

ISSN 1810-911X

İPƏK YOLU

İPEK YOLU ♦ ИПЕК ЙОЛУ

TƏSİSÇİ:
AZƏRBAYCAN
UNİVERSİTETİ

PUBLISHED BY:
AZERBAIJAN
UNIVERSITY

УЧРЕДИТЕЛЬ:
УНИВЕРСИТЕТ
АЗЕРБАЙДЖАН

№ 3. 2015

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində qeydə alınmışdır. Şəhadətnamə № 472

REDAKSİYA HEYƏTİ:

Akif Musayev
(*baş redaktor*)

Dünyamalı Vəliyev
(*baş redaktorun müavini*)

Ziyad Səmədzadə
Teymur Bünyadov
Asəf Hacıyev
Əli Nuriyev
Səlahəddin Xəlilov
Yusif Məmmədov
Telman Əliyev
Vilayət Quliyev
Xələddin İbrahimli
Rövşən Quliyev
Həbil Qurbanov
Mais Əliyev
Həsən Əlibəyli
Tofiq Vəliyev
Akif Əlizadə
Hüseyn Hüseynov
Vüqar Nəzərli
Xədicə İsgəndərli
Bijan Fəzlullahi
(*ABŞ*)
Murat Barkan
Behzat Gürkan
(*Türkiyə*)
Erhan Özdəmir
(*Türkiyə*)
Bayram Kodaman
(*Türkiyə*)
Mətin Özkul
(*Türkiyə*)
Elşən Əliyev
Venera Şərifzadə
(*məsul katib*)

Texniki heyət:
Zamin Əliyev

Korrektorlar:
Ayşən Hüseynova
Nisəxanım Babayeva

EDITORIAL BOARD:

Akif Musayev
(*editor-in-chief*)

Dunyamali Veliyev
(*deputy editor-in-chief*)

Ziyad Samedzadeh
Teymur Bunyadov
Asef Hajiyev
Ali Nuriyev
Selaheddin Khalilov
Yusif Mamedov
Telman Aliyev
Vilayet Quliyev
Xaleddin Ibrahimli
Rovshen Quliyev
Habil Qurbanov
Mais Aliyev
Hasan Alibeyly
Tofiq Veliyev
Akif Alizadeh
Hussein Husseinov
Vuqar Nazarli
Khadija Iskandarly
Bijan Fezlollahi
(*USA*)
Murat Barkan
Behzat Gurkan
(*Turkey*)
Erhan Ozdemir
(*Turkey*)
Bayram Kodaman
(*Turkey*)
Metin Ozkul
(*Turkey*)
Elshan Aliyev
Venera Sharifzadeh
(*secretary responsible*)

Technical staff:
Zamin Aliyev

Correctors:
Ayshan Huseynova
Nisaxanim Babayeva

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Акиф Мусаев
(*главный редактор*)

Дуньямалы Велиев
(*зам. главного редактора*)

Зияд Самедзаде
Теймур Буньядов
Асаф Гаджиев
Али Нуриев
Салахаддин Халилов
Юсиф Мамедов
Тельман Алиев
Виляят Гулиев
Халеддин Ибрагимли
Ровшан Гулиев
Хабил Гурбанов
Маис Алиев
Гасан Алибейли
Тофик Велиев
Акиф Ализаде
Гусейн Гусейнов
Вугар Назарли
Хадиджа Искендерли
Бижан Фазлуллахи
(*США*)
Мурад Баркан
Бехзат Гюркан
(*Турция*)
Эрхан Оздемир
(*Турция*)
Байрам Кодаман
(*Турция*)
Метин Озкул
(*Турция*)
Эльшан Алиев
Венера Шарифзаде
(*ответственный секретарь*)

Технический персонал:
Замин Алиев

Корректоры:
Айшан Гусейнова
Нисаханум Бабаева

*Redaksiyanın
ünvanı:*

Bakı şəhəri, Yasamal ray,
Akim Abbasov pr. 84

Telefonlar:

(994 12) 434 76 89/90/91/92/93/94,

Fax:

(994 12) 430 49 29

İnternet ünvanımız:

www.au.edu.az

e-mail:

venera.sharifzade@au.edu.az

*Azərbaycan
Universitetinin
mətbəəsində
çap olunmuşdur.*

*Çapa
imzalanmışdır:*

01.10.2015
Tiraj 500.

MÜNDƏRİCAT

İQTİSAD ELMLƏRİ

■ REAL SEKTOR

Natəvan QORÇIYEVA

Müasir dövrdə iqtisadi resurslardan istifadənin konseptual aspektləri.....5

Nəzirə HÜSEYNOVA

İstehsal-kommersiya müəssisələrin satış fəaliyyətinin logistik strategiyasının xüsusiyyətləri və satış fəaliyyətinin logistik strategiyasının formalaşmasında iyerarxik yanaşma.....12

Kəmalə ƏZİZOVA

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında su təsərrüfatının rolu.....20

Hüseyn HÜSEYNOV

Sahibkarlıq-mülki hüquq münasibətlərinin subyekt kimi.....24

Zaur İSMAYILOV

Azərbaycanda innovasiya fəallığının tənzimlənməsi və onun təkmilləşdirilməsi yolları.....30

Könül AĞAYEVA

Tikintidə əsas daxili və xarici rəqəbatqabiliyyətlilik amillərinin təhlili.....35

Fuad BƏŞİROV

İqtisadi artımın davamlı təmin edilməsində sahibkarlıq fəaliyyətinin rolu və onun real sektorda genişləndirilməsi imkanları.....45

■ MALİYYƏ

Leyli MƏLİKOVA

Makromaliyyə sabitləşməsinin və iqtisadiyyatın fiskal tənzimlənməsinin təmin edilməsi məsələləri.....55

Elçin ƏLİYEV

Azərbaycanda ipoteka mənzil kreditinin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin modelləşdirilməsi yolları.....61

Pərviz ZEYNALOV

Azərbaycan banklarında kredit portfelinin təşkilində dünya təcrübəsinin tətbiqinin sürətləndirilməsini şərtləndirən amillər.....68

Emin ASLANOV

Bank risklərinin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi yolları.....75

Samir GÜLƏHMƏDZADƏ

Bank fəaliyyətində strateji risklərin idarəedilməsi və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....82

■ SOSIAL PROBLEMLƏR

Rüfət XƏLƏFOV

Ailə (ev) təsərrüfatlarının cəmiyyətin sosial-iqtisadi münasibətləri sistemində yeri.....88

■ SOSIAL İŞ

Əli ƏLİRZAYEV, Emin ƏLİRZAYEV

Sosial biliklərin əsas istiqamətləri və nəzəri-metodoloji əsasları.....96

Fəridə QURBANOVA

Ümumi və ixtisaslaşmış sosial iş təhsili.....104

■ DÜNYA İQTİSADİYYATI

Lalə MAHMUDOVA

İqtisadiyyatın innovasiyalı inkişafında klasterlərin rolu.....114

Novruz NOVRUZOV

Tikinti klasterlərinin mühüm xüsusiyyətləri və onların yaradılmasını şərtləndirən amillər.....118

Şəfa ƏLİYEV

Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının genişləndirilməsində xüsusi iqtisadi zonaların təsiri məsələləri.....125

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ

Ülviyyə RƏHİMOVA

Təhkiyə mətnində fiksionallıq.....133

MAGİSTR TRİBUNASI

Aygün MƏMMƏDOVA

Kurt Vonnequtun fantastikasında utopiya və antiutopiya.....142

“İpək yolu” jurnalına məqalələrin təqdim olunma qaydaları.....146

CONTENTS

ECONOMIC

■ REAL SECTOR

Natavan GORCHIYEVA	
Conceptual aspects of the use of economic resources in modern conditions.....	5
Nazira HUSEYNOVA	
Features of logistic strategy of selling activity of commercial manufacturing enterprises and hierarchical approach of formation of logistic strategy of selling activity.....	12
Kamala AZIZOVA	
The role of water management in the development of national economy.....	20
Huseyn HUSEYNOV	
Entrepreneurship as the subject of legal relations.....	24
Zaur ISMAILOV	
Regulation of innovative activity in Azerbaijan and ways of its improvement.....	30
Konul AGAYEVA	
Analysis of the major internal and external factors of competitiveness in the construction.....	35
Fuad BASHIROV	
The role of entrepreneurship in ensuring sustainable economic development and the possibilities its expansion it to the real sector.....	45

■ FINANCE

Leyli MELIKOVA	
The issues of ensuring macro-financial stabilization and fiscal regulation of the economy.....	55
Elchin ALIYEV	
The ways of modeling the funding sources for mortgage lending in Azerbaijan.....	61
Parviz ZEYNALOV	
Factors contributing to acceleration of the implementation of international experience in the formation of banks credit portfolio in Azerbaijan.....	68
Emin ASLANOV	
Improvement ways of banks risk management.....	75
Samir GULAHMADZADE	
Strategic risks management in the banking business and its direction of improving.....	82

■ SOCIAL PROBLEMS

Rufat XALAFOV	
The place of households in the system of social economic relations of society.....	88

■ INSTITUTIONAL SECTORS

Ali ALIRZAYEV, Emin ALIRZAYEV	
The main directions and theoretical-methodological base of social sciences.....	96
Farida QURBANOVA	
General and specialized education of social work.....	104

■ WORLD ECONOMY

Lala MAHMUDOVA	
The role of clusters in innovative economic development.....	114
Novruz NOVRUZOV	
Important features of the building clusters and factors contributing to their creation.....	118
Shafa ALIYEV	
The impact of special economic zones in the expansion of Azerbaijan's integration to global economy.....	125

PHILOLOGICAL SCIENCES

Ulviya RAHIMOVA	
Fictitious narrative text.....	133

TRIBUNE FOR GRADUATE STUDIES

Aygun MAMMADOVA	
Utopia and antiutopia in Kurt Vonnegut's fiction.....	142
Rules of presentation of articles to the journal "Ipek yolu".....	146

СОДЕРЖАНИЕ

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

■ РЕАЛЬНЫЙ СЕКТОР

Натаван ГОРЧИЕВА	
Концептуальные аспекты использования экономических ресурсов в современных условиях.....	5
Назира ГУСЕЙНОВА	
Особенности логистической стратегии сбытовой деятельности производственно-коммерческих предприятий и иерархический подход формирования логистической стратегии сбытовой деятельности.....	12
Кямаля АЗИЗОВА	
Роль водного хозяйства в развитии экономики страны.....	20
Гусейн ГУСЕЙНОВ	
Предпринимательство как субъект гражданских правоотношений.....	24
Заур ИСМАИЛОВ	
Регулирование инновационной активности в Азербайджане и пути его совершенствования.....	30
Кёнюл АГАЕВА	
Анализ основных внешних и внутренних факторов конкурентоспособности в строительстве.....	35
Фуад БАШИРОВ	
Роль предпринимательской деятельности в обеспечении продолжительного экономического роста и возможности его расширения в реальном секторе.....	45

■ ФИНАНСЫ

Лейли МЕЛИКОВА	
Вопросы обеспечения макрофинансовой стабилизации и фискального регулирования экономики.....	55
Эльчин АЛИЕВ	
Пути моделирования источников финансирования ипотечного жилищного кредитования в Азербайджане.....	61
Парвиз ЗЕЙНАЛОВ	
Факторы, обуславливающие ускорение внедрения мирового опыта в организации кредитного портфеля банков Азербайджана.....	68
Эмин Асланов	
Пути совершенствования управлением банковскими рисками.....	75
Самир ГЮЛЬАХМЕДЗАДЕ	
Управление стратегическими рисками в банковской деятельности и пути его совершенствования.....	82

■ СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ

Руфат ХАЛАФОВ	
Место домохозяйств в системе социально-экономических отношений общества.....	88

■ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЙ СЕКТОР

Али АЛИРЗАЕВ, Эмин АЛИРЗАЕВ	
Основные направления и теоретико-методологические основы социальных знаний.....	96
Фарида КУРБАНОВА	
Социальная работа общего и специального образования.....	104

■ МИРОВАЯ ЭКОНОМИКА

Лала МАХМУДОВА	
Роль кластеров в инновационном развитии экономики.....	114
Новруз НОВРУЗОВ	
Важные особенности строительных кластеров и факторы, обуславливающие их создание.....	118
Шафа АЛИЕВ	
Вопросы влияния специальных экономических зон на расширение интеграции Азербайджана в мировую экономику.....	125

■ ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Ульвия РАГИМОВА	
О фиктивности повествования текста.....	133

Трибуна магистрантов

Айгюн МАМЕДОВА	
Утопия и антиутопия в фантастике Курта Воннегута.....	142
Правила приёма статей в журнал «İpek yolu».....	146

MÜASİR DÖVRDƏ İQTİSADİ RESURLARDAN İSTİFADƏNİN KONSEPTUAL ASPEKTLƏRİ

Natəvan QORÇIYEVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, dissertant

Rəyçi: Şəkəraliyev Arif Şəkərali oğlu, iqtisad elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Açar sözlər: iqtisadi resurslar, insan, əmək, yanacaq-enerji, maliyyə, səmərəlilik, iqtisadi inkişaf

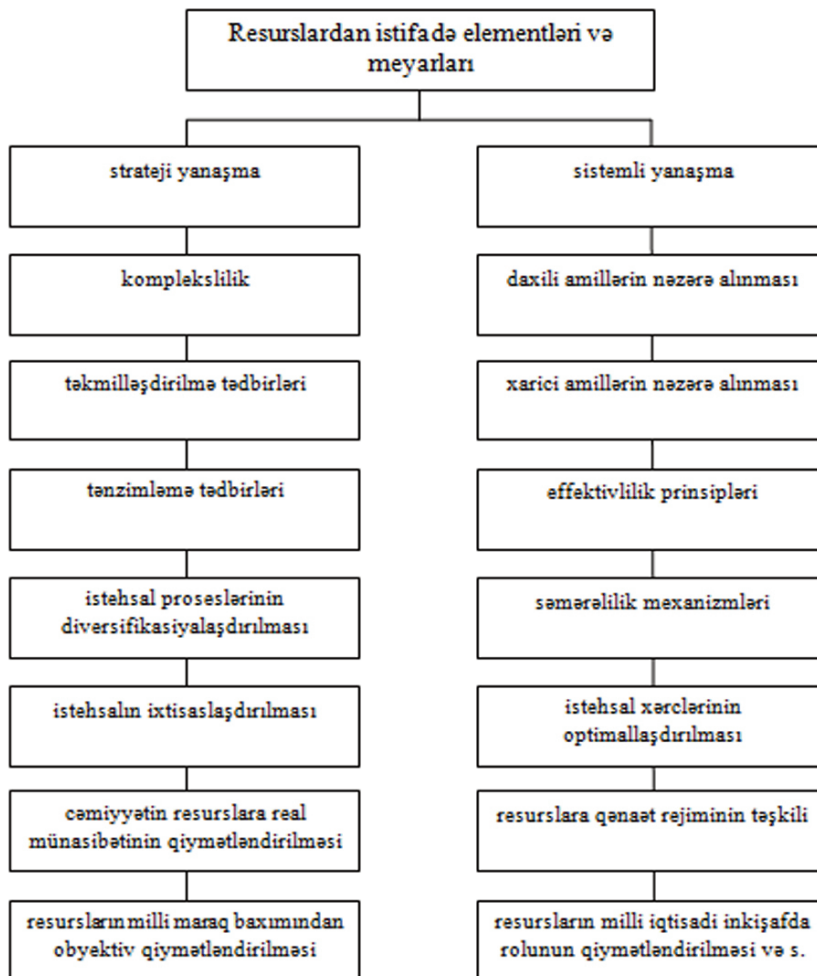
Giriş. İqtisadi resurslardan istifadənin kompleks və sistemli baxılması, ondan səmərəli istifadə istiqamətlərinə konseptual yanaşmanın təmin edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Konseptual yanaşma hər hansı bir resurs üzrə onun işlənməsindən tutmuş son tsiklinə qədər bütün prosesləri əhatə edən elementləri, istehsal prosesləri mexanizmlərini və idarəetmə formalarını, dövlət dəstəyi alətlərini və bu sahədə dövlət siyasəti mexanizmlərini özündə birləşdirir. Belə olduğu halda, resurslardan səmərəli istifadə üçün zəruri mexanizmlərin müəyyənləşdirilməsi və reallaşdırılması tədbirlərinin effektivliyinin artırılması ilə bərabər, həm də bu sahədə sistemli yanaşma təmin edilmiş olur. Eyni zamanda, resursların mənsub olduğu ərazidə sosial-iqtisadi problemlərin həllinin sürətləndirilməsinə əlavə imkanlar yaradan istehsal sahələrinin təşkil edilməsi, resurslardan istifadənin qənaət rejiminin müəyyənləşdirilməsi, bu sahədə qanunvericilik aktlarının təkmilləşdirilməsi, yeni texnologiyaların tətbiqinin sürətləndirilməsi vacib amillər kimi qiymətləndirilir.

İqtisadi resurslar cəmiyyət üzvlərinin maddi rifahının əsas elementi kimi xarakterizə olunur, burada istehsal gücləri cəmlənir, iqtisadi inkişaf amilləri, əmək, maddi-texniki elementlər formalaşdırılır. Bundan əlavə, iqtisadi resurslar iqtisadi inkişafın və iqtisadi artımın bazis amilləri kimi qiymətlidir. Resurslardan istifadə proseslərində daha çox təbii proseslərə üstünlük verilməklə yanaşı, bu proseslərin sənayeləşdirilməsi zamanı ən yüksək texnologiyaların tətbiqi təmin olunmalıdır. Bu resurslar eyni zamanda milli iqtisadiyyatın şaxələndirmə mənbələri kimi çıxış etmək iqtidarındadırlar. İqtisadi resurslardan daha səmərəli istifadə olunması üçün idarəetmə mexanizmləri təkmilləşdirilməsi, bunlara kompleks, yəni konseptual yanaşma təmin edilməsi, daha əlverişli istiqamətlər müəyyənləşdirilməsi, infrastruktur bazası gücləndirilməsi, müasir texniki vasitələr və texnologiyalar gətirilməsi, bu sahələrə investisiyaların axını stimullaşdırılmalıdır.

İqtisadi resurslardan istifadənin xüsusiyyətləri və onların milli iqtisadi inkişaf proseslərinə təsiri

Qeyd edək ki, iqtisadi resurslardan səmərəli istifadə edilməsində müasir dövrün iqtisadi inkişaf prioritetləri və tendensiyaları əsas götürülməklə, resurslardan istifadənin konseptual aspektlərinə ciddi önəm verilməsi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatçılar A.Pıtkin və İ.Zaqoruyko bildirirlər ki, hər hansı bir ölkənin ayrı-ayrı ərazilərinin, o cümlədən sənaye

təyinatlı ərazilərinin davamlı inkişafının təmin edilməsi üçün iqtisadi resurslardan səmərəli istifadə olunmasında konseptual yanaşmanın təmin edilməsi məqsədi ilə sosial, iqtisadi, ekoloji və institusional amillər mütləq kompleks baxılmalı və balanslaşdırılmalıdır [1]. Ümumiyyətlə, hər bir iqtisadi resursun effektivlik səviyyəsi öyrənilməli, əsaslandırılmalı və qiymətləndirilməlidir. Resurslardan istifadənin konseptual elementləri və meyarları **Şəkil 1**-də öz əksini tapmışdır.

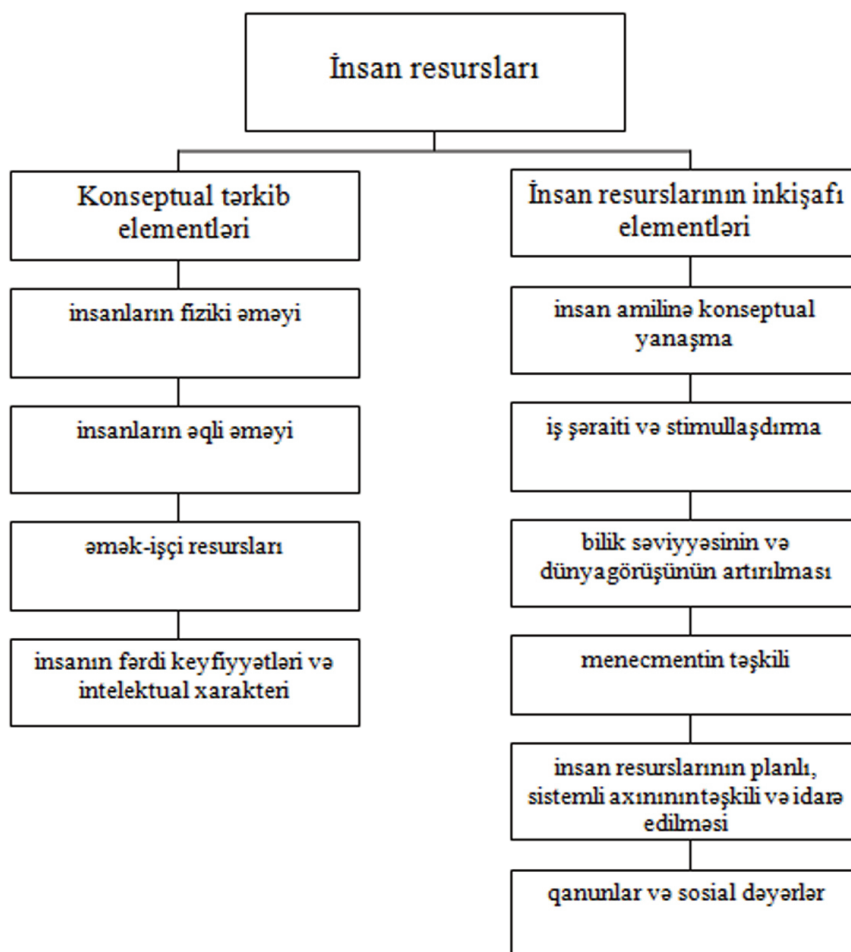
Şəkil 1. Resurslardan istifadənin konseptual elementləri və meyarları

Qeyd edək ki, bir sıra tədqiqatçılar resurslardan istifadənin konseptual elementləri və meyarları problemlərinə toxunmuşdur. Tədqiqatçı O.Vorobjit milli iqtisadiyyatın inkişaf proseslərinin sürətləndirilməsində iqtisadi resurslardan səmərəli istifadə etməklə, onun rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına konseptual yanaşmanı əsaslandırmışdır [2]. Tədqiqatçı L.Zvyagin iqtisadi resursların regional kənd ərazilərində rolu və bu ərazilərdə innovasiya fəaliyyətinin konseptual əsasları üzrə araşdırmalar aparmışdır [3]. Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafı üçün ölkənin bütün ərazisində, o cümlədən kənd rayonlarında iqtisadi inkişaf prio-

ritetlərində resurslardan səmərəli istifadəyə ciddi önəm verilməlidir və bu məsələ “davamlı inkişaf strategiyası” prinsipi əsasında baxılmalıdır.

İnsan, yanacaq-enerji və maliyyə resurslarının əsas aspektləri

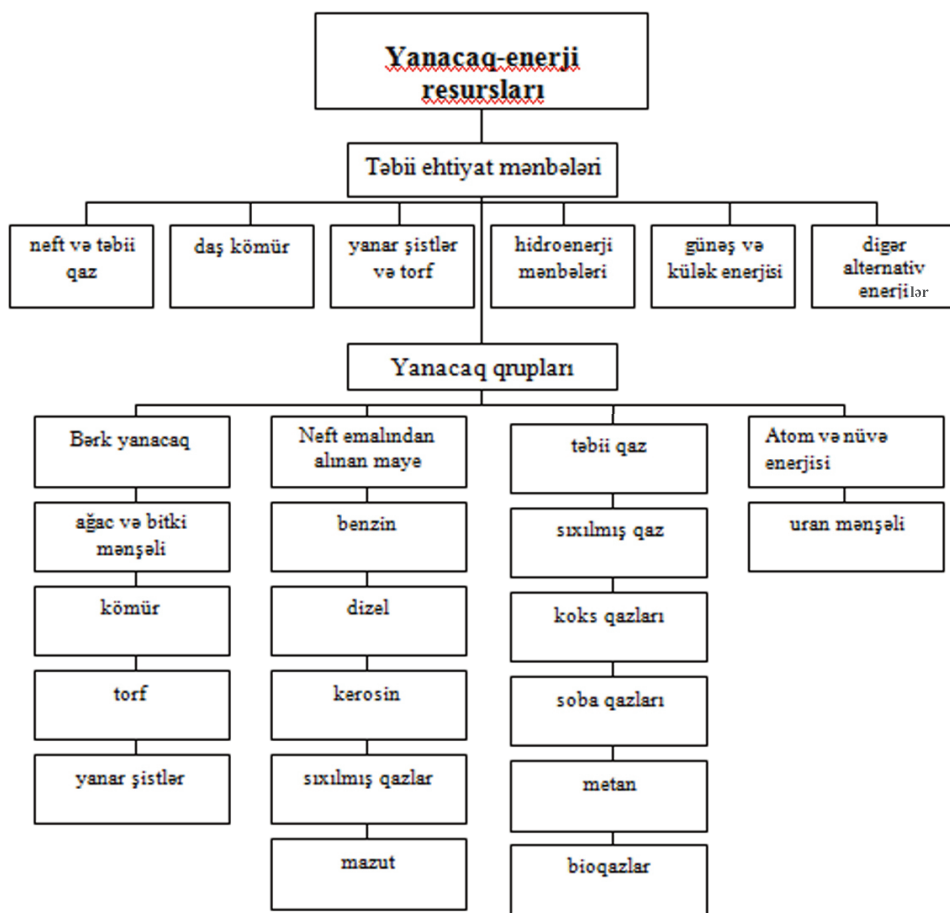
Qeyd edək ki, iqtisadi resurslar sırasında xüsusi əhəmiyyətə malik olan insan resurslarından istifadənin konseptual aspektlərinin müəyyənləşdirilməsi və nəzərə alınması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnsan resurslarının konseptual elementlərinin bir qrupu **Şəkil 2**-də verilmişdir.

Şəkil 2. İnsan resurslarının konseptual elementlərinin sxemi

Şəkil 2-nin təhlili göstərir ki, insan resurslarının konseptual tərkib elementləri kimi əsas etibarlı ilə insanların fiziki və əqli əməyi, əmək, yəni işçi resursları, həmçinin insanın fərdi keyfiyyətləri və intellektual xüsusiyyətləri çıxış edirlər. İnsan resurslarının inkişaf elementləri sırasında isə əsasən insan amilinə konseptual yanaşma, insanların iş şəraiti və stimullaşdırıcı mexanizmlər, bilik səviyyəsinin və dünyagörüşünün artırılması proseslərinin təşkili, müasir menecmentin formalaşdırılması, insan resurslarının planlı, sistemli və məhsuldar axınının təşkili və onların səmərəli idarə edilməsi, qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi və cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı sosial dəyərlərin obyektiv qiymətləndirilməsi vacib elementlər kimi xarakterizə olunurlar və s.

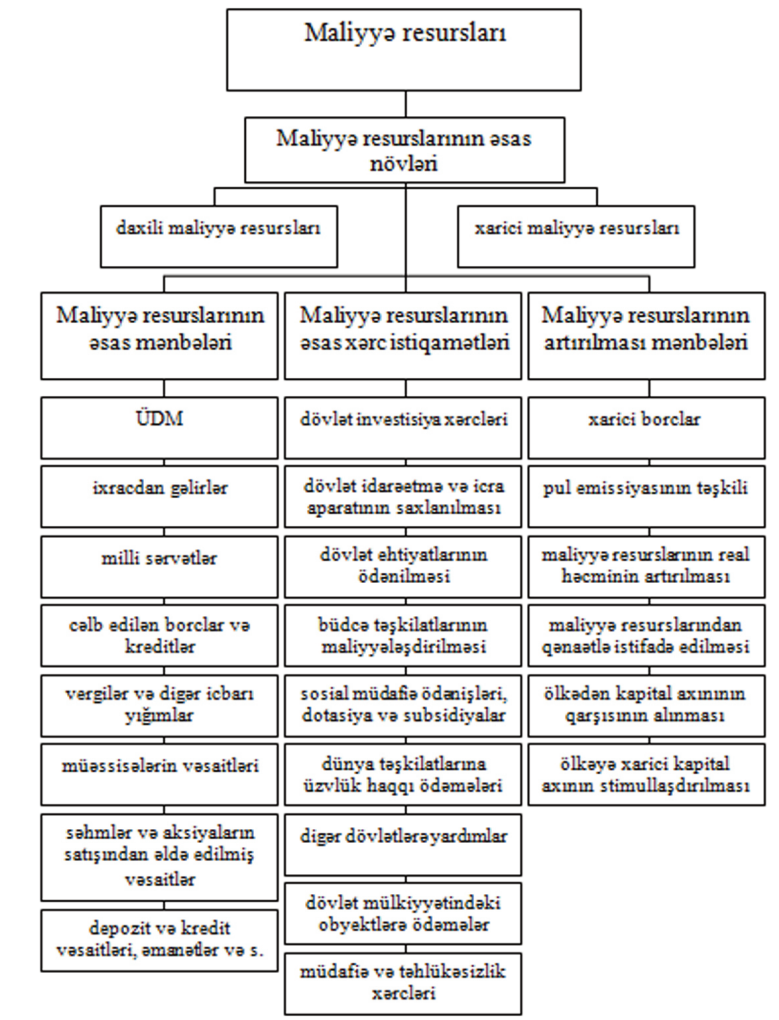
Yanacaq-enerji resursları iqtisadi resurslar içərisində mühüm əhəmiyyət daşıyır və iqtisadiyyatın səmərəli təşkili, istehsal proseslərinin genişləndirilməsində bu resursların rolu böyükdür. Dünyanın 102 ölkəsində neft və 85 ölkəsində isə qaz ehtiyatları mövcuddur. Neft ehtiyatları təqribən 800 mlrd. ton, qaz ehtiyatları isə 600 trln. m³ həcmində qiymətləndirilir, lakin yeni yataqların kəşfi ilə əlaqədar olaraq, bu ehtiyatların həcmi dəyişməkdə davam edir. Ümumilikdə, dünyada 50 min neft və qaz yataqlarının olduğu məlumdur [4]. Yanacaq-enerji resursları milli iqtisadiyyatın funksional fəaliyyətinin təşkili üçün bazis resurslar kimi çıxış edirlər və əmək məhsuldarlığının artımına, iqtisadiyyat sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsinə, ölkənin əsas maliyyə-təsərrüfat və maliyyə-iqtisadi göstəricilərinin formalaşdırılmasına ciddi təsir göstərirlər [5]. Yanacaq-enerji resurslarının mənbələri və əsas qruplarının sxemi **Şəkil 3**-də verilmişdir.

Şəkil 3. Yanacaq-enerji resurslarının mənbələri və əsas qruplarının sxemi

Şəkil 3-də yer almış yanacaq-enerji resurslarının təbii ehtiyat mənbələrinə, geniş çeşiddə yanacaq qruplarına, növlərinə konseptual yanaşmanın təmin edilməsini mürəkkəb bir məsələ

olduğu qədər, həm də kifayət qədər investisiya resurslarının cəlb edilməsi və maliyyə vəsaitlərinin istifadəsini şərtləndirir. Bu baxımdan mühüm iqtisadi resurslardan biri olan – maliyyə resurslarından istifadənin konseptual əsasları da diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsi istiqamətlərini özündə əks etdirən mühüm maliyyə mexanizmi olan - dövlət büdcəsinin gəlirlər və xərclərinin balanslaşdırılmasının optimal modelinin müəyyənəşdirilməsi mühüm şərtlərdəndir. Maliyyə resurslarının formalaşması isə əsas etibarlı ilə vergilər və digər maliyyə yığımlarının hesabına təmin edilir. Tədqiqatçı T.Yevçayev belə hesab edir ki, maliyyə resurslarının formalaşması, onlardan istifadə aspektlərinin müəyyənəşdirilməsi, təşkili zamanı konseptual yanaşma mühüm amil kimi kifayət qədər ciddi nəzərə alınmalıdır [6]. Maliyyə resurslarının əsas növləri, mənbələri və istifadəsi istiqamətlərinin sxemi Şəkil 4-də verilmişdir.

Şəkil 4. Maliyyə resurslarının əsas növləri, mənbələri və istifadəsi istiqamətlərinin sxemi

Şəkil 4-də verilən maliyyə resurslarının əsas növləri, başqa sözlə, daxili və xarici maliyyə resursları, maliyyə resurslarının əsas və artırılması mənbələri, həmçinin maliyyə resurslarının əsas xərc istiqamətləri üzrə optimallaşdırılmış idarəetmə mexanizmlərinin formalaşdırılması, dövlət iqtisadi siyasətinin təkmilləşdirilməsi və milli iqtisadi maraqlar çərçivəsində konseptual yanaşmanın təmin edilməsi bütövlükdə maliyyə resurslarından səmərəli istifadəni təmin etməyə imkan verə bilər.

Nəticə.

Beləliklə, iqtisadi resursların formalaşması və onlardan istifadənin konseptual aspektləri ilə bağlı bunları qeyd etmək olar:

- milli resurslardan istifadə meyarları, prinsipləri, mexanizmləri və yanaşmaları milli maraqları nəzərə almaqla, konseptualıq elementlərini özündə birləşdirməlidir;
- insan resurslarından səmərəli istifadə edilməsinin təmin olunması üçün, bununla bağlı, uzunmüddətli strateji tədbirlər, dövlət proqramları işlənilib hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir;
- yanacaq-enerji resurslarından istifadə mexanizmləri, ilk növbədə, özlərində qənaətlilik və səmərəlilik prinsiplərini birləşdirməli, bu resurslarla bağlı potensialdan milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, geniş əmal şəbəkəsinin formalaşdırılması və ixrac potensialının gücləndirilməsi məqsədilə kompleks işlər görülməlidir;
- hər bir ölkənin maliyyə resurslarından və onun valyuta ehtiyatlarından səmərəli istifadə mexanizmlərinin milli iqtisadi prioritetlər və strateji hədəflər, davamlı iqtisadi inkişaf və iqtisadi təhlükəsizlik baxımından təkmilləşdirilməsi vacibdir, bunlarla bağlı, maliyyə resurslarının formalaşması, hərəkəti və onlardan istifadə prosesləri üzrə tənzimləmə mexanizmləri, idarəetmə sistemləri müasir dövrə adekvat səviyyədə təmin olunmalıdır və s.

ƏDƏBİYYAT:

1. Пыткин А.Н., Загоруйко И.Ю. Концептуальные аспекты реформирования промышленных моногородов // Вестник Челябинского государственного университета, 2011. Экономика, Вып.31. № 6 (221). – С.83-86 – <http://lib.csu.ru>
2. Ворожбит О.Ю. Теоретические и методологические основы управления конкурентоспособностью предпринимательских структур в рыбной промышленности. Дисс. д-ра экон. наук. Владивосток, ВГУЭС, 2009. – 324 с.
3. Звягин Л.С. Концептуальные аспекты инновационной деятельности для развития региональных сельских территорий. // Молодой ученый. – 2012. - №1. Т.1 – С. 104-109.
4. Məmmədov R.H., Bəhərçi T., Mehdiyeva V.Z., Quliyev T.S. Dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyası. Bakı, “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2006. - 464 s.
5. Воеводкина Ю.С. Классификация и значение топливно-энергетических ресурсов в производственной деятельности предприятия // Наукоеведение, Вып. 2, 2014. – <http://naukovedenie.ru>

6. Левчаев П.А. Финансовый менеджмент и налогообложение организации. Саранск. Мордовский Гуманитарный Институт. - 2010.

Abstract

CONCEPTUAL ASPECTS OF THE USE OF ECONOMIC RESOURCES IN MODERN CONDITIONS

Natavan GORCHIYEVA

Ph.D student of the State Economic University

Key words: economic resources, human, labor, fuel-energy, finance, efficiency, economic development

National resources, mineral resources and economic resources in general, of each country are important for the sustainable development of the economy and intensification of integration in the world economy. Special place in economic resources belongs to labor, fuel-energy and financial resources. The article examines conceptual aspects of the use of economic resources in modern conditions.

Резюме

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ РЕСУРСОВ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Натаван ГОРЧИЕВА

*диссертант Азербайджанского Государственного
Экономического Университета*

Ключевые слова: экономические ресурсы, человек, труд, топливо-энергетика, финансы, эффективность, экономическое развитие

Национальные ресурсы, полезные ископаемые и, в совокупности, экономические ресурсы каждой страны имеют важное значение для обеспечения устойчивого развития экономики и для интенсификации интеграции в мирохозяйственную систему. В числе экономических ресурсов особое место принадлежит трудовым, топливно-энергетическим и финансовым ресурсам. В статье исследованы концептуальные аспекты использования экономических ресурсов в современных условиях.

ОСОБЕННОСТИ ЛОГИСТИЧЕСКОЙ СТРАТЕГИИ СБЫТОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРОИЗВОДСТВЕННО-КОММЕРЧЕСКИХ ПРЕДПРИЯТИЙ И ИЕРАРХИЧЕСКИЙ ПОДХОД ФОРМИРОВАНИЯ ЛОГИСТИЧЕСКОЙ СТРАТЕГИИ СБЫТОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Назира ГУСЕЙНОВА

Преподаватель кафедры «Маркетинга» АГЭУ

Отзыв: д.ф.н.проф. Л. Ахмедова

Ключевые слова: логистика, предприятие, товары, обеспечение, система, промышленность

Введение. Проблемы исследования логистической стратегии сбытовой деятельности производственно-коммерческих предприятий решается в рамках общей стратегии фирмы, основанной на корпоративной стратегии. При этом, учитываются три основные направления стратегии, состоящие из стратегии роста, стратегии функционирования и выхода из рынка.

Логистическая стратегия сбытовой деятельности предприятия находится в тесной взаимосвязи с логистической стратегией того или иного предприятия и направлена, прежде всего, на достижение цели логистической стратегии в целом, путем оптимизации всей логистической цепи.

Высший иерархический уровень включает миссию и корпоративную стратегию предприятия, которая и создает логистическую концепцию по принципу: миссия-стратегия-технология [1].

Исходя из стратегических целей бизнеса, логистическая миссия базируется на корпоративную миссию. В настоящее время многими современными предприятиями используется стратегия интегрированной логистики, которая включает в себя такие концептуальные подходы, как маркетинг, информацию и др.

Значимость стратегии интегрированной логистики повышается в связи с тем, что она включает в себя принципы системного подхода, способная синтезировать инструменты управления логистическими потоками для достижения конечной цели бизнеса.

Логистическая стратегия как механизм сбытовой деятельности

Интегрированный подход в логистике требует совмещения отдельных функциональных областей и их участников в рамках логистической системы, в целях ее оптимизации. Данный подход применим как на микроэкономическом уровне, так на макроэкономическом уровне. Главное при решении проблемы оптимизации управления на микроуровне, на уровне фирмы, исходить из условий оптимизации логистической системы. Стремление к объединению снабжения, производства, распределения является единственной возможной перспективой в решении вопросов достижения

целей логистической системы. Все это делает возможным получение точной информации о состоянии и местонахождении продукции / услуги в любой момент времени - от вывода у источника сырья до получения товара конечным потребителем - информации о производственном процессе и всей сети распределения [2].

На рис.1. представлен процесс иерархического подхода формирования логистической сбытовой деятельности.

Учитывая вышеизложенное, можно констатировать, что логистическая стратегия сбытовой деятельности представляет собой долгосрочное, качественно-определенное направление развития сбытовой логистики, касающееся форм и средств ее реализации в предприятии, межфункциональной и межорганизационной координации и интеграции, сформулированное руководством производственно-коммерческого предприятия согласно поставленным целям.

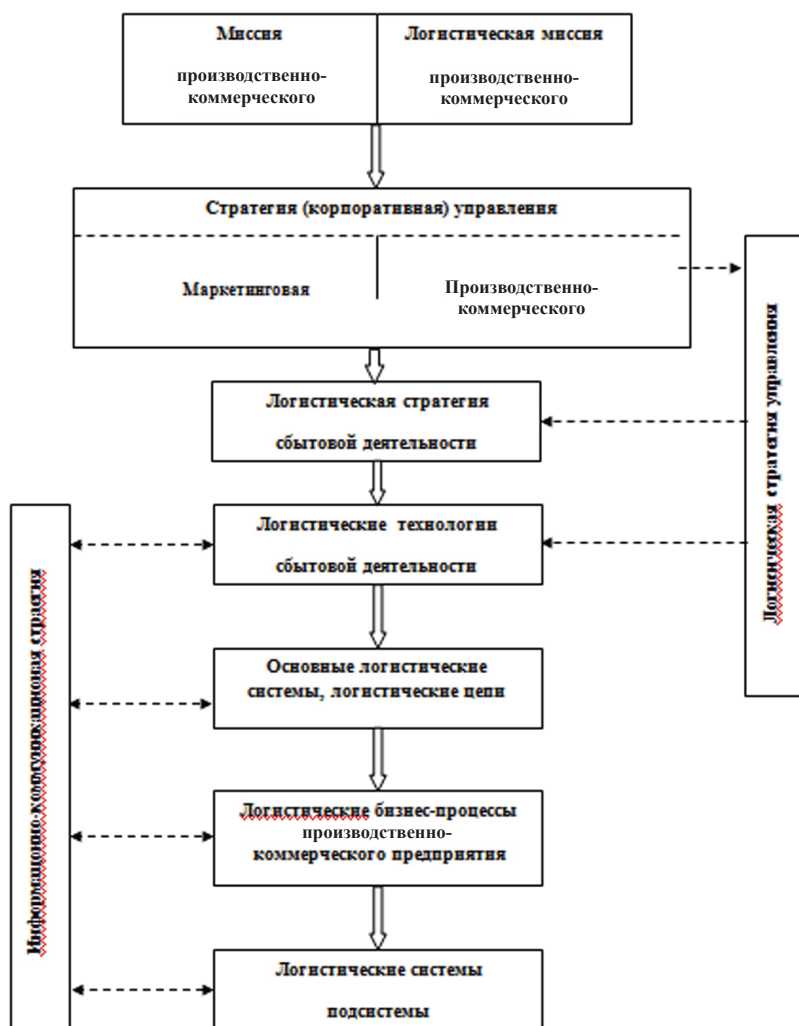

Рис. 1. Иерархический подход формирования логистической стратегии сбытовой деятельности

Среди большого количества логистических стратегий, применяемых компаниями, можно выделить несколько базовых, наиболее широко используемых в бизнесе при построении ЛС. Для удобства эти стратегии, а также основные направления их реализации представлены в виде табл. № 1.

Таблица № 1.

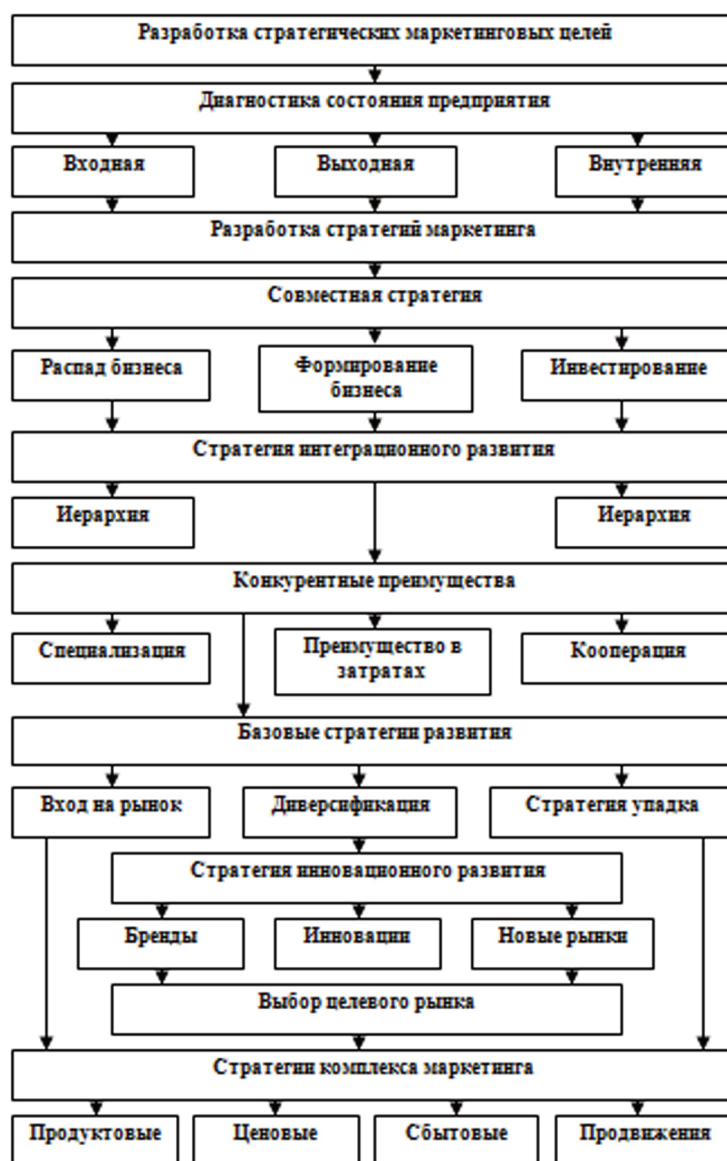
Типы логистических стратегий сбытовой деятельности и пути их реализации

Вид стратегии	Характеристики
	- снижение основных логистических затрат в отдельных логистических функциях; - установление оптимального количества товарных запасов; - выбор оптимальных путей товародвижения; - транспортировка; - оптимизация решений в отдельных функциональных областях и / или логистических функциях по критерию минимума логистических затрат
	- повышение оперативности в решении логистических задач; - совершенствование предпродажного и послепродажного сервиса в логистических системах; - внедрение новых логистических технологий для совершенствования ЖЦП; - создание системы управления качеством логистического сервиса; - стандартизация логистических процессов мирового уровня
	- оптимизация структуры логистической цепи; - доставка товаров потребителям, минуя посредников; - использование централизованных складов; - использование логистических посредников в транспортировке, складировании, грузопереработке; - своевременное внедрение технологии; - оптимизация размещения объектов логистической инфраструктуры и др.
	- сосредоточение предприятия своих ключевых позициях; - оптимизация выбора источников внешних ресурсов; - оптимальное размещение производственных мощностей и объектов логистической инфраструктуры; - использование инвестиций и инноваций поставщиков; - оптимизация количества логистических посредников и закрепляемых за ними функций

Параметры таблицы № 1. показывают, что логистические стратегии сбытовой деятельности обоснованы на базе нескольких показателей, в частности, общих логистических затрат, качества обслуживания, производительности, возврата на инвестиции в логистическую инфраструктуру и т.д. Однако, при этом необходимо ввести ограничения на другие, существенные с точки зрения стратегии фирмы показатели. Для примера стратегии минимизации общих логистических затрат таким показателем будет качество логистического обслуживания. Словом, чем выше требования потребителей к уровню качества логистического обслуживания, тем выше должны быть логистические затраты, обеспечивающие этот уровень [3]. Далее наступает этап разработки логистической сбытовой стратегии, на которые могут влиять следующие факторы (см. рис.2).

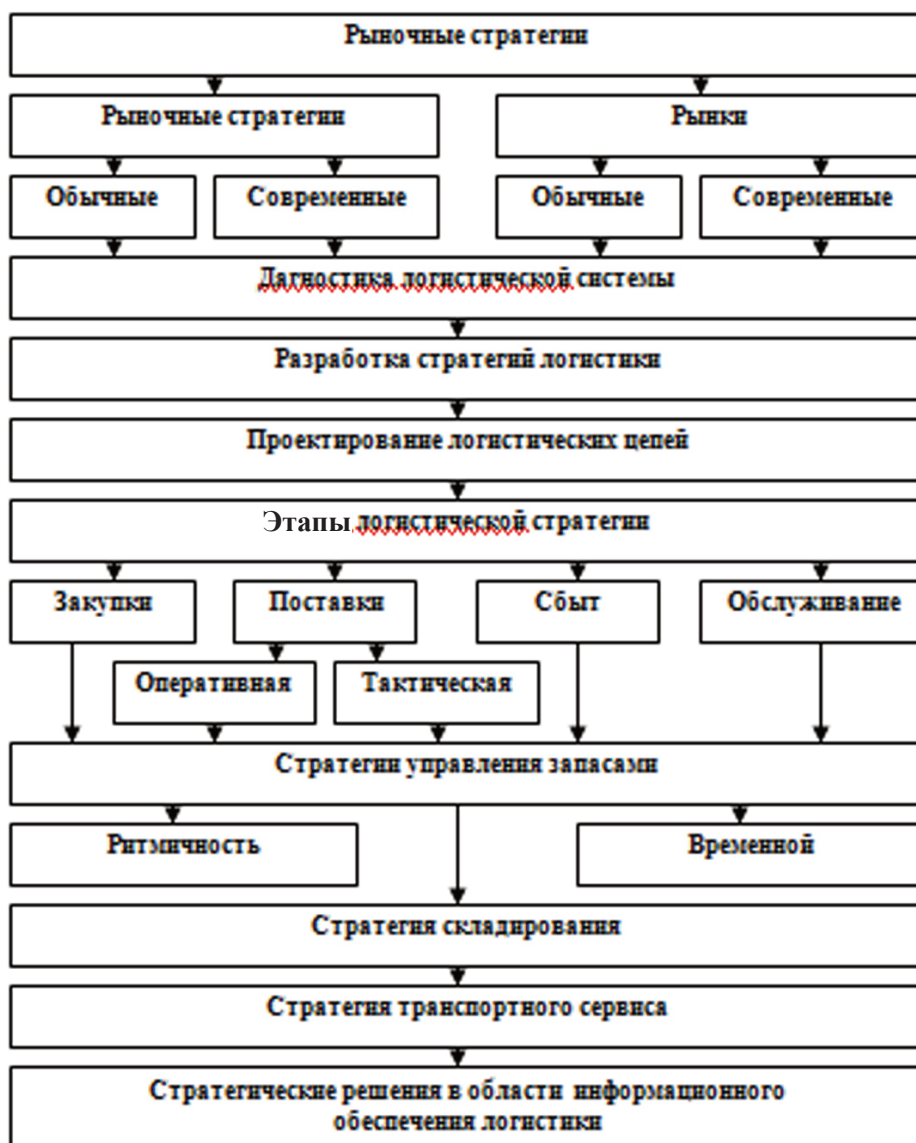

Рис. 2. Основные факторы, влияющие на формирование логистической сбытовой стратегии

**Рис 3. Модель разработки маркетинговых стратегий
производственно-коммерческого предприятия**

Таким образом, естественным ограничением являются барьеры на базовый уровень качества потребительского обслуживания. Иногда стратегия минимизации общих логистических затрат может быть трансформирована в стратегию максимизации отношения: уровень качества обслуживания / общие логистические затраты. Проблема реализации логистической стратегии минимизации общих логистических затрат осложняется слабой формализуемостью параметров качества логистического обслуживания и субъективностью оценки качества обслуживания со стороны потребителей.

**Рис. 4. Модель разработки сбытовой логистики
производственно-коммерческого предприятия**

Основные факторы, влияющие на формирование логистической сбытовой стратегии

Для получения информации о среде ведения бизнеса и об особых компетенциях применяют так называемый логистический аудит. Его цель состоит в сборе значимой информации о существующих приемах, показателях и условиях проведения логистической деятельности. В соответствии с двумя указанными направлениями поиска информации логистический аудит делится на внешний, который занимается средой действия логистики, и внутренний, анализирующий способ выполнения операций

внутри организации и выявляющий участки, требующие усовершенствования. Применение такой системы, прежде всего, включает: раскрытие позитивных и негативных внутренних операций предприятия; выявления внешних негативных факторов воздействия.

Ключевым фактором среды, в которой ведется бизнес, является тип спроса, который обуславливает выбор сбытовой стратегии. Так, сбытовая стратегия работает лучше всего в условиях, когда спрос стабилен. Динамичная сбытовая стратегия лучше работает в ситуациях широкого ассортимента продукции, когда сложно точно спрогнозировать спрос, когда он резко меняется, когда операции выполняются на заказ, например, массовое выполнение заказов новый товар.

Другим фактором проектирования сбытовой логистической стратегии является системность подготовки стратегических решений, т. е. не только на уровне высшего руководства, но с привлечением специалистов, которые будут непосредственно заниматься реализацией стратегии. В течение всего процесса разработки стратегии должны рассматриваться практические последствия и практическая возможность реализации любого из принимаемых решений [4].

Следует подчеркнуть, что разработка сбытовой логистической стратегии состоит из маркетинговой стратегии и сбытовой стратегии логистики предприятия (см. рис.3).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Из всего вышесказанного можно прийти к выводу, что определив целевой рынок, служба маркетинга предприятия может выбрать дифференцированный или недифференцированный маркетинг и в результате его проведения выработать комплекс управленческих решений.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Дыбская В. Логистика. MBA. М.: Эксмо. 2014, - 944 с
2. Штерн Л. Маркетинговые каналы. М.: Вильямс. 2002, - 624 с.
3. Шумаев В.А. Логистика в теории и практике управления современной экономикой. М.: МУ им. С.Ю.Витте. 2012, - 238 с.
4. www.logistic-forum.lv/menedzment.../

Xülasə

İSTEHSAL-KOMMERSİYA MÜƏSSİSƏLƏRİN SATIŞ FƏALİYYƏTİNİN LOGİSTİK STRATEGİYASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ SATIŞ FƏALİYYƏTİNİN LOGİSTİK STRATEGİYASININ FORMALAŞMASINDA İYERARXİK YANAŞMA Nəzirə HÜSEYNOVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, "Marketing" kafedrası, müəllim

Açar sözlər: logistika, müəssisə, mallar, təhcizat, sistem, sənaye

Məqalədə son illərdə logistikanın maddə, məhsul və malların təchizatı bütün prosesinin tərkib hissəsi olduğu və bu səbəbdən müəssisələrin sənaye və kommərsiya fəaliyyətində aparıcı yer tutduğu qeyd olunur.

Sənaye və kommərsiya müəssisələrin fəaliyyətində kompleks maddi-təxniki problemləri ilə məşğul olan zaman bir sıra məqamlarla üzləşirik.

Logistika sistemlərinin elmi prizması aşağıdakı əsas məqsədi güdür: logistik proseslərin (LP) səmərəliliyinin təkmilləşdirilməsi və davamlı inkişaf sistemi təşkil etmək.

Abstract

FEATURES OF LOGISTIC STRATEGY OF SELLING ACTIVITY OF COMMERCIAL MANUFACTURING ENTERPRISES AND HIERARCHICAL APPROACH OF FORMATION OF LOGISTIC STRATEGY OF SELLING ACTIVITY

Nazira HUSEYNOVA

Instructor of the Marketing department of Azerbaijan State Economic University

Key words : logistics, enterprises, commodities, procurement, systems, industrial

The paper shows that in recent years, logistics has become one of the leading aspects of production and business activities of enterprises, as it is an integral part of the whole process of supply of products and goods.

A number of approaches have been identified when dealing with complex logistical problems in the activities of production and commercial enterprises.

Scientific approaches to research logistics systems pursue the main goal to improve the efficiency of logistics processes (LP) and to organize a system of continuous improvement.

ÖLKƏ İQTİSADİYYATININ İNKİŞAFINDA SU TƏSƏRRÜFATININ ROLU

Kəmalə ƏZİZOVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim

Rəyçi: i.e.n. Nuridə Əmraslanova

Açar sözlər: su təsərrüfatı, meliorasiya, iqtisadi inkişaf, suvarma suyu

Su istənilən dövlət üçün ən qiymətli resurslardanıdır. Bu məsələnin həll olunması sənaye, kənd təsərrüfatı, əhalinin yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılması və ölkənin iqtisadi sisteminin inkişafı üçün əhəmiyyətli dərəcədə vacibdir.

Su ən geniş istifadə olunan təbii ehtiyat hesab olunur. Su ilə təmin olunma XXI əsrdə bəşəriyyət qarşısında duran əsas məsələlərdən biridir. Su təsərrüfatı ölkənin bütün iqtisadiyyatını müəyyənləşdirir. Suyun çatışmaması bir çox ölkələrin sosial və iqtisadi inkişafına mühüm əngəl hesab olunur. Bu gün dünyada su çatışmazlığından iki milyarddan çox insan əziyyət çəkir. Hazırda dünyanın əhalisi durmadan artmaqda davam edir, mövcud su ehtiyatlarının həcmi isə dəyişmədiyindən onun qıtlığı vəziyyəti pisləşdirəcəkdir.

Dünya əhalisinin sürətli artım tempi, içməli suyun qeyri-bərabər paylanması, ətraf mühitin çirkləndirilməsi, infrastruktur üçün lazım olan sərmayələrin olmaması, suyun qeyri-rasional şəkildə idarə olunması və istifadəsi nəticəsində su ehtiyatları sürətli şəkildə tükənir. İçməli suyun miqdarının həmişə kifayət qədər olmadığı və qeyri-bərabər bölündüyü Azərbaycanda onun səmərəli şəkildə istifadə olunması məsələsi həmişə gündəlikdə durub.

XXI əsrin II onilliyində respublika iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinin dinamik inkişafını təmin edən təbii sərvətlərdən biri məhz su ehtiyatlarının mövcudluğu sayılır. Respublikanın ağır və yüngül sənayesinin, əkinçilik, maldarlıq və s. sahələrin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, mövcud su ehtiyatı onların tələbatını ödəmir və bu səbəbdən əlavə su mənbələrinə ehtiyac yaranır. Təbii ki, belə bir şəraitdə əlavə mənbə rolunu daxili yeraltı su ehtiyatı oynayır. Yerüstü sularla müqayisədə, daha yüksək keyfiyyətə malik, sanitar-epidemioloji və ekoloji cəhətdən daha təmiz olan yeraltı sulardan istifadə məsələsi günün mühüm tələblərindən biri hesab oluna bilər. Bundan əlavə, yeraltı sular həm də məsaməli mühitdən süzülərkən mexaniki qarışıqlardan və s. təmizlənir.

Xalq təsərrüfatında şirin sulardan əlavə, həm də minerallaşmış sulardan istifadə olunur. Məsələn, insan orqanizminə qənaətbəxş fizioloji təsir göstərən, müalicəvi əhəmiyyətə malik mineral yeraltı sulardan geniş istifadə edilir. Yeraltı suların bəzi növlərinin tərkibində onların rentabelli istismarı və emalını təmin edən miqdarda qiymətli komponentlər və onların birləşmələri mövcuddur. Yerin kifayət qədər dərinliklərində termal suların böyük ehtiyatı toplanmışdır ki, onlardan da ucuz elektrik enerjisi almaq, şəhərlərin qızdırılması, istixana təsərrüfatının yaradılması və s. məqsədlər üçün istifadə etmək olar.

Beləliklə, yeraltı suların çox qiymətli faydalı qazıntı olduğu faktdır. Ona görə də su ehtiyatlarının qorunması və onlardan su təchizatında, o cümlədən digər məqsədlər üçün səmərəli

istifadə, su ehtiyatlarının artırılması məsələləri, onların rejim və balansının xalq təsərrüfatına uyğun istiqamətdə tənzimlənməsi mühüm məsələdir.

Respublikanın su ehtiyatlarının artırılmasında sənayedə və məişətdə işlədilmiş suların təmizlənilib təkrar istifadə edilməsi, neft quyularından çıxan lay sularının, kollektor-drenaj sularının, habelə Xəzər dənizi sularının duzsuzlaşdırılaraq istehlak dövryyəsinə cəlb edilməsi mühüm rol oynaya bilər.

Ölkədə su ehtiyatının kifayət qədər olmaması çay, göl, yeraltı suların səmərəli, rentabelli istifadə etməyi, onların çirklənməsinin qarşısını almağı, kiçik çay dağları üzərində sututarları yaratmağı günün ən vacib məsələsi kimi qarşıya çıxır. Eyni zamanda suvarma zamanı su itkisinə yol verməmək, böyük suvarma kanallarını bərk örtük üzərinə keçirmək, quruyan kəhrizləri bərpa etmək zəruridir.

Azərbaycanda həmişə olduğu kimi bu gün də suvarma sularına çox böyük ehtiyac vardır. Su ehtiyatlarının həcmi ilin fəsilələrinə görə kəskin dəyişir. Respublikanın çaylarının əksəriyyətində suya olan tələbat çoxaldığı aylarda onlardan axan suyun miqdarı xeyli azalır. Çaylardan axan suyun 60%-dən çoxu yaz, yaz-yay aylarına, su ehtiyatının cəmi 10-15%-i isə isti aylara düşür. Çayların axan rejimi ilə su tələbatı arasında olan qeyri-mütənasiblik su təsərrüfatı qurğularının tikintisi ilə nizamlanır.

Hal-hazırda respublikanın təqribən 1,45 milyon hektar suvarılan torpağının 17%-ə qədər yeraltı sularla, 20%-i çay məcrasından kənarda tikilmiş su anbarlarının suyu ilə, qalan 63%-i isə Kür-Araz çaylarının üzərində tikilmiş su anbarlarından və çayların özündən götürülən kanallar vasitəsi ilə suvarılır.

Respublikada ərazilərin eroziyaya uğraması və torpaqların suvarılması ilə əlaqədar olaraq bir sıra ekoloji problemlər meydana çıxır ki, onların inkişafı nəinki torpaqların qorunmasına və su ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsinə, hətta ətraf mühitin qorunmasına da təhlükə törədir. Həmin təhlükələrin qarşısını almaq məqsədilə bir sıra qabaqlayıcı tədbirlər görülməlidir.

Öz iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün birinci növbədə yerli təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə etmək hər hansı bir dövlətin başlıca vəzifəsi olduğundan Azərbaycan Respublikası da bundan yan keçməmişdir. Bu məqsədlə çayların potensial enerji ehtiyatlarından bəhrələnmək üçün bir sıra su anbarları tikilmişdir. Son illərdə əkin sahələrini suvarmaq məqsədilə hətta kiçik çaylar üzərində su anbarlarının tikintisi genişləndirilir.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında öz xüsusi yeri olan, meliorasiya və su təsərrüfatı sahəsinə ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən göstərilən diqqət və qayğı, onun həmişəyaşar ideyaları bu gün möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyevin rəhbərliyi altında uğurla davam etdirilir. Bunun nəticəsi olaraq son illərdə bu sahəyə əsaslı kapital qoyuluşu dəfələrlə artmış, sahənin maddi-texniki bazası xeyli gücləndirilmiş, minlərlə kilometr suvarma kanallarının, kollektor-drenaj şəbəkələrinin bərpası, yenidən qurulması və tikintisi həyata keçirilmişdir. 171 min hektar sahədə suvarılan torpaqların su təminatı və 178 min hektar sahədə meliorativ vəziyyət yaxşılaşdırılmış, 20 min hektar yeni suvarılan sahələr kənd təsərrüfatı dövryyəsinə cəlb edilmiş, 1194 ədəd subartezian quyusu qazılmışdır. Sel və daşqınlara qarşı Kür, Araz və dağ çaylarında 1000 kilometrədən artıq sahilbərkitmə, bəndlərin möhkəmləndirilməsi işləri həyata keçirilmişdir.

Azərbaycanın gələcək inkişafı üçün əvəzolunmaz nəhəng infrastruktur layihələri olan su elektrik stansiyaları ilə birlikdə Taxtakörpü və Şəmkirçay su anbarlarının, Vəlvələçay-Taxtakörpü və Taxtakörpü-Ceyranbatan kanallarının, Baş Mil-Muğan kollektorunun tikintisi və digər iri layihələr qısa müddət ərzində başa çatdırılmışdır. Ümumi tutumu 270 milyon kubmetr su olan Taxtakörpü su anbarının istismara verilməsi ilə 150 min hektara qədər torpaq sahəsinin su təminatı yaxşılaşdırılacaqdır və artıq 31 min hektar sahədə yeni suvarılan torpaqların istismara verilməsi prosesinə başlanılmışdır. Taxtakörpü su anbarında toplanan sudan suvarma suyu ilə yanaşı, elektrik enerjisinin alınması, içməli və texniki su kimi də istifadə olunur. Taxtakörpü-Ceyranbatan kanalı Bakı və ətraf qəsəbələrin sosial-iqtisadi inkişafı çərçivəsində yenidən qurulan Abşeron kanalı ilə paytaxtın qəsəbələrinə suvarma suyunun verilməsinə də imkan yaradır. Ümumilikdə, Samur-Abşeron suvarma sisteminin yenidən qurulması və belə yüksək səviyyəli digər layihələr ölkəmizin durmadan artan iqtisadi qüdrətinin və Azərbaycanın intellektual potensialının tükənməzliyinin əyani nümunələridir.

Ümumiyyətlə, son 10 ildə Azərbaycanda 123 min hektar sahənin su təchizatı, 137 min hektar sahənin meliorasiya vəziyyəti yaxşılaşdırılmış, 874 artezian quyusu qazılmış, 1500 kilometr yeni kanallar, 1000 kilometrdən artıq kollektor-drenaj şəbəkəsi çəkilib. Bu, meliorasiya sahəsinin gücünü əvvəlkinə nisbətən 3 dəfə artırıb. Həyata keçirilən infrastruktur layihələri ilə yanaşı Azərbaycanda Bakı və regionlarda su təchizatı sisteminin tikintisi və yenidən qurulması üzrə işlər aparılır. Ümumilikdə 2003-2013-cü illər ərzində su təchizatı və kanalizasiya sahəsinə 1,8 milyard manat dövlət büdcəsi, 779 milyon manat Dövlət Neft Fondu, 196 milyon manatı isə beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından olmaq şərti ilə müxtəlif mənbələrdən 2,8 milyard manatdan çox vəsait yatırılıb. İlkin məlumatlara görə, ölkədə su təchizatının yaxşılaşdırılması üzrə işlərə 8 milyard manata qədər vəsait lazımdır.

“Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nda respublikanın 50 rayon və 3 şəhərində çoxsaylı meliorasiya-irriqasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Həmin tədbirlər üzrə 2014-cü ildə müvafiq işlər həyata keçirilmişdir. Şimal zonasının 6 çayından Samur-Abşeron kanalına əlavə 320 milyon kubmetr su verilməsi üçün tikinti işlərinə başlanılmışdır və hazırda bu işlər davam etdirilir.

2014-cü ildə Dünya Bankının krediti hesabına respublikanın 8 rayonunda içməli su təchizatı və kanalizasiya sistemləri infrastrukturunun bərpası və tikintisi işləri davam etdirilmiş, 10 rayonda isə 36 min hektar sahədə suvarma-drenaj şəbəkələrinin təmir-bərpası işləri başa çatdırılmışdır. Həmin sərəncamın icrası olaraq respublikanın 32 rayonunun 223 yaşayış məntəqəsində əkin sahələrinin suvarma və əhalinin içməli suya olan tələbatının ödənilməsi üçün 250, ümumilikdə isə 305 ədəd subartezian quyuları qazılmışdır.

Hazırda birmənalı olaraq hədəf müəyyənləşdirilib: nəinki Bakıda, hətta ölkə regionlarında su problemlərini birdəfəlik şəkildə həll etmək, eyni zamanda həyata keçirilən layihələr gələcəyə hesablanmalıdır. Çünki əhalinin sayı artır, ehtiyacları böyüyür, iqtisadiyyat sürətli templərlə inkişaf edir, sənaye potensialı genişlənir. Bununla bağlı Azərbaycanda 2035-ci ilə

qədər nəzərdə tutulan uzunmüddətli strategiya hazırlanıb. Kənd təsərrüfatının inkişafı böyük dərəcədə infrastruktur layihələrindən asılıdır və əlbəttə ki, Azərbaycan gələcək illərdə də ərzaq məhsullarına olan tələbatı tam şəkildə özü təmin edəcəkdir. Su təhlükəsizliyi olmadan ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək olmaz. Buna görə də yuxarıda göstərilən bütün layihələrin və proqramların həyata keçirilməsi nəinki Azərbaycanın su təhlükəsizliyini təmin edəcək, o cümlədən ölkənin davamlı inkişaf edən milli iqtisadiyyatına öz töhfəsini verəcək.

Gələcək illərdə də kənd təsərrüfatı əkinlərinin tələbata uyğun olaraq suvarma suyu ilə təmin edilməsi, torpaqların su təminatının və meliorativ vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, mövcud sistemlərin modernləşdirilməsi, normal istismarının təmin edilməsi və su ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi istiqamətində işlər davam etdiriləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Q.Ş. Məmmədov, M.Y. Xəlilov. Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi. "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 2005.
2. Z.S.Musayev, M.Y.Əsədov, K.M.Məmmədov, M.S.Zərbəliyev. Su ehtiyatlarının kompleks istifadəsi, integrasiyalı idarə edilməsi və mühafizəsi. Gənclik nəşriyyatı, Bakı, 2008.
3. E.A.Məmmədova. Su təchizatı və meliorativ hidrogeologiya. "Kür" nəşriyyatı, Bakı, 2003.

Abstract

THE ROLE OF WATER MANAGEMENT IN THE DEVELOPMENT OF NATIONAL ECONOMY

Kamala AZIZOVA

Senior Lecturer, Sumgait State University

Key words: water management, land economy reclamation, economical development, irrigation

Water is one of the most valuable resources of any state. The solving of water problem has a crucial role in the improvement of welfare of population and for the development of the industry and agriculture.

Резюме

РОЛЬ ВОДНОГО ХОЗЯЙСТВА В РАЗВИТИИ ЭКОНОМИКИ СТРАНЫ

Кямаля АЗИЗОВА

старший преподаватель Сумгаитского Государственного Университета

Ключевые слова: водное хозяйство, мелиорация, экономическое развитие

Вода является одним из ценных ресурсов любой страны. Решение этой проблемы имеет важное значение для промышленности, сельского хозяйства, улучшения жизненных условий населения и развития экономической системы страны.

ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО КАК СУБЪЕКТ ГРАЖДАНСКИХ ПРАВООТНОШЕНИЙ

Гусейн ГУСЕЙНОВ

*Диссертант Оксфордского Международного Фундаментального Университета
Российской Федерации*

Отзыв: к.э.н. Эмин Мамедзаде

Ключевые слова: предпринимательство, гражданское право, интересы субъекта, рыночная экономика, договор

Введение. В Азербайджане регламентация отношений в сфере предпринимательской деятельности осуществляется различными правовыми актами, в том числе и гражданским законодательством. Причем некоторые правоведы даже считают, что в системе гражданского права формируется определенная совокупность взаимодействующих гражданско-правовых норм, регламентирующая относительно самостоятельную систему общественных отношений, которые могут составлять особый и относительно самостоятельный гражданско-правовой институт – предпринимательское право [2, с.15].

Для предпринимательской деятельности важно то, что гражданское право имеет дело во-первых, с имущественными отношениями, то есть с такими общественными отношениями, которые возникают по поводу различного рода материальных благ: вещей, работ, услуг и иного имущества в широком смысле этого слова. Причем гражданское право регулирует не все имущественные отношения, а только те, которые являются имущественно-стоимостными. К ним относятся как товарно-денежные отношения, так и отношения по обмену вещами, дарению и пр. Во-вторых, предметом гражданского права являются личные неимущественные отношения, возникающие, например, по поводу деловой репутации, наименования юридического лица, авторского произведения, изобретения, промышленного образца, либо эти отношения связаны с личностью участвующих в них лиц.

Изучение гражданского права в процессе предпринимательских отношений.

Гражданское право основано на определенных принципах, отражающих его наиболее существенные свойства и обеспечивающих основные права и свободы предпринимателей. К ним относятся принципы дозволительной направленности гражданско-правового регулирования, равенства правового режима для всех субъектов гражданского права, недопустимости произвольного вмешательства в частные дела, неприкосновенности собственности, свободы договора, свободного перемещения товаров, услуг и финансовых средств по территории Азербайджанской республики [5].

В национальном гражданском законодательстве Азербайджана предусмотрена определенная система гарантий предпринимательской деятельности. К ним относятся, такие как:

- наличие права заниматься разрешенными видами предпринимательской деятельности, создавать предприятия и приобретать необходимое для их деятельности имущество;
- недопустимость отказа в регистрации предприятия по мотивам нецелесообразности;
- юридическое равенство всех субъектов предпринимательской деятельности;
- равное право доступа всех субъектов предпринимательской деятельности на рынок, к материальным, финансовым, трудовым, информационным и природным ресурсам;
- ограничение монополистической хозяйствующих субъектов и их недобросовестной конкуренции;
- правовая защита интересов всех субъектов предпринимательской деятельности – как на внутреннем, так и на внешнем рынке в соответствии с международным правом;

Как уже говорилось, существуют две формы правового статуса предпринимателя: индивидуальный предприниматель и юридическое лицо.

Для государственной регистрации индивидуального предпринимателя требуется заявление по установленной форме и документ, свидетельствующий об уплате регистрационного сбора. Для регистрации коммерческой организации (юридического лица) заявитель должен представить или направить по почте перечень строго определенных и надлежаще - оформленных документов [1, с.86]:

- заявление о регистрации,
- устав, утвержденный учредителями,
- решение о создании организации, либо договор учредителей,
- документы, подтверждающие оплату не менее 50% уставного капитала,
- свидетельство об уплате государственной пошлины.

По сравнению с индивидуальными предпринимателями деятельность юридических лиц является более сложной в организационно-правовом и финансово-экономическом аспекте, в связи с чем их экономическая безопасность в большей степени подвержена разного рода угрозам.

Получив статус юридического лица, предприниматель совершает действия уже не от своего имени, а от имени данного юридического лица. Для юридического лица должны иметь место в совокупности следующие признаки:

- наличие обособленного имущества;
- способность отвечать по обязательствам своим имуществом;
- способность выступать в имущественном обороте от своего имени;
- возможность предъявлять иски и выступать в качестве ответчика в суде, арбитражном суде.

В условиях рыночной экономики у предпринимателей возникает объективная потребность во взаимодействии с другими субъектами хозяйственного оборота: поставщиками, потребителями, партнерами, кредитными организациями, посредниками,

страховщиками и т.д. Это взаимодействие осуществляется, как правило, в форме сделок. В сделках могут “закладываться” угрозы предпринимательской деятельности, в связи с чем они требуют тщательной подготовительной работы [3, с.46].

Сделками признаются действия граждан и юридических лиц, направленные на установление, изменение или прекращение прав и обязанностей [4, с.115]. Каждый участник сделки принимает на себя определенные обязательства и получает определенные права. Эти права и обязательства предпринимателя закрепляются в договоре. Договор есть соглашение двух или нескольких лиц об установлении, изменении или прекращении гражданских прав и обязанностей. В договоре закрепляются предмет договоренности, взаимные права и обязанности лиц, последствия нарушения договора.

Законодательство Азербайджана предусматривает весьма разнообразные типы договоров, хотя и не все из них прямо связаны с предпринимательской деятельностью.

Все многообразие предпринимательских договоров можно распределить на несколько групп:

- обязательства по передаче имущества в собственность (договоры купли-продажи, поставки товаров, контрактации, энергоснабжения, продажи недвижимости и предприятия, мены);
- обязательства по передаче имущества в пользование (договоры аренды транспортных средств, зданий, сооружений, предприятий, лизинга);
- обязательства по оказанию услуг (договоры перевозки, транспортной экспедиции, займа, кредита, банковского счета, хранения, страхования, поручения, комиссии, агентского договора, доверительного управления);
- обязательства по реализации творческой деятельности (договоры на выполнение научно-исследовательских, опытно-конструкторских и технологических работ).

Обязательные элементы предпринимательского договора

Каждый предпринимательский договор должен иметь ряд обязательных элементов. Так, договор купли-продажи, включает:

1. Преамбулу – в которой указывается наименование договора (например, купли-продажи), место и время его заключения, наименование сторон.

2. Основную часть – предмет договора (количество товара), цена товара, качество, базисные условия поставки, скидки с цены, форма платежа, срок поставки, односторонний отказ от договора, маркировка, упаковка товара, сдача-приемка товара, ответственность сторон. Сюда же относятся общие условия договора – порядок рассмотрения споров и форс-мажорные обстоятельства.

3. Заключительную часть-юридические адреса сторон, все приложения, подписи сторон.

Разработку текста договора целесообразнее осуществлять с помощью собственных специалистов фирмы, поскольку в этом случае в проекте полнее можно отразить собственные интересы фирмы, что позволит повысить степень экономической безопасности сделки.

В своей практической деятельности предприниматель должен четко оговаривать в договоре распределение между сторонами обязанностей по транспортировке продаваемого товара и по его страхованию на период транспортировки. Это обусловлено тем, что цена товара прямо зависит от того, кто оплачивает расходы по транспортировке: продавец или покупатель.

Значительные возможности для противодействия угрозам предпринимательской деятельности кроются в выборе формы расчетов между контрагентами, поскольку в настоящее время весьма распространены преступления именно в сфере расчетных отношений. Наиболее надежной считается наличная, однако она не всегда возможна, так как закон ограничивает ее применение. Безналичные же расчеты могут осуществляться с помощью платежных поручений, аккредитивной формы расчетов, платежных требований-поручений, а также с помощью различного рода ценных бумаг, например, векселей, чеков. Необходима тщательная проверка наличия денег на счете контрагента и подлинности ценных бумаг.

Применяя наиболее распространенную в России в настоящее время форму безналичных расчетов - платежные поручения, следует учитывать, что платежные поручения должны приниматься от плательщика к исполнению только при наличии средств на счете.

При использовании платежного требования-поручения, поставщик, для большей гарантии, может внести в условия договора акцепт – поручение акцептуется банком, что гарантирует при поступлении платежного требования-поручения списание средств со счета контрагента. Для этого необходимо два условия: 1) наличие в договоре пункта о форме и порядке оплаты (т.е. форма – платежное требование поручение, порядок – с использованием акцепта), 2) наличие документа о согласии банка произвести акцепт по данному договору.

Наиболее безопасной для предпринимателей формой безналичных расчетов в современных условиях является аккредитивная. В этом случае гарантия оплаты обеспечивается предварительным депонированием денежных средств покупателя на банковском счете продавца (поставщика). При условии выполнения продавцом требований аккредитива (например, осуществление поставки товаров в срок и представление соответствующих транспортных документов) банк продавца производит списание средств в его пользу.

Заключение. При использовании в расчетах векселей (то есть безусловного денежного обязательства векселедателя уплатить при наступлении срока определенную сумму владельцу векселя) следует учитывать наличие различных форм злоупотреблений в сфере вексельного обращения и отдавать предпочтение векселям наиболее надежных субъектов хозяйствования. В настоящее время такими являются, например, АГНК, АО «АЗЕРСУ», некоторые банки (к примеру, «КАПИТАЛ БАНК»). Следует также учитывать, что надежность векселя повышается в случае его выпуска Министерством финансов страны, банком, либо акцепта (согласие плательщика оплатить вексель в срок посредством проставления на векселе собственноручной подписи). На-

конец, если вексель передается с помощью индоссамента (передаточной надписи), то следует удостовериться, что индоссамент был надлежаще оформлен всеми держателями векселя).

После того как все условия договора согласованы необходимо еще раз проверить содержание договора в целом и на предмет отсутствия в договоре пунктов, запрещенных законом, например о разделе рынков, соглашениях фирм и т.п., поскольку их наличие может привести к санкциям против фирмы.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Глущенко Е.В., Капцов А.И., Тихонравов Ю.В. Основы предпринимательства. - М.: Вестник, 1996, С. 104
2. Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. Сергеева А.П, Толстого Ю.К. - М.: ПРОСПЕКТ, 1998, С. 17.
3. Шлыков В.В. Комплексное обеспечение экономической безопасности предприятия. - СПб: "Алетейя", 1999, С. 46-47.
4. Глущенко Е.В., Капцов А.И., Тихонравов Ю.В. Основы предпринимательства. - М.: Вестник, 1996, С. 186.
5. http://www.supremecourt.gov.az/uploads/files/qanunlar/mulki_mecell_az.pdf

Xülasə

SAHİBKARLIQ-MÜLKİ HÜQUQ MÜNASİBƏTLƏRİNİN SUBYEKTİ KİMİ **Hüseyn HÜSEYNOV**

Rusiya Federasiyası Oxford Beynəlxalq Fundamental Universiteti, dissertant

Açar sözlər: sahibkarlıq, mülki müqavilə, subyekt, müqavilə, fərdi sahibkarlıq, bazar iqtisadiyyatı

Təqdim olunmuş məqalədə sahibkarlıq fəaliyyəti üçün zəruri olan mülki hüquq münasibətləri araşdırılır. Qeyd edilir ki, sahibkarlıq fəaliyyətində mülki hüquq konkret prinsiplərə əsaslanır. Bu prinsiplər məqalədə göstərilmişdir. Həmçinin, sahibkarlıq fəaliyyətində müqavilələrdə bir sıra vacib öhdəliklər vardır ki, onlar da təqdim olunmuş məqalədə əhatəli şəkildə verilmişdir.

Abstract

ENTREPRENEURSHIP AS THE SUBJECT OF LEGAL RELATIONS **Huseyn HUSEYNOV**

Ph.D student of the Oxford International Fundamental University of Russian Federation

Key words: entrepreneurship, civil contract, vendor, contract, private enterprise, market economy

The present article explores the relations of civil law, which is necessary for entrepreneurial activity. It is noted that the specific business activities are based on the principles of civil law. These principles are presented in the article. Also, a number of important commitments in business contracts that are presented in the article were comprehensive.

AZƏRBAYCANDA İNNOVASIYA FƏALLIĞININ TƏNZİMLƏNMƏSİ VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

Zaur İSMAYILOV

AMEA, İqtisadiyyat İnstitutu, doktorant

Rəyçi: i.e.n., Nəriman Böyükkişi

Açar sözlər: innovasiyalar, innovasiya fəaliyyəti, innovasiya siyasəti, dövlət strategiyası, milli innovasiya sistemi, bazar

Giriş. Elmi-innovasiya fəaliyyətinin tənzimlənməsi mexanizmi dövlətin elmi-texniki siyasətinin xarakterizə edilməsində xüsusi rol oynayır. Eyni zamanda, innovasiya qanunvericiliyinin inkişaf etdirilməsi, xüsusən də normativ-hüquqi sənədlərin məzmunu və hüquqi texnika innovasiya texnologiyaları və proseslərinin regional və ümumdövlət səviyyəsində inkişaf etdirilməsində əhəmiyyətli faktorlardır. Bu səbəbdən də iqtisadi münasibətlər dövlətin iqtisadi siyasətində tam olaraq öz əksini tapır. Dövlət orqanlarının və əhalinin innovasiya fəaliyyəti ilə əlaqədar göstəricilər innovasiya sferasının inkişaf etdirilməsində əhəmiyyətli kriteriya kimi çıxış etməklə yanaşı, özündə ictimai məzmun kəsb edən innovasiya fəaliyyətlərinin tənzimlənməsi zərurətini də əks etdirirlər.

Öncə nəzərə almaq lazımdır ki, innovasiya münasibətləri birinci mərhələdə heç bir təşkilati və hüquqi şəraitin olmadığı şəraitdə formalaşır, bu səbəbdən də strateji sənədlər və proqramlar dövlətin innovasiya siyasətinin formalaşmasında təməl rolunu oynayır. Proseslərin qlobal modernləşdirilməsi şəraitində ictimai münasibətlər sürətlə inkişaf edir. Bu səbəbdən də dövlətin və cəmiyyətin innovasiyaların inkişaf etdirilməsinə olan tələb məqsədli proqram və digər sənədlər üzərinə keçirilir. Bu proqram və sənədlərdə innovasiya sferasında modernləşdirmənin forma və istiqamətləri müəyyənləşdirilir, eyni zamanda, innovasiyalar ictimai iqtisadi münasibətlərə məqsədyönlü təsir göstərilir [1; s. 124].

Azərbaycanda innovasiyaların tənzimlənməsi

80-ci illərin sonlarında Azərbaycanda dərin iqtisadi və sosial böhran başladı və böhran elm sferasına çox böyük neqativ təsir göstərdi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il aprel Sərəncamında elm sferasında islahatların həyata keçirilməsi üçün Dövlət Komissiyasının yaradılması ilə əlaqədar deyilirdi ki, elm sahəsinin inkişaf etməsində əngəllərdən biri də digər dövlətlərlə bu sahədə əlaqələrin qurulması, maliyyə sisteminin bütövlüyünün süqut etməsi, planlaşdırılan müştərək elmi tədqiqat və digər işlərin artıq yerinə yetirilməməsi ilə əlaqədardır. Eyni zamanda bildirilirdi ki, iqtisadi artıma nail olunmasında hələlik innovasiyalar bir o qədər böyük rol oynamırlar, bu səbəbdən də mövcud şəraitdə innovasiya prinsipləri ilə iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar metodoloji yanaşmalar nəzərdən keçirilməlidir.

2009-cu ilin may ayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 2009-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında elmin inkişaf etdirilməsinin Milli Strategiyasını” və “2009-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında elmin inkişaf etdirilməsinin milli strategiyasının reallaşdırılmasının Dövlət Proqramını” təsdiq etdi. Hər iki proqramın reallaşdırılması üçün Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası koordinasiyaedici orqan kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Strategiyanın həyata keçirilməsi prosesində elmi tədqiqat institutlarının fəaliyyəti və onların strukturu təkmilləşdiriləcək, həmçinin ölkənin texnoloji və elmi potensialından istifadə edilməsinin yeni təşkilati formalarından istifadə edilərək iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsinə və demokratik institutların respublikada yaradılmasına nail olunacaqdır.

Deyilənlərlə yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, texnologiyalar sahəsində dövlət siyasətinin əsas məqsədlərindən biri innovasiyalar əsasında inkişafın əldə edilməsi üçün elmi araşdırmalar sektoru gücləndirilməlidir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 4 yanvar “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının statusu haqqında” Fərmanında ölkədə elmi-texniki siyasətin həyata keçirilməsində Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının ali elmi orqan kimi fəaliyyət iştirakçılığı müəyyənləşdirilmişdir. Buraya ali məktəblərin və təşkilatların fəaliyyətlərinin koordinasiya edilməsi və onların fəaliyyətlərinin sahənin inkişaf etdirilməsinə yönləndirilməsi daxildir.

Qarşıya qoyulmuş vəzifələrin həll edilməsi üçün ölkə iqtisadiyyatı innovasiya relsləri üzərində keçirilməlidir ki, praktiki olaraq iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsinə yönəldilən proqramların həyata keçirilməsi mümkün olsun. Dünya və ölkə təcrübəsi göstərir ki, milli innovasiya sistemi iqtisadiyyatın yeni məcralarda inkişaf etdirilməsi, biliklərin və yeniliklərin yeni məhsul formasında istehsal edilməsi, dövlətin və cəmiyyətin bütün digər sahələrində tətbiq olunmasında körpü rolunu oynayır [2, s.156; 3, s.88].

Prezident Fərmanında innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün dövlət orqanları qarşısında aşağıdakı vəzifələrin həll edilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Milli inovasiya sisteminin yaradılması;
- İnnovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün əlverişli hüquqi, iqtisadi, sosial mədəni mühit və şəraitin yaradılması;
- Yeni texnologiyalar vasitəsi ilə sosial həyata və istehsalın maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılması;
- İqtisadi sahələrin yeni keyfiyyət səviyyəsinə yüksəldilməsi;
- İdaxl məhsullarının ölkədə istehsal edilən məhsullarla əvəz edilməsi, yüksək texnologiyaların ixracı, energetik və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması;
- Əhəlinin yaradıcı və intellektual potensialının inkişaf etdirilməsi üçün şəraitin yaradılması.

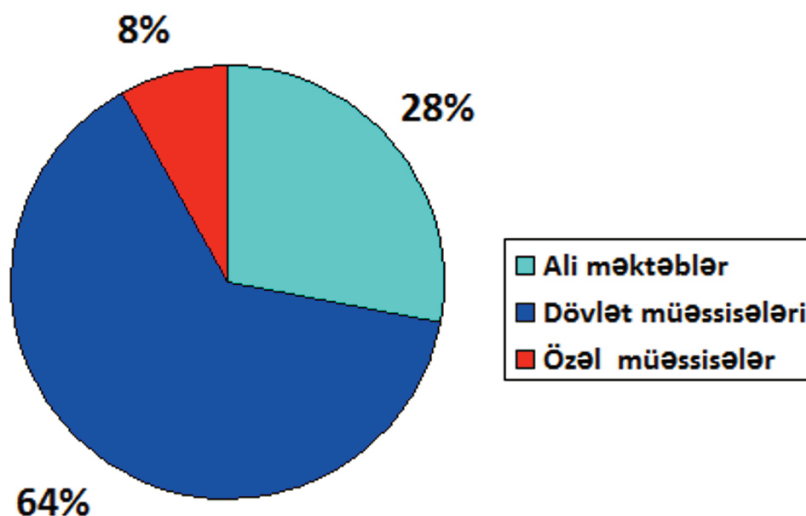
Statistik materiallar əsasında qeyd etmək olar ki, respublikada 2000-ci ildə 137 elmi tədqiqat müəssisəsi var idi. Bu rəqəm 2012-ci ildə 140-a qədər yüksəldi (cədvəl 1).

Cədvəl 1. Azərbaycan Respublikasının elmi idarələrinin şəbəkəsi (vahidlərlə) [4].

Göstərici	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Elmi idarələrin ümumi sayı (nəfər)	148	145	143	140	140	145
<i>O cümlədən:</i>						
Elmi Tədqiqat Müəssisələri (ədəd)	95	98	92	90	91	91
Ali təhsil müəssisələri (ədəd)	49	51	51	52	53	53
Layihə Konstruktor idarələri (ədəd)	5	5	5	3	3	3
Layihə Konstruktor idarələri	12	6	5	5	5	3

Hal-hazırda ölkədə elmi fəaliyyətin 64,3%-i dövlət sektorunun, 27,8%-i ali təhsil müəssisələrinin, 8%-i özəl sektorun payına düşür (bax Şəkil 1.).

2014-ci ildə elmi tədqiqatlarla məşğul olan 6588 nəfərdən 69,7%-i, yəni 4594 nəfərinin elmi dərəcəsi var idi və onlar dövlət sektorunda çalışırdılar. Ali təhsil müəssisələrində 24,0% (1582 nəfər), özəl sektorda 6,3% (412 nəfər) çalışırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, 2012-ci ildə elmlər doktorlarının sayı- 1329 nəfər, elmlər namizədlərinin sayı — 5433 nəfər olmuşdur [4].

Şəkil 1. Azərbaycanda sektorlar üzrə elm şəbəkəsi [4].

İdarə və nazirliklərin elmi tədqiqat institutları ölkədə elm sahəsinin sahə sektorunu təşkil edirlər (şəkil 1.). Hazırda üç sektor vasitəsi ilə - dövlət müəssisələri, özəl sektor və ali məktəblər vasitəsi ilə Elmi Texniki Proqramların yaradılması, inkişaf etdirilməsi və maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir.

2014-cü ildə respublikada 90 elmi tədqiqat müəssisəsi, 10 özəl, 37 ali məktəb, 3 konstruktor layihə müəssisəsi var idi [4].

Tətbiqi və fundamental tədqiqat və araşdırmalar bu müəssisələrdə həyata keçirilirdi. Azər-

baycan Milli Elmlər Akademiyasında humanitar, texniki, təbiət elmləri üzrə fundamental araşdırmalar aparılır. Akademiyanın tərkibində 43 təşkilat fəaliyyət göstərir ki, onlardan 29-u elmi tədqiqat, 1-i konstruktor-layihə bürosu, 3-ü muzey, 1-i rəsədxana, 1-i Elmi İnnovasiyalar Mərkəzi, 2-si Botanika bağı, 1-i Azərbaycan Milli Ensiklopediya Mərkəzi, 1-i Mərkəzi Kitabxana, 1-i isə İnformasiya Resursları Mərkəzidir [5].

2014-cü ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında 7822 əməkdaş çalışıb, onlardan 5360 nəfərini elmi işçilər təşkil etmişdir. Elmi işçilərin 578 nəfəri elmlər doktoru, 1740 nəfəri fəlsəfə doktoru (elmlər namizədi), qalanları texniki işçilər, həmçinin 52 həqiqi üzv, 100 müxbir üzv olmuşdur [4].

Ali məktəb sektoruna dövlət ali məktəbləri daxildir və bu ali məktəblərdə tələbələr təhsil alır və müxtəlif tədqiqatlar həyata keçirilir. Son illərdə ölkəmizdə müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərən özəl ali təhsil məktəbləri də yaradılmışdır.

Dövlətin innovasiya potensialının göstəricisi kimi iqtisadiyyatda çalışan mütəxəssislərin ümumi kütləsində elmi tədqiqatlarla məşğul olanların çəkisinin müəyyənləşdirilməsi qeyd edilə bilər.

2014-ci ildə elmi tədqiqat işlərinin yerinə yetirildiyi müəssisə və təşkilatların sayının artması ilə əlaqədar elmi tədqiqat işlərində çalışanların da sayı artmışdır, yəni 21573 nəfər olmuşdur. 2000-ci ildə elmi tədqiqat işlərində 15809 nəfər çalışırdı. Bu isə o deməkdir ki, 2000-ci ilə müqayisədə 2014-ci ildə elmi araşdırmalarla məşğul olanların sayı 5764 nəfər, yəni 27% artmışdır. Müvafiq olaraq, tədqiqatçıların da (elmi işçilər) sayı artmışdır. Əgər 2014-ci ildə elmi tədqiqat sahəsində çalışan elmi işçilərin sayı 15335 nəfər olmuşdursa, bu göstərici 2000-ci ildə 10168 nəfər olmuş, sözügedən göstəricidə artım 33,6%-dir. Eyni zamanda, texniki personalda artım 51,2%, digər işçi heyəti üzrə artım 26,3% olmuşdur. Burada istisna hallar köməkçi işlərlə məşğul olanlara aiddir. 2014-ci ildə bu göstərici 2063 nəfər olmuşdur. 2000-ci ildə isə 2758 nəfər idi. Göstəricilərdə azalma 25%-dən çox olmuşdur [4]. Bütün bunlar isə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının kadr sistemindəki dəyişikliklərlə əlaqədar idi.

UNESCO-nun hesablamalarına görə inkişaf etmiş ölkələrdə hər 10 min nəfər əhaliyə 50 elmi işçi düşür. Azərbaycanda isə hər 10 min nəfərə 20 elmi işçi düşür.

2014-ci ildə elmi sferanın maliyyələşdirilməsi aşağıdakı nisbətlərdə həyata keçirilmişdir: fundamental araşdırmalar -51,1%, tətbiqi elmlər 26,2%, layihə işləri-22,5% -dir [4].

Nəticə

Araşdırmaların nəticəsi göstərdi ki, elmi sferanın maliyyələşdirilməsi qeyri qənaətbəxşdir. Daha bir mühüm problem kimi qeyd olunmalıdır ki, yüksək ixtisaslı mütəxəssislər qocalır, elmi sferada yüksək ixtisaslı kadrlar, elmlər doktorları və elmlər namizədlərinin sayı kifayət qədər deyildir. Elmin inkişaf etdirilməsi üçün, zənnimizcə, əlverişli iqtisadi, hüquqi, sosial şəraitin yaradılmasına xidmət edən Elmi-Tədqiqat Strategiyasının konsepsiyası reallaşdırılmalıdır. Nəticədə istehsalın texnoloji səviyyəsi yüksələcək, istehsal edilən əmtəələr rəqabətə davamlı olacaq, müvafiq olaraq iqtisadi artım əldə ediləcək, əhəlinin həyat səviyyəsi və keyfiyyətləri xeyli yüksəlmiş olacaq.

ƏDƏBİYYAT:

1. Веселов Н.В., Крутер М.С. Инновационный менеджмент: монография. - М.: МИИТ, 2007.-138с.
2. Гольдштейн Г.Я. Стратегические аспекты управления НИОКР: монография./ Таганрог: Изд-во ТРТУ, 2000. 244 с.
3. Мамедзаде Э.Э. Направления инновационного развития в Азербайджане (на азерб.языке) -Баку, «Элм», Научные труды, №1,2012.-85-96с.
4. <http://www.stat.gov.az/source/education/> - 18 iyun 2015 18:00
5. <http://www.science.gov.az/az/cat.php?fid=institutes> – 18 iyun 2015 18:10

Резюме

**РЕГУЛИРОВАНИЕ ИННОВАЦИОННОЙ АКТИВНОСТИ В
АЗЕРБАЙДЖАНЕ И ПУТИ ЕГО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ**

Заур ИСМАИЛОВ

Институт Экономики, НАНА, докторант

Ключевые слова: инновация, инновационная деятельность, инновационная политика, государственная стратегия, национальная инновационная система, рынок

В статье говорится о совершенствовании регулирования инновационной активности в Азербайджане. Автор рассматривает такие важные вопросы, как государственная политика в сфере инновационного процесса, мировой опыт развития инновационной экономики, статистический анализ деятельности научных учреждений и т.д. В заключении статьи автор предлагает научно обоснованные рекомендации и выводы по исследуемой теме.

Abstract

**REGULATION OF INNOVATIVE ACTIVITY IN AZERBAIJAN AND WAYS
OF ITS IMPROVEMENT**

Zaur ISMAILOV

Ph.D student of Institute of Economy of ANAS

Key words: innovations, innovative activity, innovative policy, state strategy, national innovative system, market

The article speaks about improvement of regulations of innovative activity in Azerbaijan. The author considers important questions such as the state policy in the sphere of innovative process, world experience of development of innovative economy, the statistical analysis of activity of scientific institutions, etc. In the conclusion of the article the author offers scientifically reasonable recommendations and conclusions about the subject.

АНАЛИЗ ОСНОВНЫХ ВНЕШНИХ И ВНУТРЕННИХ ФАКТОРОВ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ В СТРОИТЕЛЬСТВЕ

Кёнюл АГАЕВА

к.э.н., доц. Азербайджанского Архитектурно-Строительного Университета

Асаф АГАЕВ

к.э.н., доц. Азербайджанского Архитектурно-Строительного Университета

Отзыв: доц. В.М.Назаров

Ключевые слова: конкурентоспособность организации, строительство, внутренние и внешние факторы, конкурентные преимущества

Именно с конкуренцией в отраслях современные ученые тесно связывают понятие «конкурентоспособность организации». В настоящее время не выработано единого понятия «конкурентоспособность организации» и многие авторы трактуют его по-разному. Конкурентоспособность-категория динамическая, причём её подвижность обусловлена прежде всего внешними факторами, значительная часть которых может признаваться как управляемые параметры. Проектирование и функционирование эффективной системы обеспечения конкурентоспособности определенного объекта первоначально требуют оптимального сочетания экономических, технологических и правовых предпосылок.

Основополагающими трудами по изучению проблем конкурентоспособности являются труды таких ученых и практиков, как А. Смит, М.Портер, И. Ансофф, А.Леш, Б. Один, Э. Хекшер, Г. Хотеллинг, Э. Чемберлин, Ф. Эджуорт, М. Эрлих. Проблемам формирования конкурентной среды региона и развития конкурентных отношений посвящены работы Л. Г. Азоева, Р.А. Фатхутдинова, ЛИ. Абалкина, А.П. Градова, А.Г. Гранберга, В.В. Леонтьева, Ю.Б. Рубина, А.Ю. Юданова, Н.И. Перцовского, В.Е. Хруцкого и др. Сравнительный анализ трактовок, понятия «конкурентоспособность» представлен в таблице.1.

**Таблица 1.Сравнительный анализ определений
«конкурентоспособность организации»**

Авторы	Определение понятия «конкурентоспособность»
Г.Л. Азоев, П. С. Завьялова, Л.Ш. Лозовский, А.Г. Поритев, Б.А. Райзберг	Конкурентоспособность — это способность компании конкурировать на рынках с производителями и продавцами аналогичных товаров посредством обеспечения более высокого качества, доступных цен, создания удобства для покупателей и потребителей[1,77]
Г.Я. Киперман	Конкурентоспособность организации - способность противостоять на рынке другим изготовителям и поставщикам аналогичной продукции (конкурентам) как по степени удовлетворения своими товарами или услугами конкретной общественной потребности, так и по эффективности производственной деятельности

Авторы	Определение понятия «конкурентоспособность»
Н.И. Перцовский	Конкурентоспособность — это есть обобщающий показатель жизнестойкости предприятия, его умения эффективно использовать свой финансовый, производственный, научно-технический и трудовой потенциалы
В.Е. Хруцкий, И. В. Корнеева	Конкурентоспособность организации - это способность успешно оперировать на конкретном рынке в определенный период времени, путем выпуска продукции и реализации конкурентоспособных изделий и услуг
Р.А. Фатхутдинов	Конкурентоспособность предприятия - это его способность выпускать конкурентоспособную продукцию, преимущество предприятия по отношению к другим предприятиям данной отрасли внутри страны и за ее пределами [2, 37]
Донцова Л.В.	Способность предприятия противостоять на рынке другим изготовителям аналогичной продукции (услуги) как по степени удовлетворения своими товарами конкретной общественной потребности, так и по эффективности производственной деятельности [3, 27]
Рубин Ю.Б.	Реальная и потенциальная способность компании, а также имеющихся у них возможностей способностей проектировать, изготавливать и сбывать товары, которые по ценовым и неценовым характеристикам в комплексе более привлекательны для потребителей, чем товары конкурентов [4,15]
Коно Т.	Конкурентоспособность предприятия – это совокупность следующих характеристик: захваченная предприятием доля рынка; способность предприятия к производству, сбыту и развитию; способность высшего звена руководства к реализации, поставленной цели [5, 37]

Главным в решении проблемы создания теоретического базиса обеспечения конкурентоспособности является определение понятий «конкуренция» и «конкурентоспособность». По мнению Н.Г. Верестиной и Ю.Я. Еленевой, определение понятий «конкуренция» и «конкурентоспособность организации» должны соответствовать трем требованиям, таким как идентичность, системность и аналитичность.

Идентичность означает, что определение должно точно соответствовать внутреннему содержанию категории и ее внешним проявлениям. Системность предполагает, что все аспекты категории рассматриваются во взаимосвязи друг с другом. Аналитичность учитывает необходимость использования экономической категории «конкуренция» как базы для проведения анализа и разработки эффективной стратегии конкурентоспособности организации. На основании перечисленных требований понятие «конкуренция» на современном этапе трактуется как форма существования

субъектов экономических отношений на рынках товаров, капиталов и труда.

Выше сказанное позволяет более точно определить природу, формы проявления и особенности субъектов конкуренции в строительной отрасли, а также сформировать механизмы обеспечения конкурентоспособности строительных организаций. Тем самым, выражая авторскую позицию, можно отметить, что конкурентоспособность организации, в том числе и в строительной отрасли, представляет собой совокупность свойств и характеристик управленческих процессов всеми имеющимися у организации ресурсами, которые позволяют их рационально распределять и максимально эффективно использовать, что в конечном результате обеспечивает развитие организации и ее успешное функционирование на рынках товаров, капитала и труда с учетом воздействий факторов внешней и внутренней среды.

Факторы, определяющие конкурентоспособность организации, представлены на рис. 1.

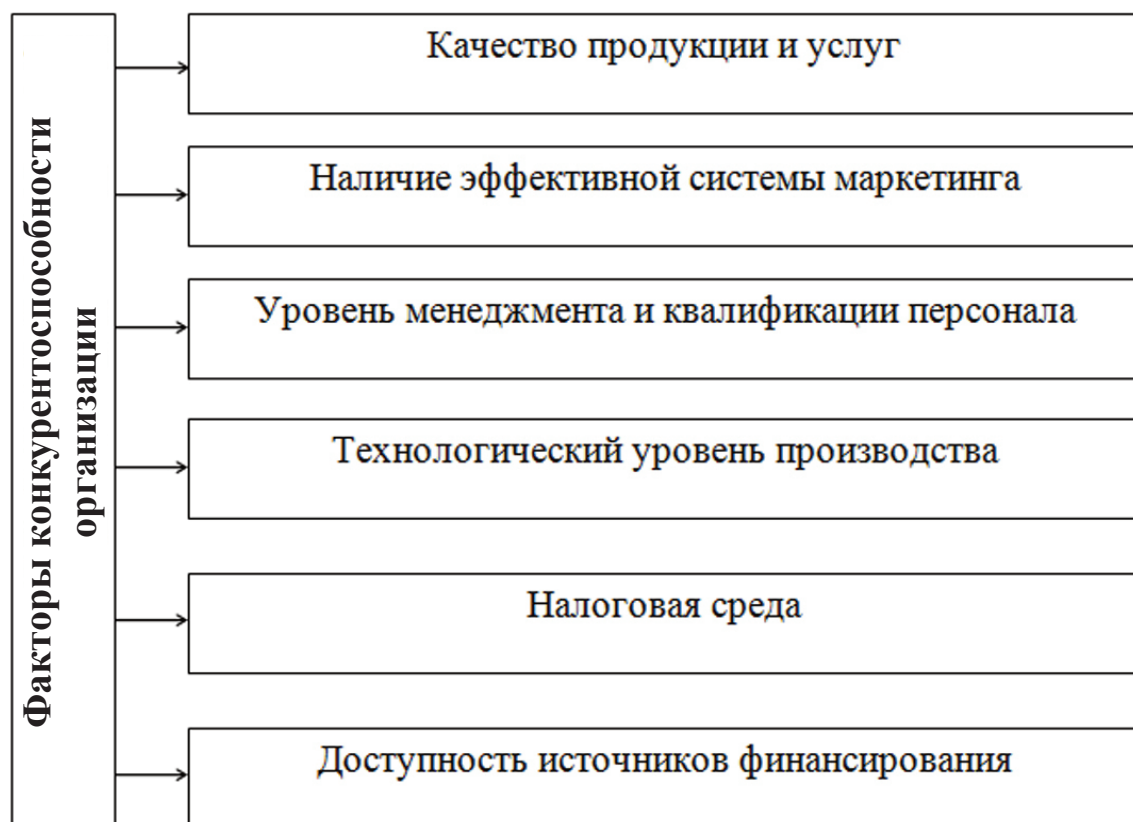

Рис. 1. Факторы, определяющие конкурентоспособность организации

С учетом воздействия на деятельность организации факторов внешней и внутренней среды следует различать внешнюю и внутреннюю конкурентоспособность строительных организаций[6,18]. Внешняя конкурентоспособность строительной организации

предполагает принятие решения (со стороны других экономических субъектов) о целесообразности и эффективности сотрудничества с ней. Внутренняя конкурентоспособность является объектом мониторинга руководством строительной организации и подразделяется на тактическую и стратегическую конкурентоспособность.

Понятие «конкурентоспособность» тесно связано с понятием «конкурентные преимущества». Именно конкурентные преимущества позволяют уточнить те характеристики и свойства определенных товаров, которые создают определенные превосходства над своими конкурентами, а для потребителя представляют собой оптимальное сочетание потребительских характеристик.

В своих работах по конкурентоспособности М. Портер отмечал, что конкурентоспособность промышленных отраслей основывается на конкурентных преимуществах, все многообразие которых можно свести к двум основным видам — ресурсным и технологическим [7, 14-30]. Начинается конкурентоспособность с ресурсных факторов, таких как географическое положение, климатические условия, наличие природных ресурсов, квалифицированной рабочей силы и накопленного капитала. Но их присутствие позволяет грамотно управлять организацией, укрепляя ее конкурентные позиции только в том случае, если непрерывно совершенствуется и увеличивается эффективность использования именно ресурсных факторов. Данный процесс подразумевает капиталовложения в основные и оборотные фонды, в развитие знаний и навыков, а также затраты по управлению и развитию инфраструктуры. В этом смысле инвестиционные вложения уместно отнести к технологическим ресурсам, обеспечивающим механизм создания конкурентных преимуществ.[1, 13], [8, 156]

Именно на основе конкурентных преимуществ конкуренция выполняет роль естественного механизма взаимной координации и регулирования индивидуальных действий субъектов рынка без централизованного вмешательства в их деятельность.

Факторы конкурентного преимущества организации подразделяются на внешние, проявление которых в малой степени зависит от организации, и внутренние, которые практически определяются менеджментом организации.

Внешние конкурентные преимущества основаны на отличительных качествах товаров и услуг, которые образуют ценность для потребителя за счет либо сокращения издержек, либо повышения эффективности потребительских свойств. Классификацию факторов внешних конкурентных преимуществ строительных организаций, представим на рис.2 [9,84-89], [10, 61-75].

Внутренние конкурентные преимущества базируются на превосходстве, внутреннего потенциала организации в издержках производства, оптимизации затрат на управление, снижение себестоимости выпускаемой продукции, предоставления потребителю комплекса дополнительных услуг и т.п.

Рис.2. Внешние факторы конкурентоспособности строительных организаций

Наиболее важными внутренними условиями обеспечения конкурентоспособности строительной организации на рынке являются: [11, 93-98], [12,15-19].

- высокоэффективное строительное производство с применением современных строительных материалов и технологий;
- эффективная работа маркетинговой службы;
- изучение и внедрение новых научных разработок во все сферы деятельности организации;
- разработка программ по привлечению источников финансирования строительства и осуществление деловых связей с азербайджанскими и зарубежными инвесторами;
- создание профессионального коллектива и его имиджа;
- обеспечение более высокого уровня социально-экономического развития, чем у конкурентов и обеспечение социальной защитой работников организации.

Рис. 3 - Внутренние факторы конкурентоспособности строительных организаций

Содержание каждого из вышеуказанных внутренних факторов конкурентных преимуществ представлено на рис. 4[13,68], [14,29],[15,64-69], [16,25], [17, 127].

Детально выше представленные конкурентные преимущества в ходе деятельности строительной организации выражаются:

- в объемах производимых строительных работ и сроках их возведения;
- в качестве производимых строительных работ (в том числе и соответствие качества производимых работ мировым стандартам качества строительства и производстве конкурентоспособной продукции, которая востребована потребителем);
- в обеспечении гарантий заказчикам и будущим пользователям строительного объекта;
- в разработке комплекса мероприятий по снижению рисков, связанных с реализацией инвестиционно-строительного проекта и эффективным управлением финансовыми, трудовыми, материальными, техническими и всеми другими видами ресурсов организации;
- в наличии отлаженного механизма внешних и внутренних корпоративных связей, в инновационном потенциале организации;
- в наличии долгосрочной стратегии, обеспечивающей рост производственной деятельности строительной организации и положительную динамику объема продаж строительной продукции.

В большинстве случаев представленные конкурентные преимущества, главным образом, формируются именно за счет внутренних факторов деятельности строительной организации, в основе успешной разработки которых в процессе деятельности организации лежит несколько основных условий. Эти условия заключаются в том, что производимая продукция должна иметь какую-либо отличительную характеристику - конкурентное преимущество, которое должно давать потребителю дополнительную ценность. Возросшая ценность производимого продукта должна быть почувствована

Рис.4. Классификация внутренних конкурентных преимуществ строительной организации

в строительстве заключается в том, что инвестиционно-строительный комплекс раскрывает свою экономическую сущность на региональном уровне. В связи с этим конкурентная среда формируется в рамках регионального пространства. Кроме того, в строительстве невозможна совершенная конкуренция, так как продукция строительного производства не может быть предметом массового спроса и потребления. В строительной отрасли преобладает ценовая конкуренция, которая проявляется в снижении издержек и в дальнейшем получении большей суммы прибыли от реализации выполненных строительных работ заказчиком, более того, применив матрицу пяти сил М. Портера, можно сказать, что строительная продукция не подвержена замещению товарами-заменителями, а барьеры входа в отрасль достаточны высоки.

Классификация внутренних конкурентных преимуществ строительной организации представлена на рис. 4

Помимо внутренних факторов конкурентоспособности, которые зачастую определяют уровень конкурентоспособности любой организации, строительная отрасль не в меньшей мере подвержена и внешним факторам, таким как экономические, политические и экологические. Поле отраслевой конкуренции в строительстве смещено из сферы реализации строительной продукции к моменту проведения подрядных торгов, т.е. к моменту получения заказа на выполнение строительных работ.

Если же рассматривать конкурентоспособность строительной организации с экономической точки зрения, то она оценивается уровнем интеллектуального и производственно-технологического потенциала организации, размерах финансовых, материальных и трудовых затрат на осуществление строительства [19, 79].

Таким образом, конкурентное преимущество — это есть система, обладающая какой-либо эксклюзивной ценностью, дающей ей превосходство над конкурентами экономической, технической или организационной сферах деятельности [20,125] .

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Азоев Г.Л. Конкурентные преимущества фирмы. М.: Типография «Новости», 2000. 254 с
2. Фатхутдинов Р.А. Конкурентоспособность: экономика, стратегия, управление: учебник для ВУЗ. М.: ИНФРА-М, 2000. 287 с.
3. Данилов, И.П. Проблемы конкурентоспособности электротехнической продукции / И.П. Данилов. – М. : Пресс-сервис, 1997. – 420 с.
4. Рубин, Ю.Б. Конкуренция: реалии и перспективы / Ю.Б. Рубин, В.В. Шустов. – М. : Знание, 1990. – 198 с.
5. Миронов, М.Г. Ваша конкурентоспособность / М.Г. Миронов. – М. : Альфа-пресс, 2004., 309 с.
6. Бузырев В.В., Юденко М.Н. Управление качеством строительной продукции: практикум. - Ростов н/Д.: Феникс. 2007 – 320 с.
7. Портер М. Конкуренция. - М.: Вильямс, 2003. – 289 с.

8. Азоев Г.Л. Конкуренция: анализ, стратегия и практика. М.: Центр экономики и маркетинга, 1996; 208 с.
9. Мамедов Ш.И. Систематизация признаков конкурентоспособности строительной организации // Экономическое возрождение. 2010. № 256с.
10. Маленков Ю. Формирование конкурентной стратегии развития 7/ Проблемы теории и практики управления. 2009 № 7. 80с.
11. Мамедов Ш.И. Количественная оценка конкурентоспособности строительных организаций // Экономическое возрождение. 2010. № 3. 141с.
12. Мамедов Ш.И. Систематизация признаков конкурентоспособности строительной организации // Экономическое возрождение. 2010. № 2. 49 с.
13. Фасхиев Х. А. Модель управления конкурентоспособностью предприятия // Проблемы теории и практики управления. 2008. № 2. 102 с
14. Хамел Г., Прахалад К.К. Конкурируя за будущее. Создание рынков завтрашнего дня /пер. с англ. - М.: Олимп-Бизнес. 2002. — 340с.;
15. Шишкоедова Н.Н. Подготовка строительных кадров // Учет в строительстве . 2008. № 7. С. 125
16. Панибратов Ю.П. Муниципальное управление и социальное планирование в строительстве: учебное пособие. М.: Академия, 2008. - 252с.;
17. Серов В.М., Нестерова Н.А., Серов А.В. Организация и управление в строительстве: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. — М.: «Академия», 2006. — 432
18. Коновалов В.В. Развитие конкурентных преимуществ - основа успеха // ЭКО. 2008. № 6., 201 с.
19. Плеханов А.Г. Научно-методологические основы управления потенциалом строительной организации: монография. Самарск. гос.-арх. строит, ун-т. Самара, 2009. 113 с.
20. Мазилкина Е.И., Паничкина Т.Г. Управление конкурентоспособностью: учебное пособие. М.: Омега-Л, 2007. 325 с.

Xülasə

TİKİNTİDƏ ƏSAS DAXİLİ VƏ XARİCİ RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİK AMİLLƏRİNİN TƏHLİLİ

Könül AĞAYEVA

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, i.ü.f.d.dos

Asəf AĞAYEV

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, i.ü.f.d.dos

Açar sözlər: təşkilatın rəqabətqabiliyyətliliyi, tikinti, daxili və xarici amillər, rəqabət üstünlükləri

Məqalədə “təşkilatın rəqabətqabiliyyətliliyi” anlayışının müxtəlif açıqlamaları verilmiş, tikintidə rəqabətqabiliyyətliliyin daxili və xarici amilləri təsnifləşdirilmiş və tikinti təşkilatlarının rəqabət üstünlüyünün yaranma mexanizmi verilmişdir.

Abstract

**ANALYSIS OF THE MAJOR INTERNAL AND EXTERNAL FACTORS OF
COMPETITIVENESS IN THE CONSTRUCTION**

Konul AGAYEVA

Ph.D of economics, Azerbaijan Architecture and Construction University

Asaf AGAYEV

Ph.D of economics, Azerbaijan Architecture and Construction University

Key words: competitiveness of the organization, construction, internal and external factors, competitive advantages

The article presents different interpretations of the concept of "competitiveness of the organization", the classification of the major internal and external factors of competitiveness in the construction. The mechanism of creation of competitive advantages of construction companies is discovered as well.

İQTİSADI ARTIMIN DAVAMLI TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN ROLU VƏ ONUN REAL SEKTORDA GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ İMKANLARI

Fuad BƏŞİROV

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, doktorant

Rəyçi: akademik Ziyad Səmədzadə

Açar sözlər: iqtisadi artım, sahibkarlıq fəaliyyəti, dünya iqtisadiyyatı, real sektor, birbaşa xarici sərmayələr - BXS

Giriş. İqtisadi artım makroiqtisadi problemlər arasında daimi aktuallığı ilə seçilir. İqtisadi artımı təmin edən amil kimi sahibkarlığın, xüsusən də müasir zamanda daha yüksək önəm daşıyan real sektordakı inkişafı probleminin tədqiqi həm iqtisad elmi, həm də təsərrüfat praktikasını üçün aktualdır. Elmi ədəbiyyatda bazar iqtisadiyyatı müstəvisində iqtisadi artım problemi, onun sahibkarlığın inkişafı ilə qarşılıqlı əlaqəsi, habelə real sektorda bu fəaliyyətin özəllikləri adətən, əlahiddə tədqiq olunur. Reallıq belədir ki, bazar iqtisadiyyatında iqtisadi artım və ETT-nin inkişafına, hər şeydən əvvəl, sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi hesabına nail olunur. Bu da sahibkarlığın müasir forma və metodlarının, onun iqtisadi artıma təsir göstərən ayrı-ayrı istiqamətlərinin əsaslandırılması məsələlərinin ciddi elmi tədqiqini zəruri edir. Bütün bunlardan irəli gələrək də məqalədə iqtisadi artımın davamlı təmin edilməsində sahibkarlıq fəaliyyətinin rolu və onun real sektorda genişləndirilməsi imkanları tədqiqat predmetinə çevrilir.

İqtisadi artımın mahiyyəti, struktur özəllikləri və dünya iqtisadiyyatının inkişafındakı rolu

İqtisadi artım ümummilli məhsuluna - ÜMM dəyişmə dinamikası və ya müəyyən dövr üçün və ya əhalinin adambaşına düşən xalis milli gəlirini xarakterizə edən makroiqtisadi göstərici kimi nəzərdən keçirilir. Başqa sözlə, iqtisadi artım - həcmələrin mütləq dəyişməsinə və ya bu dəyişikliklərin sürətinin faizlə ifadəsini müəyyən edən konkret rəqəmlərdir. O, ölkənin il ərzində ictimai istehsal sferası çərçivəsində istehsal olunan istehlak dəyərlərinin fiziki məcmularının uzunmüddətli artım meyilidir. İqtisadi artım cəmiyyətin məqsədlərinin mühüm indikatoru kimi əmtəə və xidmətlərin təsbit olunmuş vaxt ərzində həcm yüksəlişidir [1, 8, 9, 14].

Milli iqtisadiyyatın iqtisadi artımı dedikdə onun elə inkişafı nəzərdə tutulur ki, bu zaman ümumi daxili məhsul və ya milli gəlir artmış olsun. Yəni iqtisadi artım - müəyyən dövr ərzində məhsulların və xidmətlərin həcmində çoxalma deməkdir. Bir qayda olaraq, iqtisadi artım qiymət artımından təmizlənərək (deflyasiya olunaraq) dəyər göstəriciləri ilə hesablanır. İqtisadi artım ümumi daxili məhsulun – ÜDM-in (ümumi milli məhsul, real milli gəlir) artım sürəti ilə ölçülür. Real istehsalın artan həcmi cəmiyyətin qarşılaşdığı problemi: hüduzsuz insan tələbatı zəminində iqtisadi resursların məhdudluğu problemini müəyyən dərəcədə həll

etməyə imkan verir [2, 6].

Nəzəri olaraq, iqtisadi artımın aşağıdakı iki əsas tipi fərqləndirilir [6]:

- Ekstensiv - əsas xüsusiyyəti maddi rifahın və xidmətlərin həcmi, işçilərin sayı, əmək vasitələri, torpaq, xammal, yanacaq-energetika resursları və s. kimi birbaşa təsir vasitələrinin artırılması hesabına genişləndirməsi;
- İntensiv - səciyyəvi cəhəti istehsalın genişlənməsi mütərəqqi texnologiyaların tətbiqi, yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsindən istifadə, əmək məhsuldarlığı və digər bu kimi birbaşa artım amillərin keyfiyyətə təkmilləşdirilməsi hesabına reallaşmasıdır.

Hazırda iqtisadi artımın bu və ya digər tipi intensiv amillərlə şərtlənən real ÜDM artımının xüsusi çəkisinə əsasən müəyyənləşdirilir. Əgər real ÜDM-də artımın intensiv amilləri hesabına əldə edilən pay 50%-i keçirsə, onda belə iqtisadiyyat üçün əsasən artımın intensiv tipi səciyyəvidir. Əksinə, real ÜDM-də bu pay 50%-dən aşağıdırsa, iqtisadi dinamika əsasən artımın ekstensiv tipi kimi səciyyələndirilir [1].

İqtisadi artımın stimullaşdırılması bütün ölkələrin iqtisadi siyasətinin mühüm vəzifəsidir. İqtisadi artımın mürəkkəbliyi və çoxcəhətliliyi, onu şərtləndirən amillərin aşkar edilməsinin çətinliyi bu problemlərə alim və praktiklərin diqqətini cəlb edir. Dinamik dəyişən postindustrial mühit iqtisadi artımın özünəməxsusluğunu da şərtləndirir.

İqtisadi artımla bağlı dünya iqtisadiyyatının inkişaf meyilləri və perspektivləri göstərir ki, global böhranlara baxmayaraq burada bir dinamik meyil mövcuddur. Ən son statistik məlumatlar da bunu bir daha təsdiqləyir. Belə ki, 2014-cü ildə dünya iqtisadiyyatının artım tempi 2013-cü ildə olduğu kimi 3,4% təşkil etmişdir [15].

Aşağıda 2004-2015-ci illər üzrə dünya iqtisadi artımının sürətini əks etdirən cədvəl verilmişdir.

Cədvəl 1.

2004-2015-ci illər üzrə dünya iqtisadi artımının sürəti (%)

İllər	Artım sürəti	İllər	Artım sürəti
2004	4,9	2010	5,1
2005	4,7	2011	3,8
2006	5,3	2012	3,1
2007	5,2	2013	3,4
2008	3,1	2014	3,4
2009	- 0,8	2015 (proqnoz)	3,3

Mənbə: <http://www.ereport.ru/stat.php?count=world&razdel=country&table=ggecia>

Bununla belə, dünya iqtisadi artımında əsas ölkə qrupları arasında müəyyən fərqliliklər mövcuddur. BVF-in məlumatına əsasən, 2014-cü ildə dünya iqtisadiyyatında inkişaf etməkdə olan ölkələr üzrə artım tempi 4,6% təşkil etməklə 2013-cü il ilə müqayisədə 0,4% az olmuşdur. Artım tempinin aşağı düşməsi bir sıra amillərlə, xüsusən də, dünya bazarında əmtəə qiymətlərinin aşağı olması, Çin iqtisadiyyatının artım tempinin azalması və xarici tələbdən

daxili tələbə keçiddən qaynaqlanan çətinliklər, eləcə də, MDB-nin əhatə etdiyi regionda, Yaxın Şərq və Şimali Afrikada mövcud çətin geosiyasi vəziyyət ilə izah olunur. İnkişaf etmiş ölkələr qrupu üzrə iqtisadiyyatın artım tempi 2014-cü ildə 1,8% olmuşdur. Bu isə 2013-cü ilə nisbətən 0,4% yüksəkdir. Təşkilatın proqnozlarına əsasən, dünya iqtisadiyyatının artım tempi 2016-cı ildə yenidən artacaq və onun 3,8% olacağı gözlənilir. Dünya Bankının proqnozuna əsasən isə dünya üzrə iqtisadi artım müvafiq olaraq 2,0% və 2,4% təşkil edəcəkdir. 2015-2016-cı illərdə dünya ölkələri, eləcə də əsas regional birliklər üzrə iqtisadi artım dinamikasında ciddi fərqlər proqnozlaşdırılır. BVF-in qiymətləndirmələrinə əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələr üzrə artım tempi 2015-2016-cı illər üzrə 4,2% və 4,7%, inkişaf etmiş ölkələr qrupu üzrə isə müvafiq olaraq 2,1% və 2,4 % təşkil edəcəkdir [13, 15].

Dünya iqtisadi artımı ilə bağlı onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər bir ölkədə uzunmüddətli dövr olur ki, həmin dövrdə [13]:

- iqtisadiyyatın real sektorunun artım sürəti, həmçinin istifadə edilən əmək və kapital əhəmiyyətsiz dərəcədə dəyişir;
- iqtisadiyyatın real sektorunun artım sürəti ilə istifadə edilən kapital bir-birinə yaxındır, buna görə də kapitalın məhsuldarlığı (y/K) sabitdir;
- iqtisadiyyatın real sektorunun artım sürəti istifadə edilən əməyin artım sürətini üstələyir, buna görə də əmək məhsuldarlığı (y/L) artır;
- kapitalın artım sürəti əməyin artım sürətini qabaqlayır, buna görə də sonuncunun kapital təminatı (K/L) artır;
- kapitalın rentabelliği ($\square/K$) zamana görə az dəyişir, çünki uzun dövrdə əmək və kapital arasında $Y=k+WN$, yəni ÜMM-nin (ÜDM-in) bölgü proporsiyası dəyişilməzdir.

İstehsal mallarının və xidmətlərin real həcmi - istehsal amillərinin tətbiqinin nəticəsidir. Təbii ki, iqtisadi artım qarşılıqlı asılılıqda olan və birinin tətbiqi digərinin istifadəsini şərtləndirən əlavə istehsal amilləri məsrəfi ilə əldə edilir. İqtisadi artım cəmiyyətin strateji vəzifələrindən biri olduğu üçün, ehtimal etmək olar ki, cəmiyyətdəki resursların hamısı istehsala cəlb olunacaq və ölkədə resurslar nə qədər çox olarsa, artım sürəti də bir o qədər yüksək olacaqdır. Bununla belə, real iqtisadi həyatda bütün yeni əlavə resurslar onların bahalaşmasına və uyğun olaraq, məsrəflərin artmasına, beləliklə də istehsalın artımının faydasız olmasına gətirib çıxarır. Bundan başqa, istifadə edilən resursların sırf mexaniki şəkildə artırılmasına qarşı istehsal amillərinin faydalı iş əmsalının azalması qanunu çıxış edir, yəni bu amilin tətbiqi artdığında onun son hədd məhsuldarlığı azalır [1, 3].

İqtisadi artımın mahiyyəti iqtisadiyyatın əsas ziddiyyətinin - istehsal resurslarının məhdudluğu ilə ictimai tələbatın hədsizliyi arasında ziddiyyətin yeni səviyyədə həllindədir. Bu ziddiyyəti iki əsas üsulla həll etmək mümkündür: birincisi, istehsal imkanlarının artırılması hesabına, ikincisi, mövcud istehsal imkanlarından daha səmərəli istifadə olunması və ictimai tələbatın inkişaf etdirilməsi hesabına. Lakin proses bununla da yekunlaşmır. İnkişafın hər bir yeni mərhələsində istehsal imkanları genişləndikcə, ictimai tələbatın bir hissəsi yenidən ödənilməmiş qalır. İctimai tələbat istehsal tələbatına münasibətdə hər zaman öndədir.

İqtisadi artım sosial, tarazlayıcı və resursqoruyucu funksiya daşıyır.

Beləliklə, iqtisadi artıma təsir göstərmək üsuluna görə birbaşa və dolayısı amilləri fərqləndirmək olar. İqtisadi artımın bilavasitə fiziki qabiliyyətini müəyyənləşdirən amillər - birbaşa amillərdir. Belə amillərə xammal, enerji və təbii resursların həcmi və keyfiyyəti, iqtisadi cəhətdən fəal olan əhəlinin sayı, onun təhsil və peşə hazırlığı səviyyəsi, əsas kapitalın həcmi və ondan istifadə edilməsi səviyyəsi, ETT və onun iqtisadiyyata təsiri aid olunur. Bu sadalanan amillərin hər birinin kəmiyyət dəyəri müəyyənləşdirilməlidir və onların hər birinin istehsalın ümumi böyüməsində xüsusi çəkisini hesablamaq olar. Alınmış nəticə istehsalın ümumi artımına nə qədər uyğundursa, iqtisadi artıma bu amilin təsiri də elə bir o qədərdir.

İqtisadi artımın davamlı təminatı sahibkarlığın fəaliyyətində rolu

İqtisadi artımın davamlı təminatı sahibkarlığın durumu ilə də xarakterizə olunur. Bu vəziyyətin miqyaslılığı və səmərəliliyi onun real sektordakı potensialı ilə ölçülür və o, bir sıra amillərlə öz inkişafını tapır. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar [5, 14]:

- təbii resursların miqdarı və keyfiyyəti;
- əsas kapitalın həcmi;
- yeni texnologiyalar;
- əmək resurslarının kəmiyyəti və keyfiyyəti.

İqtisadi artımın kəmiyyət qiymətindən başqa, onun ÜDM-in artım sürəti şəklində keyfiyyət qiyməti də zəruridir.

İqtisadi artımın davamlı təmin edilməsi dövlətin makroiqtisadi siyasətinin əsas vəzifələrindəndir. Bu siyasət həm də müvafiq model təyinatlıdır. Müxtəlif iqtisadi məktəblərin və cərəyanların nümayəndələrinin çoxsaylı iqtisadi artım modelləri mövcuddur ki, bunların arasından ölkənin təsərrüfat şəraiti üçün məqbul model seçmək heç də asan deyildir [10].

İqtisadi artıma həmişə sahibkarlıq fəaliyyəti iştirakçılarının iqtisadi maraqlarının uzlaşdırılması vasitəsilə nail olunur. O da nəzərə alınmalıdır ki, iqtisadi artım həm də milli iqtisadiyyatın real həcmində uzunmüddətli zaman intervalında məhsuldar qüvvələrinin inkişafı ilə bağlı davamlı dəyişiklikləri ehtiva edir. Əgər bütün istehsal amillərindən tam və daha səmərəli istifadə edilərsə, onda istehsalın real həcmi özünün maksimal səviyyəsinə çatır. Bunu istehsalın potensial həcmi adlandırılır. Əgər istehsal resurslarından yetərinə səmərəli və ya tam həcmdə istifadə edilmərsə, istehsalın real həcmi faktiki səviyyəsi potensialdan az olacaqdır [4, 7].

Sahibkarlıq məhsuldarlığa dolayısı ilə təsir göstərən amillərdəndir, özü də məhsuldarlıq dedikdə amillərin bütün məcmusunun faydalı iş əmsalı başa düşülür. Beləliklə, sahibkarlığın iqtisadi artıma təsiri əmək məhsuldarlığının və kapitalın yüksəldilməsi vasitəsilə müəyyənləşdirilir. Hər hansı bərabər şəraitdə məhsuldarlığın artımı istehsalın təşkilinin nəticəsi ola bilər və o, istehsal amillərinin daha yaxşı yerləşdirilməsi ilə əlaqədardır. İstehsal amillərinin maksimum fayda verdiyi şəhərlərdə yerləşdirilməsi optimal hesab olunur. Sahibkarlıq istehsal amillərinin daha yaxşı yerləşdirilməsinə və səmərəli istifadəsinə kömək edir [7].

Dolayısı amillər sırasında olan əmək məhsuldarlığını həmçinin ümumi məhsuldarlıqla fərqləndirmək gərəklidir. Belə ki, ümumi məhsuldarlıq əmək məsrəflərindən başqa, kapital, enerji və material məsrəflərini, yəni bütün istehsal fondlarını ehtiva edir. Ümumi məhsul-

darlıq differsianallaşdırılır və indeksləşdirilir. Məhsuldarlıq indeksi funksiyası gəlirin artırılması mənbələrini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu halda gəlirin artımı əmək, kapital və məhsuldarlıq artımının kombinasiyasının nəticəsi olmalıdır [5]. Vurğulanmalıdır ki, iqtisadi artım amilləri ildən ilə dəyişir: işçi qüvvəsi və kapital qoyuluşu artır, texnologiyalar yaxşılaşır. İqtisadi artım prosesinin öyrənilməsində adıçəkilən amillərin istehsal funksiyaları tətbiq olunur.

Sərbəst resursların artıqlığı da iqtisadi artıma mənfi təsir göstərə bilər. Öz növbəsində, kapital artıqlığı əlavə gücə çevrilərək inflyasiyanın inkişafını, istehsal məsrəflərini, gəlirlərin azalmasını və iqtisadi artımın ləngiməsini stimullaşdırır. Bir qayda olaraq, bol təbii resurslara malik ölkələr onları ya sataraq dünya iqtisadiyyatının xammal bazasına çevrilirlər, ya da texniki inkişafda qabaqcıl ölkələrdən tədricən geri qalaraq materialtutumlu köhnə texnologiyalar tətbiq edirdilər. Beləliklə, iqtisadi artım üçün təkə resursların mövcudluğu deyil, onların səmərəli kombinasiyasına nail olmaq zəruridir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadi artıma birbaşa təsirini kəmiyyətə müəyyənləşdirmək mümkünsüzdür. Lakin sahibkarlıq əlaqələndirici xüsusiyyətli olduğundan bu istehsal amillərinə təsiri vasitəsi ilə müəyyənləşdirilə bilər. Əgər iqtisadiyyatın qısamüddətli vəziyyətində tələbatların məcmusu dominantdırsa, uzunmüddətli dövrdə isə iqtisadiyyatın inkişafı daha çox istehsalın imkanlarından asılıdır [5, 7]. Bununla əlaqədar olaraq, iqtisadi artımın modelləşdirilməsi zamanı real sektor diqqət mərkəzinə çəkilir. Ölkənin iqtisadi potensialı istehsal resurslarının kəmiyyətə artması, onların keyfiyyətinin yüksəlməsi və tətbiq metodlarının təkmilləşməsi hesabına böyüyür. Bütün bunlara investisiya tələb olunur. Onun üçün də investisiyaları iqtisadi artımın mərkəzi həlqəsi hesab edilirlər. İqtisadi artım modellərində investisiyaların hər iki effekti nəzərə alınır: investisiya qoyuluşları dövründə məcmu tələbat artır, sonrakı dövrdə istehsal gücləri artdıqca məcmu təklif genişlənir.

İqtisadi artıma təsir göstərən bölgü amillərinə istehsal resurslarının sahələr, müəssisələr və regionlar üzrə bölgüsünün faktiki olaraq təşəkkül tapmış bölgüsü strukturu, həmçinin təsərrüfat fəaliyyəti subyektləri arasında gəlir bölgüsü qaydaları aiddir. Bu amillər iqtisadi sistemin artım qabiliyyətinə də, effektivliyinə də təsir göstərir [9]. Birbaşa (müstəqim) təklif amillərinin yaratdığı istehsalı artırmaq qabiliyyəti istehsalın real həcmi potensial artım imkanlarına uyğun templə genişləndirmək üçün yetərli deyildir. Burada resursların elə bölgüsü tətbiq edilməlidir ki, onlardan ən yüksək miqdarda faydalı məhsul əldə etmək mümkün olsun.

İqtisadi artımın davamlı təmin edilməsində real sektorun genişləndirilməsi imkanları

İqtisadi artımın davamlı təmin edilməsində real sektorun genişləndirilməsinin imkanları böyükdür. Belə ki, real sektor milli iqtisadiyyatın əsasını təşkil edərək, onun səviyyəsini və ixtisaslaşmasını müəyyənləşdirir. Real sektorun inkişafı məhsul istehsalının və xidmətlərin həcmi artmasına gətirib çıxarır ki, bu da birbaşa ölkənin iqtisadi artımına təsir göstərir. Birbaşa xarici sərmayələrin - BXS resipiyent-ölkənin iqtisadiyyatının, real sektorunun inkişafına təsiri yüksəkdir. ÜDM-lə BXS arasında yetərincə əlaqə vardır, yəni ÜDM-in dəyəri artdıqca BXS-nin də dəyəri artır. Bununla yanaşı, əks-əlaqə də mümkündür: sürətli iqtisadi artım mənfəət əldə etmək imkanlarını genişləndirdikdə və kapitalın gəlirliliyini artdırdıqda ölkəyə BXS axını da güclənir. Həmçinin ÜDM yüksəldikcə həyat səviyyəsi də yüksəlir. BXS

iqtisadi artıma və deməli, həm də əhalinin həyat səviyyəsinə müsbət təsir göstərir. BXS cəlb edilməsi respiyent-ölkədə yeni iş yerlərinin yaradılmasına kömək edir ki, bu da əhalinin məşğulluğuna birbaşa təsir göstərir, işsizlik səviyyəsini azaldır [10]. Bütün bunlar isə sahibkarlığın inkişafında öz əksini tapır. Daha yüksək templəri isə real sektor müstəvisində təmin olunur. Ona görə də, real sektorun inkişafında və modernləşdirilməsində BXS-in əhəmiyyəti xüsusi qeyd edilməlidir. Belə ki, təcrübəyə və nəzəri tədqiqatlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, istehsal və xidmət sferalarını əhatə edən real sektorda struktur dəyişikliklərinin mənbəyi yalnız BXS-dir. BXS məhsulların və xidmət yaradılmasına sərmayə qoyuluşunun əsas mənbəyi kimi istehsalı ən yeni texnikalar, dünya texnologiyaları, nou-hau və qabaqcıl idrarətmə metodları cəlb etməklə tam və ya qismən təzələməyə imkanlar açır ki, bu da müvafiq şirkətlərdə əmək məhsuldarlığının artmasına şərait yaradır və bütövlükdə iqtisadi artıma səbəb olur. Eyni zamanda xarici ölkələrin müəssisələrində əldə edilmiş istehsal göstəricilərini və digər göstəricilərin bir standart olaraq yerli müəssisələrdə istifadəsinə şərait yaradır. BXS-nin köməyi ilə respiyent-ölkədə iqtisadiyyatın dağılmış istehsal strukturunu (real sektoru) bərpa edib yaxşılaşdırmaq, yeni yüksək texnologiyalı istehsalat sahələri yaratmaq, əsas fondları modernləşdirmək, bir çox müəssisələrin texniki təchizatını təzələmək, lazımi səviyyədə işçi və mütəxəssislər hazırlamaq, menecment və marketinqin qabaqcıl nailiyyətlərini tətbiq etmək, daxili bazarı keyfiyyətli yerli məhsullarla doldurmaq, xaricə məhsul ixracının həcmi artırmaq mümkündür. Bununla da BXS respiyent-ölkənin daxili bazarında rəqabətqabiliyyətliliyi artırmaqla, işgüzar fəallığı və təsərrüfatçılığı yüksəltməklə milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasına təkan verir. Rəqabətin kəskinləşməsi, istehsalın səmərəliliyinin artırılması üçün yeni imkanlar axtarılmasını stimullaşdırır [11, 12]. Bütün bunlardan da belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, BXS milli iqtisadiyyatın real sektorunun inkişafına yalnız və yalnız müsbət təsir göstərir.

Real bazar sisteminin ən mühüm elementi - ən müxtəlif formalarda çıxış edən fəaliyyət subyektləridir. Lakin bazar subyektlərinin, bazar agentlərinin müxtəlifliyinə baxmayaraq, sahibkar kimi onları əsasən müəssisələr formasında təqdim etmək və məsuliyyət dərəcəsinə görə fərqləndirmək olar. Müəssisələrin prinsipial olaraq iki tipi mövcuddur: kommersiya və qeyri-kommersiya. Birincilər gəlir əldə edilməsi və onun mülkiyyətçilər arasında bölüşdürülməsi üçün yaradılır. Qeyri-kommersiya müəssisələrinin məqsədi isə birbaşa gəlir əldə etmək deyildir [10].

Real sektorda sahibkarlıq fəaliyyətində yüksək nəticələr əldə edilməsi təkcə istehsal amillərindən səmərəli istifadə ilə tamamlanmır. Burada səmərəlilik həm də əməyin təşkili, istehsalın optimal idarə edilməsi və digər təşkilati keyfiyyətliliklərdən asılıdır. Buraya həmçinin bir sıra digər əsas məsələləri də aid etmək olar:

- istehsal amillərinin birləşdirilməsi və ya kombinə edilməsindən ibarət olan təşkilatçılıq;
- pul yığımlarının, istehsal vasitələrinin, işçilərin və digər amillərin səfərbər edilməsi;
- yenilikçiliklə, təşəbbüslə, işgüzarlıq və risklə bağlı olan yaradıcılıq.

Real sektorda sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin ən mühüm vasitəsi istehsalın daimi məsrəflərinə qənaəti özündə ehtiva edən istehsal miqyası effektindən istifadə olunmasıdır. İstehsal edilən məhsulun həcmi artdıqca yalnız dəyişkən istehsal məsrəfləri artır. Beləliklə də, istehsalın həcmi artdıqca istehsal edilən məhsulun hər vahidinə çəkilən xərc azalır. Lakin bununla belə, nəzəri-təcrübi tədqiqatlar təsdiq edir ki, istehsalın miqyasının artırılması həddi mövcuddur [12]. Buna görə də, real sektorda sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı prosesində müəssisənin maksimum istehsalın səmərəliliyi təmin edəcək optimal ölçülərinin müəyyənləşdirilməsi problemi kəskin şəkildə qarşıya çıxır. İstehsalın miqyası genişlənilib müəssisənin optimal ölçüyə çatmasından sonra miqyas effekti əvvəlcə dayanır, sonra isə istehsalın səmərəliliyi kəskin şəkildə aşağı düşür. Əslində, sahibkar məsrəflərin ən son haddinə çatmağa çalışmalı olduğu halda, təcrübə göstərir ki, o, həmin həddə yalnız yaxınlaşmağı bacarır. İstehsalın optimal həcmindən artıq məhsul buraxılışı müəssisənin xərclərinin əldə olunan gəlirə nisbətə əhəmiyyətli dərəcədə artmasına gətirib çıxarır.

İqtisadi proses olaraq sahibkarlığın təsirliliyi onun təşkilini və fəaliyyət formalarını təmin edən bir sıra amillərlə müəyyənləşir [5]. Belə amillərdən biri geniş yayılmış sahibkarlıq fəaliyyətinin istiqamətini, məqsədlərini, həmçinin bunlara nail olmağın vasitə və yollarını işləyib hazırlamağı özündə ehtiva edən planlaşdırmaadır. Sahibkarlıq fəaliyyətinin planlaşdırılması müəssisələrə öz strateji və cari vəzifələrini həyata keçirmək üçün proqnozlar, layihələr, fəaliyyət proqramları hazırlamaq imkanı verir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin planlaşdırılması - bazar situasiyasını əvvəlcədən görmək, müəssisənin qarşıya qoyduğu məqsədlərə çatmaq üçün zəruri resurslara tələbatı hesablamaq bacarığıdır.

İqtisadi və sosial proseslərin dinamikasının artması, daxili və xarici bazarlarda konyukturanın sürətlə dəyişməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin uzunmüddətli perspektivdə sabit iqtisadi artımını təmin edəcək zərurəti ilə əlaqədar olaraq strateji planlaşdırma daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu planlaşdırma sahibkarlığın idarə edilməsinə sistemli və situativ yanaşmadan ibarət olan yeni konsepsiyaya əsaslanır. Bu zaman sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilinə “açıq sistem” kimi baxılır. Sahibkarın uğur qazanması üçün ilkin şərtlər həm daxildə, həm də müəssisədən kənarda axtarılır [7].

Real sektorda sahibkarlığın davamlı inkişafının təmin edilməsində təşkilati-iqtisadi amillərindən biri yenə də dövlət dəstəyi və tənzimlənməsi ilə bağlıdır. Burada dövlət həm iqtisadi inkişafı istiqamətləndirməli, həm də sahibkarlıq fəaliyyətinin neqativ tərəflərinin meydana çıxmasına yol verməmək üçün sosial münasibətləri təkmilləşdirməlidir. Bunun üçün dövlət sahibkarlıq fəaliyyətinə və investisiya prosesinə ardıcıl dəstək verməli, yerli sahibkarların rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına yönəldilmiş proteksionist siyasət həyata keçirməli, anti-inhisarçılıq fəaliyyətini gücləndirməlidir. Qeyd olunmalıdır ki, dövlət antiinhisar sistemi iqtisadiyyatı bazar prinsiplərinə əsaslanan bütün ölkələrdə yaradılır. Bu sistem bazar münasibətlərini, milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılmasına yönəlməli olan rəqabətin səviyyə və miqyasını tənzimləməlidir. Fikrimizcə, inhisarçılığın məhdudlaşdırılması üçün dövlət yerli bazara xarici istehsalçıların buraxılmasını, istənilən istehlakçıya xaricdən məhsul almaq imkanı verilməsini nəzərdə tutan rəqabəti həvəsləndirmə siyasəti aparmalıdır. Bundan

başqa, dövlət yeni yerli rəqiblərin yaranmasına kömək etməli, yerli məhsul istehsalçılarının rəqəbatqabiliyyətinin yüksəldilməsinə yönəlmiş proteksionist siyasət yeritməlidir. Beləliklə də, müasir şəraitdə ölkənin dayanıqlı iqtisadi artımının təmin edilməsində dövlət mühüm rol oynamalı, sahibkarlıq fəaliyyətinə təsir göstərmək üçün təşkilati tədbirlər görməlidir.

Dövlət sektoru müəssisələrindən daha səmərəli, xüsusən, müəssisələrin fəaliyyətini yaxşılaşdırmağın perspektiv vasitələrindən olan, törəmə şirkətlərdə idarəetmənin əlahiddəliyi və mərkəzsizləşdirilməsi, üfqi və şaquli inteqrasiya üçün şərait yaradılması kimi üstünlüklərə malik dövlət holdinqlərindən də istifadə edilməlidir. Dövlətin iqtisadi proseslərə təsiri bazar özünütənzimləməsi ilə dövlət tənzimləyicilərinin əlaqələndirilməsinə əsaslanır. Dövlət tənzimləməsi milli iqtisadi müstəqilliyi təmin edir, iqtisadi artımın daxili mənbələrini bir yerə yığır, maddi istehsal sahəsində sahibkarlığın inkişafını sahmana salır, iqtisadiyyatın real sektoru ilə maliyyə sektoru arasında uçurumu aradan qaldırır.

Hazırda başqa bir - dövlət müəssisələrində sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi problemi də müəyyən dərəcədə özünü göstərir. Məsələ ondadır ki, burada səmərə bəzən aşağı olur. Bunun səbəblərindən biri odur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitdə müəssisələri dövlətin iştirakı ilə idarə etməyin elmi cəhətdən əsaslandırılmış bir sistemi yoxdur [3]. Dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin zəif idarəçiliyi təsərrüfat hesabı hüququ ilə fəaliyyət göstərən müəssisələrin nümunəsində daha aydın görünür. Reallıq belədir ki, dövlət qarışıq mülkiyyət formalı səhmdar cəmiyyətlərinin ən passiv səhmdarlarındandır. Belə səhmdar cəmiyyətlərdəki dövlət nümayəndələri çox tez-tez işdən uzqlaşdırılırlar. Buna səbəb, məsələn, onların səhmlərin əsassız əlavə emissiyasına mane olmamasıdır ki, nəticədə də səhmdar cəmiyyətin kapitalında dövlətin payı azalır.

İqtisadi artımın sürətləndirilməsi məqsədi ilə sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilində, təkmilləşdirilməsi və dayanıqlı inkişafında ən mühüm məsələlərdən biri də maliyyə mənbələrin axtarılması, dövlət dəstəyi formalarının rəngarəngliyinin və davamlılığının təmin edilməsidir. Bu mənbələr sərbəst pul vəsaitlərinin səfərbər edilməsi, yeni təşkilati birliklərin yaradılması və sahibkarlıq fəaliyyətinə sərbəstlik verilməsi ilə bağlıdır.

Nəticə

İqtisadi artımın davamlı təmin edilməsində sahibkarlıq fəaliyyətinin rolu və onun real sektorda genişləndirilməsi imkanları üzrə aparılan araşdırmalar və təhlillər ilk öncə belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, iqtisadi artım əldə edilməsi üçün iqtisadiyyatdakı mövcud istehsal amillərindən səmərəli istifadə olunmalı, bu sferada zəruri sosial, iqtisadi və təşkilati zəmin daha da möhkəmləndirilməlidir. Buna daha əsaslı zəmində nail olmaq üçün real sektorun genişləndirilməsi imkanlarından səmərəliliklə istifadə olunmalı, strateji istiqamətli aşağıdakı bir sıra sosial, iqtisadi və təşkilati tədbirlərin həyata keçirilməlidir:

Birincisi, iqtisadiyyatın inkişafında vahid məqsədlilik, mövcud vəzifələrin mümkün həlli yollarından istifadə edilməsi, əhalinin sosial davranışını, əmək və sahibkarlıq fəallığını iqtisadi artımına yönəldəcək ictimai mühiti formalaşdırmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İkincisi, iqtisadi artımın əldə edilməsində yetəri qədər güclü amillərin, iqtisadi yüksəlişin konkret hərəkətverici qüvvələrinin - artım üçün təkcə iqtisadi potensialı deyil, həm də iqtisadi

sadiyyatı yeniləyəcək zəruri resursları olan istehsal-təsərrüfat birliklərinin, sahə və komplekslərinin, maliyyə-sənaye qruplarının mövcudluğu mühüm rol oynayır.

Üçüncüsü, nəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadi artımla yanaşı ictimai istehsalın sosial-iqtisadi səmərəliliyi də artırılmalıdır.

Hər ölkənin iqtisadi artımı müsbət yeniliklər vasitəsilə gəlir əldə edilməsinə istiqamətlənmiş fəal sahibkarlıq fəaliyyətindən asılılığı danılmaz faktdır. Bu fəaliyyətin yetərli hissəsinin real sektorda reallaşması isə iqtisadi artımı daha da yüksəldən amil olaraq çıxış edir. Ona görə də, iqtisadi artımı davamlı təmin olunması üçün real sektorda sahibkarlıq fəaliyyətinin imkanlarından daha səmərəli istifadə olunmalıdır.

Sahibkar iqtisadi inkişaf mexanizminin mərkəzi fiquru, onun hərəkətverici qüvvəsidir. Onun təşkilatçılıq qabiliyyəti, intuisiyası, risq etmək bacarığı iqtisadiyyatın təkmilləşməsinə stimullaşdırır. Sahibkar, adətən, öz fəaliyyəti zamanı ətraf mühitin müqaviməti ilə üzləşir. Bunu dəf etmək üçün yeniliklərə əl atmalıdır. Son nəticədə məhz innovasiya prosesi iqtisadi sistemin inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirir. Sahibkar istehsalın təşkilatçısıdır, buna görə də iqtisadiyyatın inkişafında, iqtisadi artımın təmin edilməsində mühüm rol oynayan yenilikləri həyata keçirən novator kimi çıxış edir. Bütün bunlar bir daha onu göstərir ki, iqtisadi artımın davamlı təmin edilməsində sahibkarlıq fəaliyyətinin rolu və onun real sektorda genişləndirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat:

1. Böyük İqtisadi Ensiklopediya. 7 cildə. 2012-2015.
2. Həsənov R.T. İqtisadi siyasət: metodologiya və praktika. Bakı: İqtisad Universiteti, 2009. 282 s.
3. Mustafa Erkal, Bölge Açısından Az Gelişmişlik, İstanbul, 1990.
4. Dermot Berkery. Raising Venture Capital for the Serious Entrepreneur. NY: McGraw-Hill, 2008, 372 p.
5. Лунёва А.М. Предпринимательства и бизнес. Учебник. Инфра-М, 2015, 176 с.
6. Нечаев А.А. Межстрановой анализ структуры экономики. М.: Наука, 1988, 208 с.
7. Переверзев М.П., Лунёва А.М. Основы предпринимательства. М.: Инфра-М, 2009, 176 с.
8. Самедзаде З.А. Структура и эффективность общественного производства. Баку: Элм, 1980, 210 с.
9. Самуелсон П., Нордхаус В. Экономика. 17 изд., М.: 2009, 682 с.
10. Стратегия развития предпринимательства в реальном секторе экономики. М.: Наука, 2002, 448 с.
11. Онищенко К.С. Исследование механизма развития реального сектора Экономики РФ. Общество: Политика, Экономика, Право. М.: 2012, № 4.
12. Черковец В.Н. О содержании понятия “реальный сектор экономики” и роли материального производства // Российский экономический журнал. 2001, № 11-12.
13. www.imf.org - IMF - Beynəlxalq Valyuta Fondu
14. www.elshanhajizadeh.com - prof. Elşən Hacızadənin saytı.
15. www.ereport.ru - EREPORT.RU - Dünya iqtisadiyyatı saytı.

Abstract

THE ROLE OF ENTREPRENEURSHIP IN ENSURING SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT AND THE POSSIBILITIES OF ITS EXPANSION TO THE REAL SECTOR

BASHIROV Fuad Hidayat oglu

Ph.D. student, Azerbaijan State Agricultural University

Key words: Economic growth, entrepreneurship, world economy, real sector, Foreign Direct Investment (FDI).

This article explores the role of entrepreneurship in ensuring sustainable economic development and assesses the possibilities of its expansion to the real sector. The author shows that considering role in ensuring continuous economic growth, the development of entrepreneurship is vital for solution of the problems in real sector, both from economic theory perspective and practical considerations. Furthermore, the article shows that economic growth and scientific development under the market economy is achieved via improving the environment for the entrepreneurship. For this purpose it is vital to lay social, economic and administrative foundations that ensure efficient use of production factors. These sorts of strategic projects will ensure the expansion of entrepreneurship into the real sector of the economy.

Резюме

РОЛЬ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ПРОДОЛЖИТЕЛЬНОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА И ВОЗМОЖНОСТИ ЕГО РАЗШИРЕНИЯ В РЕАЛЬНОМ СЕКТОРЕ

БАШИРОВ Фуад Гидаят оглу

докторант, Азербайджанский Государственный Аграрный Университет

Ключевые слова: экономический рост, предпринимательская деятельность, мировая экономика, реальный сектор, непосредственные внешние вложения - НВВ.

В данной статье исследуется роль предпринимательской деятельности в обеспечении продолжительного экономического роста и возможности его расширения в реальном секторе. Показывается, что решение проблем в наше время в реальном секторе, имеющий большое значение, актуально как фактор обеспечивающий экономический рост и для экономической науки и для хозяйственной практики. Доказывается, что экономическому росту и развитию научно-технического прогресса в рыночной экономике достигаются повышением рациональной предпринимательской деятельностью. С этой целью нужно рационально использовать существующие в экономике производственные факторы, и укреплять в этой сфере необходимые социальные, экономические и организационные основания. Для окончательного достижения этого необходимо рациональное использование возможностями расширения реального сектора, так же ряда социальных, экономических и организационных мероприятий стратегического направления.

ВОПРОСЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ МАКРОФИНАНСОВОЙ СТАБИЛИЗАЦИИ И ФИСКАЛЬНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ЭКОНОМИКИ

Лейли МЕЛИКОВА

Университет “Азербайджан”, докторант

Рецензент: к.э.н., доц. Фарида Амирова Шамиловна

Ключевые слова: макроэкономика, государственное регулирование, макрофинансовая стабилизация, фискальная политика

Введение. В последнее десятилетие мирохозяйственная экономическая система с каждым годом все более усложняется и углубляется. В связи с этим требуются адекватные модели и механизмы фискальной политики государства, более эффективные меры фискального регулирования для обеспечения стабильности страны на макроэкономическом уровне. С помощью фискального регулирования разрабатываются и осуществляются комплексные и системные меры, с помощью которых государство может воздействовать на обеспечение макрофинансовой стабилизации. В число главных приоритетных задач, прежде всего, входит анализ проблем обеспечения макрофинансового воздействия на все сферы национальной экономики, проблемы обеспечения экономической безопасности путем создания индикативной системы анализа и прогнозирования экономической безопасности, повышения маневренности финансовых ресурсов с помощью бюджетной системы, монетарной политики, национальных проектов и прочих.

Макроэкономическая стабилизация в контексте государственного регулирования экономики

Проблемы макроэкономической стабилизации и роль государства в регулировании экономики всегда отличались актуальностью и стали предметом исследований представителей классической и современной экономической науки. Так, английский неоклассик А.Пигу считал, что максимум благосостояния государство может достичь, только осуществляя активное государственное регулирование социально-экономических процессов, проводя для этого соответствующую финансовую политику. При этом он предлагал две формы вмешательства государства в экономику – прямую и косвенную. Под косвенной им подразумеваются механизмы налогов и субсидий для уменьшения последствий «внешних эффектов» или «экстерналии» (положительные и отрицательные эффекты деятельности фирм и частных лиц, не нашедших стоимостной оценки на рынке). В этом контексте он считал, что налогообложение нуждается в реформировании – оно должно быть построено по принципу справедливости, которое заключается, по его мнению, в равенстве во взимании налогов с равных лиц, он пред-

лагал прогрессивное налогообложение с учетом типа дохода и размера семьи, выступал за введение налоговых льгот. Таким образом, А.Пигу сформировал новое направление в теории экономической мысли – «экономика благосостояния» с обоснованием целесообразности вмешательства государства в экономику [1]. В таком случае государство может обеспечить сбалансированность доходов и расходов финансовых ресурсов страны, оптимизировать их движение и использование, создать различные фонды и запасы финансовых ресурсов для обеспечения макрофинансовой стабильности страны.

Отметим, что в 30-х гг. XX века появились два направления теорий государственного регулирования экономики – кейнсианское и неолиберальное, которые дали самостоятельный статус еще одному разделу экономической теории – макроэкономике. Рассмотрим экономическую позицию кейнсианства, в которых Дж.М.Кейнс пытался объяснить появление конъюнктурных колебаний в экономике и предложил особую программу действий государства по преодолению депрессии и регулированию экономических циклов. Основные выводы в теории Кейнса были следующие:

- отказ от классической концепции «плавного саморегулирования рыночной экономики» с доказательством того, что рыночная экономика не гарантирует стабильность цен, высокий уровень производства и полную занятость. Как следствие, Кейнс обосновал необходимость осуществления стабилизационной макроэкономической политики государства;
- признание главной роли спроса в формировании конъюнктуры рынка и отрицание закона о том, что предложение рождает спрос;
- понимание национальной экономики как целостной системы.

Таким образом, Дж.Кейнс считал, что фискальная политика является одним из инструментов регулирования экономики государством, который оказывает влияние на экономику с помощью управления расходами и доходами государства. Кроме того, осуществление расходов государства реализуется с помощью бюджета, основным источником пополнения которого являются налоговые сборы, следовательно, налоги – самый важный рычаг регулирования экономики в рыночных условиях. Его теория заключается в том, что небольшой спрос обуславливает безработицу, а чрезмерный – инфляцию, а внутренне нестабильная экономика появляется вследствие «жесткой» заработной платы, неэластичности цен и малой гибкости трудового рынка. В кейнсианской теории фискальная политика является важнейшим механизмом макроэкономической стабилизации по причине того, что расходы государства оказывают сильное влияние на совокупный спрос и большое мультипликативное влияние на расходы потребителей, а налоги воздействуют на инвестиции и потребление [2]. Его основным методологическим подходом является концепция, при которой государству отводится активная политика стабилизации внутренней нестабильной экономики [3]. Отсюда можно сделать вывод и на основе кейнсианской теории можно обобщить вышеизложенное, дать определение понятию «макроэкономическая стаби-

лизация» и его делению. Макроэкономическая стабилизация – это система экономических мероприятий правительства, которая направлена на обеспечение экономического роста, стабильного уровня цен, полной занятости, сдерживание инфляции, обеспечение сбалансированности платежного баланса страны и т.д.

Фискальная политика как действенный элемент стабилизации экономики

В мировых экономических процессах особое значение имеет оптимальная разработка элементов стабилизации экономики, способных действовать на экономику, один из которых является фискальная политика. По комплексу необходимых мероприятий стабилизационную политику делят на фискальную, денежно-кредитную и комбинированную. Фискальная политика заключается в воздействии на экономическую конъюнктуру с помощью изменения объема государственных расходов и налогообложения [4]. Под государственными расходами понимаются расходы на содержание государства, государственные закупки товаров и услуг. Обобщенное мнение ученых относительно политики стабилизации заключается в следующем - чтобы стабилизировать экономику необходимо увеличить государственные расходы и снизить налоги для стимулирования расходов частного сектора во время высокой безработицы, и наоборот, уменьшить расходы и увеличить налоговые сборы во время инфляции. Равновесие экономической системы устанавливается с помощью рыночной самонастройки экономики и иногда сопровождается высоким уровнем безработицы или слишком высокой инфляцией, для регулирования которых и нужна фискальная и денежная политики [с.121, 5]. Здесь необходимо определить сущность понятия «фискальная политика» как одного из основных методов государственного регулирования экономики. Фискальная (с лат. *fiscus* — корзина, касса, казна, финансы) или налогово-бюджетная политика предназначена для обеспечения стабильной экономической системы и уменьшения колебаний бизнес-циклов с помощью налогов, трансфертов и государственных закупок товаров и услуг. Основными целями фискальной политики являются:

- создание условий для долгосрочного экономического роста;
- регулирование колебаний экономических циклов;
- уравнивание уровня совокупного спроса и, как следствие, ВВП;
- поддержание макроэкономического равновесия;
- стимулирование высокой занятости при минимальной инфляции;
- стабилизация общего уровня цен и т.д.

Исходя из вышеизложенного можно сделать вывод о том, что фискальная политика должна отвечать целям всего общества, а именно: сглаживать колебания экономического цикла и стабилизировать темпы роста экономики, обеспечивать высокий уровень занятости и низкие темпы инфляции. Фискальная политика дает возможность рационально оптимизировать доходы государства, используя необходимые источники их получения, а также обосновать наиболее эффективное использование средств государства [6]. Эффективная фискальная политика должна влиять на установление максимально допустимого уровня налоговой нагрузки для обеспечения максимальных доходов от

налогов, учитывая при этом как интересы государства, так и населения, которое выступает в качестве налогоплательщиков. Исследуя роль фискальной политики в системе государственного регулирования экономики важно рассмотреть ее типологию, в которой различаются 2 типа фискальной политики – дискреционный и автоматический. Более подробно с ними можно ознакомиться на нижеследующем рисунке [с. 596, 7].

Рисунок. Типы фискальной политики государства.

Анализируя рисунок, можно обобщить, что дискреционная фискальная политика – сознательное государственное регулирование налогообложения и государственных расходов для того, чтобы воздействовать на занятость, инфляцию, реальный объем национального производства и экономический рост. При дискреционной фискальной политике в период спада для стимулирования совокупного спроса намеренно создается дефицит государственного бюджета из-за увеличения расходов государства или уменьшения налоговых сборов. Аналогично во время подъема экономики государством создается бюджетный профицит. Исходя из вышеизложенного, можно сделать вывод, что во время спада дискреционная фискальная политика складывается из уменьшения налогов, увеличения налоговых льгот, увеличения государственных расходов и увеличения ставки рефинансирования. А в условиях инфляции вследствие избыточного спроса применяется сдерживающая дискреционная фискальная политика, которая ориентируется на положительное сальдо бюджета и, в свою очередь, складывается из увеличения налогов, уменьшения госрасходов и др. Стоит отметить, что стимулирующую фискальную политику в период спада называют фискальной экспансией (снижение налогов, увеличение расходов государственного бюджета), а сдерживающую политику, направленную на уменьшение инфляции и увеличение безработицы – рестрикционной или контрактивной (увеличение налогов, уменьшение расходов го-

сударственного бюджета) [8].

Второй тип фискальной политики – это автоматическая фискальная политика или политика встроенных стабилизаторов, которая характеризуется автоматическим изменением указанных экономических показателей в результате циклических изменений в совокупном доходе. Встроенным стабилизатором является экономический механизм, автоматически реагирующий на изменение положения в экономике и не требующий каких-либо регулирующих действий правительства. Среди таких стабилизаторов особенно выделяется изменение налоговых поступлений, т.е. прогрессивная налоговая система: налоговые поступления в бюджет зависят от доходов населения, следовательно, во время экономического подъема общая сумма налоговых поступлений возрастает, что приводит к потере потенциальной покупательной способности [9]. Следует отметить, что процент подоходного налога, косвенные налоги, комплекс пособий по безработице и других социальных выплат и программы для поддержания малоимущих слоев населения также относятся к такого рода встроенным стабилизаторам и препятствуют резкому уменьшению совокупного спроса даже в период спада экономики.

Заключение.

Материалы исследования позволяют сгруппировать ряд важных особенностей и факторов влияния финансовой стабилизации страны:

- проблемы финансовой стабилизации страны выступают одной из стратегических целей государственной экономической политики, поэтому необходимо разработать, осуществить комплексные и системные мероприятия финансовой стабилизации и эффективного использования государственных финансовых ресурсов;
- требуется тщательно изучить и систематизировать внешние факторы, которые могут существенно навредить устойчивости финансовой системы страны;
- необходимо обеспечить рост объема ВВП, улучшить инвестиционную среду, бизнес-инфраструктуру, предпринимательскую деятельность, следить за управлением инфляционных процессов и по мере необходимости осуществить адекватные действия, снизить уровень безработицы, контролировать рациональное использование государственных финансовых ресурсов, бюджетных ассигнований и пр.

ЛИТЕРАТУРА:

1. A.C.Pigou. The Economics of Welfare, 1920
2. Курс экономической теории: общие основы экономической теории. Микроэкономика. Макроэкономика. Основы национальной экономики. Под ред. Сидоровича. 2-ое изд., перераб и доп. Москва, Изд-во «Дело и Сервис», 2001. – 832 с.
3. Keynes J. M. General Theory of Employment, Interest and Money, 1936
4. Макроэкономика / Л.С. Тарасевич, П.И. Гребенников, А.И. Леусский. – 8-е изд.,

перераб. и доп. Москва, Изд-во Юрайт, 2012. -686 с.

5. Ивашковский С.Н. Макроэкономика. 2-ое изд. Москва, Изд-во «Дело», 2002.

6. Белова И.А. Эволюция теоретических основ фискальной политики государства // Вестник Челябинского государственного университета. № 27(208), Экономика. Вып. 29. 2010. – С. 17-20.

7. Экономическая теория. Изд. 2-е. Под общ. ред. А.И. Добрынина и Г.П. Журавлевой. Москва. ИНФРА-М, 2010 – 747 с.

8. Экономика. Под ред. А.С.Булатова. Изд-во «ЮРИСТ», Москва, 3-е изд., 2002, 896 с.

9. Цыпин И.С. Стратегия государственного регулирования экономики. МГИУ, 2007. – 135 с.

Xülasə

MAKROMALİYYƏ SABİTLƏŞMƏSİNİN VƏ İQTİSADİYYATIN FİSKAL TƏNZİMLƏNMƏSİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Leyli MƏLİKOVA

Azərbaycan Universiteti, doktorant

Açar sözlər: makroiqtisadiyyat, dövlət tənzimlənməsi, makromaliyyə sabitləşməsi, fiskal siyasət

Məqalədə makromaliyyə sabitləşməsinin və iqtisadiyyatın fiskal tənzimlənməsinin təmin edilməsi məsələləri tədqiq olunmuşdur. Bu məqsədlə müasir iqtisadi reallıqlar nəzərə alınmaqla, makromaliyyə sabitləşməsinin və fiskal siyasətin əsas dövlət tənzimləmə mexanizmləri kimi rolu və xüsusiyyətləri, həmçinin əhəmiyyəti təhlil edilmişdir. Makromaliyyə sabitləşməsi və fiskal tənzimləmə problemləri müxtəlif aspektlərdən baxılmış, onların növləri təsnifləşdirilmiş və bunlarla bağlı tövsiyələr verilmiş, təkliflər irəli sürülmüşdür.

Abstract

THE ISSUES OF ENSURING MACRO-FINANCIAL STABILIZATION AND FISCAL REGULATION OF THE ECONOMY

Leyli MELIKOVA

Ph.D student of Azerbaijan University

Key words: macroeconomics, government regulation, macroeconomic stabilization, fiscal policy

Modern economic realities require a fundamental study of macroeconomic stabilization and fiscal policy as the main mechanisms of state regulation of the economy to ensure long-term stable development and strengthening the state's position in the world economic system. The problems of stabilization of policy division, classification types of fiscal policy are described from different points of view in this article.

AZƏRBAYCANDA İPOTEKA MƏNZİL KREDİTİNİN MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİ MƏNBƏLƏRİNİN MODELLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

Elçin ƏLİYEV

«Odlar Yurdu» Universiteti, doktorant

Rəyçi: i.ü.f.d. Vüqar Ələvsət oğlu Nəzərov

Açar sözlər: ipoteka, kredit, maliyyələşdirmə, ipoteka mənzil krediti, maliyyə resursları, səmərəlilik, ipoteka qanunvericiliyi

Giriş. Ölkəmiz son illərdə maliyyə resurslarının və valyuta ehtiyatlarının artırılmasında müəyyən uğurlara nail olmuşdur. İri infrastruktur layihələri reallaşdırılmış, əhalinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün davamlı tədbirlər görülmüşdür. 2005-ci ildən başlayaraq əhalinin ən ciddi problemlərindən biri olan mənzil təminatı sahəsində ipoteka institutundan bəhrələnmək prosesləri genişlənməkdədir. Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan İpoteka Fondunun kordinasiyası və maraqlı tərəflərlə qarşılıqlı əlaqələrin genişləndirilməsi nəticəsində ipoteka sisteminin, xüsusilə ipoteka mənzil kreditləşdirilməsi mexanizmlərinin daha uğurlu modellərinin tətbiqi ilə bağlı institusional – iqtisadi, maliyyə-kredit tədbirlərinin kompleks formada təşkilinə və praktiki proseslərdə daha effektivli mexanizmlərin tətbiqinə səy göstərilir.

Qeyd edək ki, ipoteka mənzil kreditləşdirilməsi proseslərinin ölkəmizdə ilbəil tempinin artması, onun maliyyə resurslarının şaxələndirilməsi istiqamətində tədbirlərin genişləndirilməsi, dünya təcrübəsinə söykənmiş ipoteka mənzil kreditləşdirilməsi modellərinin ən effektivlərinin ölkəmizdə tətbiqinin həyata keçirilməsi üçün tədbirlərin coğrafiyasının və miqyasının artması qənaətdəyik. Başqa sözlə, ölkənin ipoteka institutları hələlik çətin və uzaq yolun ilk mərhələsindədirlər, bu proseslərdə infrastruktur potensialının artırılması, qanunvericilik bazasının gücləndirilməsi, xüsusilə ipoteka mənzil kreditləşdirilməsinin sabitliyinin təmin edilməsi və həcmnin artırılması üçün məhsuldar maliyyə mənbələrinin, yəni daha əlverişli və effektivli ipoteka mənzil kreditinin maliyyə resurslarının formalaşdırılması modellərinin ölkəmizin ipoteka mənzil krediti bazarında reallaşdırılması istiqamətində kompleks tədbirlər güclənməkdədir.

Azərbaycanda ipoteka mənzil kreditləşdirilməsinin maliyyə problemləri və aktual məsələləri

Dünya maliyyə böhranının, o cümlədən digər böhranların və ya böhran xarakterli iqtisadi – maliyyə çətinliklərinin baş verməsi, əksər ölkələrin milli valyutalarının vəziyyətinin pisləşməsi, yəni devalvasiyası ipoteka sisteminin daha məhsuldar işləməsinə əngəlləyən problemlərdəndir. Bundan əlavə, daxili maliyyə bazarında və investisiya mühitində gəlirlilik baxımından heç də mənfəi göstəricilərə malik olmayan mənzil tikintisi sektorunun inkişafının sürətləndirilməsində daha çevik və mobil, stimullaşdırıcı ipoteka modellərinin tətbiqi pro-

sesləri o qədər də intensivləşməyib. Bir qrup milli ekspertlər belə hesab edirlər ki, ipoteka mənzil kreditləşdirilməsi prosesləri uzunmüddətli olduğundan bu sahəyə yatırılan maliyyə resurslarının riski daha böyükdür və xüsusilə əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi milli valyutanın devalvasiyası nəticəsində maliyyə itkilərinin artması ehtimalı daha çoxdur [1]. Bundan əlavə, ipoteka mənzil krediti bazarının genişləndirilməsi, başqa sözlə, sosial ipotekanın həcmnin artırılması proseslərinə dövlət büdcəsindən ayırmalarla bərabər investisiyaların cəlbinin genişləndirilməsi mühüm zərurət kimi diqqət çəkir. Bir sıra mütəxəssislər bu məqsədlə “Sosial Mənzil Fondu”nun təsis edilməsini də məqsədəuyğun sayırlar [2].

Çünki əksər hallarda, əvvəllərdə bildirdiyimiz kimi Azərbaycanda ipoteka mənzil krediti bazarının maliyyə resurslarının məhdudluğu ilə bərabər, hətta bu kimi sosial ipoteka kreditlərinə belə mənzilə ehtiyacı olan evsiz gənclərin-gənc ailələrin çoxluğu diqqət çəkir. Dünya Bankının hesablamalarına görə, Azərbaycanda ipoteka mənzil krediti bazarının intensivliyinin təmin edilməsi, ölkədə gənc ailələrin, ümumiyyətlə mənzilə tələbatı olan vətəndaşların bu sahədə problemlərinin həll edilməsi üçün ipoteka təyinətli 6 mlrd. dollar vəsaitin cəlb edilməsi, ipoteka mənzil kreditləşdirilməsinin maliyyə mənbələrinin uzunmüddətə diversifikasiyalasdırılması, ipoteka mənzil bazarında daha əlverişli və effektivli ipoteka modellərinin tətbiqi zərurəti vardır [3]. Azərbaycan İpoteka Fondunda belə hesab edirlər ki, təcrübədə ipoteka kreditləşməsi sistemi özlüyündə həm maliyyə-bank sektoru ilə, həm də mənzil-tikinti sektoru ilə sıx əlaqəli sahədir [4].

Tədqiqatçı A.Əliyeva Azərbaycan Respublikasında ipoteka krediti sisteminin inkişaf problemləri və dünya təcrübəsi kontekstində təkmilləşdirilməsi yollarını araşdırarkən qeyd etmişdir ki, yeni iqtisadi modelləri tətbiq etməklə ölkəmizdə qiymətli kağızlar bazarının, o cümlədən mənzil sertifikatlarının buraxılması və yerləşdirilməsinin genişləndirilməsinə baxılmalı, ipoteka mənzil kreditləşdirilməsinin maliyyə resurslarını artırmaq üçün pensiya fondlarından və digər uzunmüddətli, həmçinin perspektivli mənbələrdən davamlı maliyyə vəsaitlərinin cəlbini təmin etmək lazımdır [5].

Bu qeyd edilən tədbirlərin reallaşdırılması zərurəti ölkəmizdə vətəndaşların mənzilə olan tələbatının ödənilməsi adekvatlığından xeyli diqqət çəkir. Azərbaycanda ipoteka kreditləşməsinə ictimai rəyi və bu proqrama müraciət edənlərin daha çox hansı problemlərlə üzləşdiyini dəqiqləşdirmək məqsədi ilə İqtisadi və Sosial İnkişaf Mərkəzi tərəfindən aparılan sorğuda maraqlı nəticələr əldə olunub.

Qeyd edilir ki, sorğuda iştirak edənlərin 45% -i ipoteka kreditlərinin verilməsi şərtlərindən tam, 32%- i az məlumatlıdır, 23% - i isə məlumatlı deyil. 200 nəfər ümumi iştirakçılardan 27%- i müxtəlif vaxtlarda ipoteka krediti almaq üçün aidiyyət qurumlara müraciət edib. İpoteka krediti əldə etmək üçün vətəndaşların qarşılaşdıqları problemlər sırasında tələb edilən sənədlərin çoxluğu və sənədləşmə prosesinin ləng getməsi qeyd edilmişdir. İpoteka kreditinin verilmə şərtlərindən məlumatlı olan respondentlərin 78%-i ilkin ödəniş məbləğini müəyyən edən faizlərin, 84%-i kreditlərinin illik faiz dərəcələrinin çox olduğunu düşünürlər. Rəyi soruşulanlar belə hesab edirlər ki, sosial ipotekalar 2 %, adi ipoteka kreditləri isə 5% illik dərəcələrlə verilməlidir. İştirakçıların 63 %-i subay gənclərə ipoteka kreditinin verilməli olduğunu fikirləşir. İştirak edənlərin 93%-i ipoteka kreditlərinin maksimum məbləğinin

artırılmalı olduğunu qeyd edirlər. Səbəb kimi ev bazarlarında qiymətlərin yüksək olması və ipoteka ilə ev alan zaman ailənin uzunmüddətli perspektivdə yaşayış sahəsinə olan tələbatının nəzərə alınmalı olduğu göstərilir. Yaxşı haldır ki, respondentlərin 47%-i Azərbaycan İpoteka Fondunun və müvəkkil bankların fəaliyyətindən razılıqlarını bildirmişlər [6].

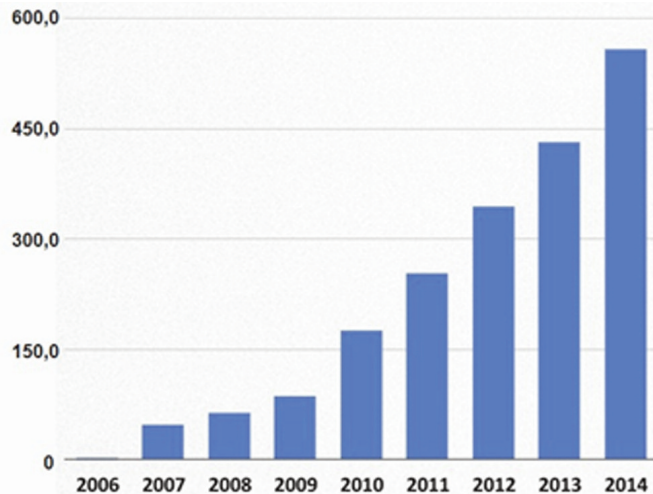
Ölkəmizdə büdcədən ipotekaya ayrılan vəsaitlərin həcmi hələ ki azdır və sosial ipotekanın həcmi minimumdur. Buna görə də dövlət vəsaitləri ilə yanaşı ipoteka mənzil kreditləşdirilməsi bazarının maliyyə resurslarının artırılması üçün innovativ iqtisadi inkişaf və maliyyə modellərindən, müxtəlif investisiya və sosial proqramlardan, kommersiya və sahibkarlıq qurumlarının imkanlarından, fondlar və ictimai birliklərin vəsaitlərindən, tikinti təşkilatlarının resurslarından, xarici təşkilatların, bankların və investorların vəsaitlərindən istifadə yollarının reallaşdırılması, bu məqsədlərlə ölkəmizin milli- iqtisadi inkişaf prioritetləri nəzərə alınmaqla ipoteka mənzil kreditləşdirilməsi proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi zərurəti xüsusilə diqqət çəkir. Tədqiqatçı A. Novruzova Azərbaycanda mənzil bazarının təşəkkülünün və inkişafının iqtisadi aspektlərini araşdırarkən qeyd etmişdir ki, mənzil bazarının inkişafının sürətləndirilməsi üçün xarici investisiyaların cəlbi olduqca vacibdir və bunun üçün mövcud situasiyaya uyğun tələb olunan investisiya resurslarının gətirilməsinin müəyyənləşdirilməsi və proqramlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Elə etmək lazımdır ki, gələcək uzunmüddətli perspektivdə mənzil bazarının inkişafı və əhalinin mənzillə təminatı təkcə dövlətin bu sahəyə ayırdığı vəsaitlərindən asılı olmasın [7].

Ölkə prezidentinin 30 avqust 2007-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında tikinti sahəsində dövlət nəzarətinin gücləndirilməsi haqqında” Fərmanında tikinti sahəsində bir çox məsələlərin nizamlanması üzrə proqram xarakterli tapşırıqlar verilmişdir [8]. Bununla əlaqədar olaraq, ölkəmizdə mənzil tikintisi fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər tərəfindən ödənilməli olan sadələşdirilmiş verginin hesablanması üçün ölkənin şəhər və rayonlarının ərazilərinin zonalar üzrə əmsallarının təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin - 25 sentyabr 2007-ci il tarixli qərarına əsasən, ölkənin şəhər və rayonları üzrə müəyyənləşdirilən əmsalları üzrə diapazonlar 0,8-dən 5,0-dək müəyyənləşdirilmişdir. Deməli, Dövlət vergi yükü baxımından, mənzil tikintisi ilə məşğul olan təşkilatları ölkənin regionlarının yerləşmə ərazisindən asılı olaraq stimullaşdırmışdır [9]. Ümumiyyətlə, mənzil tikintisi problemi və bununla bağlı strateji vəzifələr ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından da yüksək əhəmiyyətli kimi dəyərləndirilir [10]. Bundan əlavə, gənc ailələrin mənzil probleminin həlli yollarının yumşaldılması üçün ölkədə gənc ailələr içərisində evsizlər barədə məlumatın toplanması və buna adekvat tədbirlərin görülməsi müvafiq dövlət qurumları tərəfindən müxtəlif tədbirlərlə əhatə olunmuşdur. Xüsusilə, gənclərin və gənc ailələrin ipoteka kreditlərinin alınması imkanlarının genişləndirilməsinə dair effektiv mexanizmlərin işlənib hazırlanması diqqət mərkəzindədir [11].

Ölkəmizdə ipoteka mənzil kreditləşdirilməsinin müasir vəziyyəti və maliyyə mənbələrinin diversifikasiyalaşdırılması yolları

Ölkəmizdə mənzillə təminat təkcə gənc ailələrin yox, eyni zamanda hər bir evsiz vətəndaşın konstitusiyaya hüququ kimi də diqqət çəkir. Konstitusiyanın 43-cü maddəsinə əsasən hər bir vətəndaşın mənzil hüququ tənzimlənir, dövlət yaşayış binalarının və evlərin tikintisinə

rəvac verir, insanların mənzil hüququnu gerçəkləşdirmək üçün xüsusi tədbirlər görür [12]. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının Mənzil Məcəlləsinə əsasən, dövlət orqanları və bələdiyyələr öz səlahiyyətləri daxilində mənzil hüquqlarının həyata keçirilməsi üçün şərait yaradır, bu məqsədlə daşınmaz əmlak bazarının inkişafına köməklik göstərir, mənzil tikintisini stimullaşdırır, əhəlinin müxtəlif sosial təbəqələrinin, xüsusilə, gənc ailələrin güzəştli ipoteka kreditləri ilə təmin edilməsi üçün tədbirlər görürlər [13]. Qeyd edək ki, bu problemlərin həllinin sürətləndirilməsi və mənzil tikintisi ilə bağlı maliyyə resurslarının mənbələrinin diversifikasiyalaşdırılması məqsədi ilə, ölkəmizdə Mənzil sertifikatlarının buraxılışı, tədavülü və ödənilməsi Qaydaları hazırlanmış və Azərbaycan Respublikasının Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 12 sentyabr 2011-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmişdir [14]. Qeyd edilənlər göstərir ki, ölkəmizdə mənzil tikintisinin stimullaşdırılması və mənzil problemi olan vətəndaşların mənzillə təminatının gücləndirilməsi istiqamətində dövlət qurumları və müvafiq maraqlı təşkilatlar tərəfindən kompleks tədbirlərin görülməsi məqsədi ilə aparılan işlər genişləndirilməkdədir. Bu proseslərdə isə əsas həlledici amil kimi ipoteka mənzil kreditləşdirilməsinin maliyyə resurslarının formalaşdırılması problemlərinin həlli yollarının tapılması və bu sahəyə müxtəlif mənbələrdən davamlı şəkildə maliyyə resurslarının cəlb edilməsinin təmin edilməsidir. Şəkil 1-də Azərbaycan İpoteka Fondu üzrə yenidən maliyyələşdirilmiş ipoteka kreditlərinin illər üzrə dinamikasına baxmaq maraqlı olardı.

Şəkil 1. Azərbaycan İpoteka Fondu üzrə yenidən maliyyələşdirilmiş ipoteka kreditlərinin illər üzrə dinamikası, mln. manat [Azərbaycan İpoteka Fondu - <http://www.amf.cbar.az/>].

Şəkildən göründüyü kimi, 2006-2014-cü illər ərzində Azərbaycan İpoteka Fondu üzrə yenidən maliyyələşdirilmiş ipoteka kreditlərinin illər üzrə dinamikası artım tempi ilə müşayiət olunmuş, 3.9 dəfə artım qeydə alınmış və ümumi ipoteka kreditlərinin həcmi 580 mln. manata yaxın olmuşdur. Bununla belə, bu məbləğ ölkədə ipoteka kreditlərinə olan real tələbatın az bir hissəsi kimi xarakterizə olunur. Eyni zamanda, mənzil tikintisi ilə məşğul olan təşkilatların maliyyə resurslarının gücləndirilməsində daha effektivli mexanizmlərin tətbiqinə zərurət diqqət çəkir. Ölkəmizdə Mənzil-Kooperativ Təşkilatları üzrə yenidən

maliyyələşdirilmiş ipoteka kreditlərinin sayı **Cədvəl 1**-də öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 1.

Azərbaycanda Mənzil-Kooperativ Təşkilatlar üzrə yenidən maliyyələşdirilmiş ipoteka kreditlərinin sayı (ədədlə, 01.04.2015-ci ilə)

Banklar	Ədəd	Banklar	Ədəd
AG Bank ASC	1327	NBC Bank ASC	327
Bank Standart QSC	1276	Bank of Baku	189
Xalq Bank ASC	1276	Expressbank ASC	126
Muğanbank ASC	1142	Kredobank ASC	119
Dəmirbank ASC	1085	Bank BTB	68
Zaminbank ASC	1016	Bank Silkway ASC	64
Bank Technique ASC	881	Paşa Bank ASC	55
Bank Respublika ASC	858	Bank Avrasiya ASC	53
Unibank ASC	819	Qafqaz İnkişaf Bankı	49
Nikoil İKB ASC	723	Əmrahbank ASC	48
Atabank ASC	549	Azer Türk Bank ASC	28
Kapital Bank ASC	538	Azərbaycan Sənaye Bankı ASC	17
Gəncəbank	538	Yapı Kredi Bank	15
AFB Bank ASC	511	Rabitəbank ASC	15
Turanbank ASC	488	Azərbaycan Kredit Bankı ASC	14
Azərbaycan Beynəlxalq Bankı ASC	389		

Qeyd: Azərbaycan İpoteka Fondunun məlumatları əsasında hazırlanmışdır (<http://www.amf.cbar.az>)

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, MTK-lar üzrə yenidən maliyyələşdirilmiş ipoteka kreditlərinin verilməsində daha çox AG Bank ASC, Bank Standart QSC, Xalq Bank ASC, Muğanbank ASC, Dəmirbank ASC və Zaminbank ASC fəaldırlar. Nəzərə alsaq ki, ölkəmizdə son 10 ildə maliyyə resurslarının formalaşması, maliyyə ehtiyatlarının toplanması, həmçinin maliyyə-kredit sisteminin, o cümlədən, bank sektorunun inkişafı, sabit fəaliyyət göstərməsi və bu sahələrin rəqabətqabiliyyətinin, davamlılığının yüksəldilməsi üçün xeyli əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilmiş, məqsədli proqramlar icra olunmuş, bu amillər baxımından ölkə banklarının MTK-lar üzrə yenidən maliyyələşdirilmiş ipoteka kreditlərinin verilməsində fəaliyyətinin müasir reallıqlara adekvat səviyyədə olmadığı qənaətinə gəlməliyik.

Nəticə. Tədqiqatlar göstərir ki, ölkəmizdə ipoteka sisteminin işləkliyinin və səmərəliliyinin artırılması, ipoteka mənzil kreditləşdirilməsi proseslərinin və onların maliyyə problemlərinin həll edilməsinin sürətləndirilməsi məqsədi ilə bir sıra tədbirlərin reallaşdırılması vacibdir:

- dünya təcrübəsində özünü doğrultmuş ipoteka modellərinin formalaşdırılması və reallaşdırılması üçün uzunmüddətli dövlət dəstəyi tədbirləri, bu proseslərdə bütün maraqlı tərəflərin qarşılıqlı etimad çərçivəsində fəaliyyətləri təşkil edilməlidir;

- ölkəmizdə reallaşdırılması məqsədəuyğun hesab olunan ipoteka mənzil kreditləşdirilməsinin maliyyə resurslarının formalaşdırılmasının modelləşdirilməsinin effektivli, eyni zamanda perspektivli istiqamətləri müəyyənləşdirilməli və bunlarla bağlı kompleks tədbirlər işlənib hazırlanmalıdır;
- ölkədə ipoteka institutunun və onun qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi prosesləri həyata keçirilməlidir;
- ipoteka mənzil kreditinin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin optimal modellərinin müəyyənləşdirilməsi, bu proseslərin fasiləsizlik prinsipləri əsasında təmin edilməsi, kreditləşdirilmə prosedurlarının sadələşdirilməsi, ölkədə mənzilə ciddi tələbatı olanların bu mexanizmdən istifadə etməsinin intensivliyinin təmin edilməsi və s.

ƏDƏBİYYAT:

1. Rüstəmov V. İpoteka Fondu devalvasiyadan ehtiyatlanır. <http://www.bizimyol.info>.
2. İpoteka kreditlərinin mənzil bazarına təsiri haqqında ekspert rəyi. <http://www.banker.az>.
3. The World Bank Group. <http://www.worldbank.org>.
4. Azərbaycan dövlət ipoteka kreditləşməsinə genişləndirir. <http://news.lent.az/news/112353>.
5. Əliyeva A.A. Azərbaycan Respublikasında ipoteka krediti sisteminin inkişaf problemləri və dünya təcrübəsi kontekstində təkmilləşdirmə yolları. İ.ü.f.d- ru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiyanın Avtoreferatı. Gəncə, ADAU, 2013. – 30 s.
6. Azərbaycanda ipoteka sistemi: real vəziyyətin təhlili və təkmilləşdirilməsi istiqamətləri. Tədqiqat Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurası tərəfindən dəstəklənmişdir. Bakı, 2013. – 91 s.
7. Novruzova A.M. Azərbaycanda mənzil bazarının təşəkkülünün və inkişafının iqtisadi aspektləri. İ.ü.f.d-ru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiyanın Avtoreferatı. Bakı, AMEA, İqtisadiyyat İnstitutu, Bakı 2007. – 26 s
8. Azərbaycan Respublikasında tikinti sahəsində dövlət nəzarətinin gücləndirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 30 avqust 2007-ci il, № 624.
9. “Mənzil tikintisi fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər tərəfindən ödənilməli olan sadələşdirilmiş verginin hesablanması üçün ölkənin şəhər və rayonlarının, ərazilərinin zonalar üzrə əmsallar”ının təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı - Bakı şəhəri, 25 sentyabr 2007-ci il, № 140.
10. Yusifov C.R. İqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi amili kimi // Azərbaycanın vergi xəbərləri, № 12 (2011). S. 121-130.
11. “Azərbaycan gəncliyi” Dövlət Proqramının icrası ilə bağlı tədbirlər toplusu. Bakı, 2013. - 104 s.
12. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 12 noyabr 1995-ci il.

13. “Azərbaycan Respublikasında mənzil sertifikatlarının buraxılışı, tədavülü və ödənilməsi” Qaydalarının təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin Qərarı, № 04 Bakı şəhəri. 12 sentyabr 2011-ci il.

14. Azərbaycan Respublikasının Mənzil Məcəlləsi. Azərbaycan Respublikasının 30 iyun 2009-cu il tarixli, 845-IIIQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmişdir.

Abstract

THE WAYS OF MODELING THE FUNDING SOURCES FOR MORTGAGE LENDING IN AZERBAIJAN

Elchin ALIYEV

Ph.D student of Odlar Yurdu University

Key words: mortgage, loan, financing, financial resources, rationality, mortgage legislation

The modeling of funding sources for mortgage lending in Azerbaijan is investigated in the article. The organization of the mortgage system, different sources and methods of financing residential mortgage lending are analyzed and the real potential of this fields is revealed.

A number of suggestions and recommendations for strengthening the funding sources for mortgage lending, the improvement of legislation in the field of mortgage lending and mortgage lending processes in the country are given in the end of the article.

Резюме

ПУТИ МОДЕЛИРОВАНИЯ ИСТОЧНИКОВ ФИНАНСИРОВАНИЯ ИПОТЕЧНОГО ЖИЛИЩНОГО КРЕДИТОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Эльчин АЛИЕВ

Университет “Одлар Юрду”, докторант

Ключевые слова: ипотека, кредит, финансирование, ипотечный жилищный кредит, финансовые ресурсы, рациональность, ипотечное законодательство

В статье исследованы пути моделирования источников финансирования ипотечного жилищного кредитования в Азербайджане. С этой целью анализируется организация ипотечной системы, разные источники и способы финансирования ипотечного жилищного кредитования, раскрыт реальный потенциал в данной сфере.

В конце статьи дан ряд предложений и рекомендаций по усилению источников финансирования ипотечного жилищного кредитования, совершенствованию законодательства в сфере ипотечного кредитования и процессов ипотечного кредитования в стране.

AZƏRBAYCAN BANKLARINDA KREDIT PORTFELİNİN TƏŞKİLİNDƏ DÜNYA TƏCRÜBƏSİNİN TƏTBİQİNİN SÜRƏTLƏNDİRİLMƏSİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR

Pərviz ZEYNALOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, müəllim

Rəyçi: i.ü.f.d. Vüqar Ələvsət oğlu Nəzərov

Açar sözlər: banklar, bank sistemi, kredit portfeli, problemli kreditlər, dünya bankları, dünya ölkələri, dünya bank təcrübəsi, effektivlik

Giriş. Məlumdur ki, son illərdə dünya bank sistemində qeyri-sabit atmosferin formalaşması, kredit siyasətinin təkmilləşdirilməsi zərurətinin artması və problemli kreditlərin azaldılması istiqamətində tədbirlərin genişləndirilməsi prosesləri baş verir. Bu proseslər eyni ilə Azərbaycanın bank sektorunda da özünü göstərmişdir. Milli valyutanın devalvasiyası və ölkəyə daxil olan valyuta ehtiyatlarının həcmnin nisbətən azalması şəraitində bank sektorunda kreditləşdirmə proseslərində problemlərin artması müşahidə olunmaqdadır. Düzdür, bu kimi problemlər dünya bank sistemi üçün yeni bir hal deyildir. Belə ki, dünya bank təcrübəsində müəyyən dövrlərdə ciddi bank problemləri, maliyyə-kredit böhranları, bankların kütləvi şəkildə iflasa uğrama halları baş vermişdir. Bu proseslərdə bankların ən çox problemlərlə üzləşdiyi bank mexanizmlərindən biri də kredit portfelinin fəaliyyətinin sabit saxlanması və zaman keçdikcə bu portfelə daxil olan proseslərin təkmilləşdirilməsi məsələləri olmuşdur. Qeyd olunan amillər baxımından bankların kredit portfelinin təşkilində dünya təcrübəsinin dərinədən öyrənilməsi və bununla bağlı əldə edilmiş nəticələrin milli bank sistemində, bizim baxdığımız problem istiqamətində, yəni kredit portfelinin təşkili proseslərində istifadə olunması aktuallığı ilə xeyli fərqlənir. Amma bu məsələlər Azərbaycanın bank sektoru üçün daha çox aktuallığı ilə diqqət çəkir, çünki ölkə banklarının dünya bank təcrübəsindən müasir dövrdə daha ciddi yararlanmasına zərurət vardır.

Dünya ölkələrinin banklarında kredit portfelinin təşkili prioritetləri

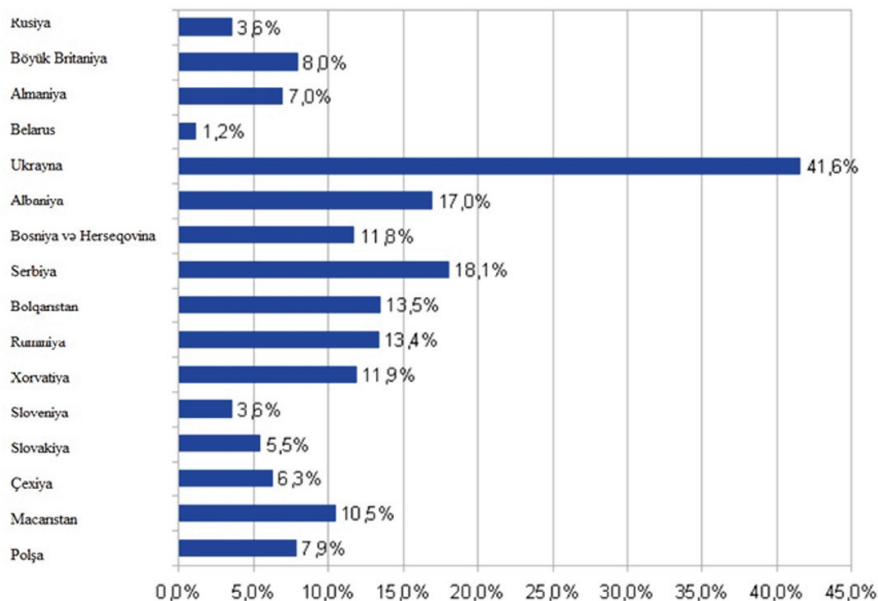
Müasir dövrdə dünya banklarında fərqlənən fəaliyyət tendensiyalarından biri də dünya maliyyə böhranının nəticələrinin aradan qaldırılması üçün bank fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və xüsusilə kredit portfelinin effektivliyinin artırılması proseslərinin intensivləşdirilməsidir. Məsələn, ABŞ-da kredit portfelinə daxil olan kreditlər üzrə problemli kreditlərin minimuma endirilməsi məqsədi ilə borcalanların ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi prioritetləri önə çəkilmişdir. Bu proseslərdə bir sıra amillərə - borcalanın maliyyə hesabatının ciddi təhlil edilməsi və bunlarla bağlı təqdim etdiyi sənədlərin dəqiqliyinin və etibarlığının yoxlanılması, kreditin yönəldiyi sahənin təhlil edilməsi və borcalanın konkret nəzərdə tutduğu fəaliyyət sahəsinin detallarının araşdırılması, borcalanlarla bağlı reyting agentliklərinin informasiyaları, borcalanın fəaliyyət istiqaməti üzrə menecmentinin səviyyəsi və s. amillərə əsaslı önəm verilir [1]. ABŞ banklarında “5C qaydası”ndan

kredit portfeli üzrə verilən kreditlərin müştərilərinin ödəmə qabiliyyətinin müəyyənləşdirilməsində və müştərilərin seçilməsində geniş istifadə olunur [2]. Bu metodika 1C (Customers character) – borcalanın xarakterini açıqlayır, yəni onun imic, məsuliyyət dərəcəsi və borcu ödəməyə hazırlıq səviyyəsini müəyyənləşdirir, 2C (Capacity to pay) borcalanın maliyyə imkanlarını müəyyənləşdirir, bunun üçün borcalanın gəlir və xərclərinin geniş təhlilini aparır, 3C (Capital) – borcalanın kapitalı və əmlakını qeydə alır, başqa sözlə borcalanın kapitalına, onun strukturuna, aktiv və passivlərinə diqqət yetirilir, 4C (Collateral) – borcun təminatlığını göstərir, yəni ssudanın ödənilməsi təqdirində girov predmetinin keyfiyyət və səviyyəsi müəyyənləşdirilir və nəhayət, 5C (Current business conditions and goodwill) - ümumi iqtisadi şərtləri göstərir, başqa sözlə ölkədə və bank sistemində işgüzar mühitini və bu proseslərin borcalana təsirini müəyyənləşdirir. İngiltərə banklarında kredit risklərinin və kredit portfelinə daxil olan əməliyyatların risk amillərinin qiymətləndirilməsi metodlarından dünyanın əksər banklarında istifadə olunması diqqəti cəlb edir [3].

Bu ölkədə PARSEL və KAMPARI metodlarından istifadə edilir. PARSEL metodikası özündə-P (Person)- potensial borcalan və onun imici haqqında informasiyaları, A (Amount) – istənilən kreditin məbləğinin əsaslandırılması, R (Repayment) – ödəmə imkanlarını, S (Security) – təminatlılığın qiymətləndirilməsi, E (Eckpediency) - kreditin məqsədəuyğunluğu, və R (Remoneration) – verilmiş kredit üzrə riskə görə bankın mükafatını, yəni faiz dərəcəsini birləşdirir. KAMPARI metodikası isə özündə K (Character) – borcalanın imici, A (Ability) - borcalanın biznesinin qiymətləndirilməsi, M (Means) – ssuda üçün müraciətin zəruriliyinin təhlili, P (Purpose) – kreditin məqsədi, A (Amount) – kreditin məqsədinin əsaslandırılması, R (Repayment) - ödəmə imkanlarını və İ (Insurance) – kredit riskinin sığortalıması üsulunu əks etdirir. Geniş bank şəbəkəsinə və güclü kredit resurslarına malik Almaniyada müştərilərin kredit qabiliyyətinin qiymətləndirilməsində 5 qrupda yer almış 17 meyardan istifadə olunur. Bu qruplara menecment (maliyyə sənədlərinin savadlı tərtibi və menecmentin keyfiyyəti), bazar (bazarın və ayrı-ayrı sahələrin inkişafı, konyunktura dinamikasının təsiri, idxal və ixrac riskləri, standartlar və s.), müştəri ilə münasibətlər (müştərinin şəffaflığı, hesabların aparılması üzrə iş səviyyəsi), iqtisadi şərtlər (illik balansın və əmlakın vəziyyətinin qiymətləndirilməsi) və müəssisənin inkişaf perspektivi (istehsal planlaşdırılması, gəlirlilik, istehsalın xüsusi riskləri və inkişaf tendensiyləri) daxildirlər [4]. Fransada kreditləşdirmə əməliyyatlarının qiymətləndirilməsi göstəriciləri kimi maliyyə və istehsal resursları, iqtisadi mühit, borcalanın kredit ödəmə qabiliyyəti və s. əsas meyarlar kimi baxılır [5].

İtaliyada banklar bir borcalana, yəni müştəriyə, həmin borcalanın (müştərinin) daxil olduğu borcalanlar (müştərilər) qrupuna bankın kredit portfelinin ümumi aktivində bankın öz vəsaitlərinin 25 %-dən artıq həcmdə kredit resursları verə bilməz [6]. Bu kimi tədbirlər ümitsiz və problemlı kreditlərin sayının azalmasına müsbət təsir göstərir. Rusiyanın “Vneşekonombank” Dövlət Korporasiyasının Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının strateji idarəetmə təcrübəsi üzrə hazırladığı hesabatında qeyd edilir ki, maliyyə və kredit sabitliyinin obyektiv öyrənilməsi, bunlarla bağlı monitoring proseslərinin aparılması məqsədi ilə əsas göstəriciləri 4 istiqamət üzrə - maliyyə, iqtisadi, ekoloji və sosial, həmçinin özəl sektorun inkişafı göstəri-

cilər üzrə təhlil etmək daha məqsədəuyğun olardı. Bu beynəlxalq qurumun mütəxəssisləri qeyd olunan göstəricilər içərisində maliyyə dayanıqlılığını, yəni maliyyə resurslarının cəmləşdiyi portfeldə, başqa sözlə kredit portfelində maliyyə rıçaqlarının effektivliyi, kapitalın rentabelliği və onun likvidlik səviyyəsini daha önəmli təhlil subyektləri kimi qiymətləndirmişlər [7]. Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının Rusiyanın bank sistemində apardığı tədqiqatlar göstərmişdir ki, bu ölkənin bank sistemində cəmlənmiş kredit resurslarının 10%-dən çoxu başqa sözlə 70 mlrd. dollar kredit vəsaiti problemlı kreditlər sırasında yer almışdır. Bunlardan 53 mlrd. dolları korporativ kreditlərə, 12 mlrd. dolları isə istehlak kreditinə aid olmuşdur. Maraqlıdır ki, problemlı kreditlərin 80%-i reytinginə görə Rusiyanın ilk 30-luğunda yer almış banklar olmuşdur. Bir qrup dünya ölkələrinin bank sisteminin kredit portfelində vaxtı keçən kreditlərin ümumi payı aşağıdakı **Şəkil 1**-də verilmişdir [8].

Şəkil 1. Bir qrup dünya ölkələrinin bank sisteminin kredit portfelində vaxtı keçən kreditlərin ümumi payı

Şəkil 1-dən göründüyü kimi, bəzi ölkələrdə bank sisteminin kredit portfelində vaxtı keçən kreditlərin ümumi payı 10%-dən 20%-dək təşkil edir (Macarıstan, Xorvatiya, Bolqarıstan, Bosniya və Herseqovina, Albaniya).

Qeyd etmək lazımdır ki, Bazel II standartlarının tətbiqini optimal həyata keçirməyə nail olan banklarda problemlı kreditlərin də səviyyəsi aşağı olmuşdur. Praktiki bank proseslərində bu tədbirlər stress-testlər vasitəsi ilə reallaşdırılır. Məsələn, banklarda kapitalın adekvatlığını qiymətləndirən stress-testlərin təşkili zamanı ilk növbədə makroiqtisadi şəraitin bankın maliyyə vəziyyətinə təsiri araşdırılır. Burada praktiki fəaliyyət “makroiqtisadi parametrlər → risk amilləri → bankın maliyyə vəziyyəti” ardıcılığı ilə təhlil olunur və qiymətləndirilir. Risk amilləri içərisində əsas etibarlı ilə kredit portfeli ilə bağlı göstəricilər prioritetlik təşkil

edir. Nəticədə bankın kredit portfelindəki təhlükələr, risklər və onların hansı əməliyyatlar üzrə yarandığı müəyyənləşdirilir, adekvat idarəetmə və nəzarət mexanizmləri işlənib hazırlanır, risk limitləri müəyyənləşdirilir, kompleks tədbirlər görülür və s. Bank Nəzarəti üzrə Bazel komitəsinin meyarları və əsas standartları ümumilikdə dünya bank sisteminin təhlükəsiz və etibarlı işləməsini, kredit resurslarından səmərəli istifadə olunmasını, bankların risklərdən maksimum qorunmasını nəzərdə tutur [9]. Bu standartın başlıca hədəfləri kredit təşkilatlarının iş keyfiyyətlərinin artırılması, əsas və məcmu kapital üzrə yeni standartların müəyyənləşdirilməsidir. Nəzərdə tutulur ki, 2015-ci il yanvarın 1-dən etibarən banklarda minimal baza kapital göstəricisi məcmu kapitalın 10%-i səviyyəsində olmalıdır. Bazel III standartının digər mühüm hədəflərindən biri də problemlı kreditlərin azalmasının təmin edilməsi və təminatlı istehlak kreditlərinin verilməsinin sərtləşdirilməsidir [10]. Dünya banklarının kredit fəaliyyətinin və ümumilikdə onların səmərəli işləməsinin reytingləşdirilməsində peşəkarlığı və dəqiqliyi ilə fərqlənən reyting agentliklərindən biri kimi “Standard and Poor’s” daha çox diqqəti cəlb edir. Bu agentliyin əsas indikatorları və göstəriciləri sırasında emitentin uzunmüddətli kredit reytingi, emitentin qısamüddətli kredit reytingi, korporativ idarəetmə, maliyyə şəffaflığı, güzəştli səhmlər, pul bazarı fondları, pay istiqrazları fondları, sığorta kompaniyalarının ödəməqabiliyyətliliyi, istehsal alətləri ilə işləyən kompaniyalar və s. çıxış edirlər [11]. Bu reyting agentliyi milli və beynəlxalq səviyyədə reytinglər müəyyənləşdirir və bank sistemində də bu reyting agentliyinin müəyyənləşdirdiyi reytinglər dünya səviyyəsində əsas göstəricilərdən biri kimi qəbul olunur.

Dünya bank təcrübəsinin Azərbaycanda öyrənilməsi və tətbiqinin müasir vəziyyəti

Qeyd edək ki, Azərbaycan özünün bank sisteminin inkişafının sürətləndirilməsi və kredit siyasətinin təkmilləşdirilməsi, bankların kredit portfellerinin müasir dövrün tələblərinə müvafiq formalaşdırılmasının təmin edilməsi üçün dünya bank təcrübəsinin, o cümlədən kredit portfelinin təşkilində dünya təcrübəsinin öyrənilməsi üçün beynəlxalq təşkilatlarla bir çox dünya ölkələrinin mərkəzi bankları ilə əməkdaşlığı genişləndirmək üçün xeyli tədbirlər həyata keçirmişdir. Ölkəmiz Dünya Bankı Qrupuna daxil olan qurumlarla - Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Çoxtərəfli İnvestisiya Zəmanətləri Agentliyi, Beynəlxalq İnvestisiya Mübahisələrinin Həlli Mərkəzi, Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası, Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası ilə əməkdaşlıq münasibətləri qurmuşdur. Azərbaycan Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə mərkəzi bank mühasibatlığı və bank nəzarəti sahələrində, ölkənin bank sisteminin həssaslığının qiymətləndirilməsi, məzənnə və faiz dərəcəsi siyasəti, bank sistemində likvidlik şəraitinin inkişafı və s. üzrə təcrübə mübadiləsinə üstünlük verir. Ölkəmizin ABŞ-ın Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi (USAID) ilə də əməkdaşlığı diqqət çəkir. Belə ki, “Bank Nəzarəti üzrə Texniki Yardım” layihəsi, “Maliyyə Sektorunun Sabitliyinə Dəstək” proqramı və “Azərbaycanda Rəqabətlik və Ticarət” layihəsi çərçivəsində bank nəzarətinin normativ hüquqi və metodoloji bazasının qiymətləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi, daxili və xarici bank nəzarəti proseslərinin təkmilləşdirilməsi, risklərin və korporativ idarəetmə imkanlarının, bank nəzarətinin təkmilləşdirilməsi, risk yönümlü bank nəzarətinin gücləndirilməsi, risklərin idarə edilməsi, modelləşdirmə və proqnozlaşdırılması, qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və s.

istiqamətlər üzrə təcrübə mübadiləsi aparılmışdır [12]. Azərbaycan Mərkəzi Bankının İsveçrənin Milli Bankı ilə əməkdaşlığı çərçivəsində kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə nəzarət, maliyyə bazarının inkişafı, risklərin idarə olunması və s. üzrə fikir və təcrübə mübadiləsi aparılmışdır [13]. Bundan əlavə, ölkəmizin Mərkəzi Bankı Polşa Milli Bankı, Türkiyənin Mərkəzi Bankı, Almaniya Bundes Bankı, Qazaxıstan, Macarıstan, İspaniya Bankı, Latviya, Çexiya və Ukrayna Milli Bankları, Rusiya və Gürcüstan Mərkəzi Bankları, Fransa, İngiltərə, İsveç və Portuqaliya Bankları, Səudiyyə Ərəbistanının Monetar Agentliyi ilə əlaqələr də diqqəti cəlb edir [14]. Bütün bunlarla bərabər, nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycanın bank sistemi hələ kifayət qədər fəaliyyət təcrübəsinə malik deyildir və ölkəmizin bank sektorunun fəaliyyətinin daha da gücləndirilməsi, kredit siyasətinin təkmilləşdirilməsi və bankların kredit portfellərinin diversifikasiyalaşdırılmasının, uğurlu idarə edilməsinin optimal modellərinin hazırlanması tədbirlərinin genişləndirilməsinə zərurət qalmaqdadır.

Nəticə. Tədqiqat üzrə qeyd edilənlər nəzərə alınmaqla, Azərbaycan banklarında kredit portfelinin təşkilində dünya təcrübəsinin tətbiqinin sürətləndirilməsini şərtləndirən bir sıra amilləri qeyd etmək mümkündür:

- ölkə banklarında müasir dövrdə kredit portfelinin formalaşmasının daha səmərəli modellərinin və mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi üçün dünya təcrübəsinin dərinlən öyrənilməsi, sistemləşdirilməsi və tətbiq edilməsi vacib şərtlər kimi çıxış edirlər;
- dünya bank təcrübəsində kredit siyasəti və kredit portfelinin effektivli idarə edilməsi proseslərinin geniş təhlil edilməsi və kredit portfelinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi meyarlarının ölkəmizin bank sistemindəki bu problemlər üzrə əsas xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla, adekvat bank mexanizmlərinin və idarəetmə sisteminin təşkil edilməsi vacibdir;
- dünya ölkələrinin banklarla bağlı mütərəqqi təcrübəsinin öyrənilməsi ilə bərabər, eyni zamanda ölkə banklarının dünyanın qabaqcıl təcrübəyə malik bankları ilə əməkdaşlığının genişləndirilməsi, kredit siyasətinin təkmilləşdirilməsi və kredit portfelinin daha səmərəli təşkili üzrə təcrübə mübadiləsinin aparılması, bank heyətinin və menecmentinin peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması mühüm tədbirlər kimi nəzərə alınaraq reallaşdırılmalıdır və s.

ƏDƏBİYYAT:

1. Зарубежный опыт антикризисного управления в банках, в период кризиса - <http://www.forexcopy.com>.
2. Board of Governors of the Federal Reserve System - <http://www.federalreserve.gov>.
3. The Bank of England - <http://www.bankofengland.co.uk>.
4. Deutsche Bundesbank - www.bundesbank.de.
5. Commission bancaire (France) - <http://www.bceao.int/-La-Commission-Bancaire-.html>.
6. Центрального банка Италия - <http://www.bancaditalia.it/>.

7. Международная Финансовая Корпорация: опыт стратегического управления. Москва, Внешэкономбанк. 2012. - <http://www.veb.ru>.
8. Петрова Т.И. Институциональное развитие банковской системы России. дисс. канд. экон. наук. Москва, 2014. – 262 с.
9. Committee on Banking Supervision of the Bank for international Settlements - <http://www.bis.org/bcbs/index.htm>.
10. Зангиева И.А. Развитие системы управления кредитными рисками банков с использованием Базельских соглашений. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2012.
11. “Standart and Poor’s” - www.standardandpoors.com.
12. United States Agency for International Development, USAID - www.usaid.gov.
13. The Swiss National Bank - www.snb.ch.
14. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı - www.cbar.az.

Abstract

FACTORS CONTRIBUTING TO ACCELERATION OF THE IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL EXPERIENCE IN THE FORMATION OF BANKS CREDIT PORTFOLIO OF AZERBAIJAN

Parviz ZEYNALOV

Azerbaijan State Economic University, lecturer

Key words: banks, banking system, credit portfolio, problematic credits, world banks, world countries, world bank experience, efficiency

The factors contributing to accelerating the implementation of international experience in the formation of the credit portfolio of banks of Azerbaijan are investigated in the article. The features of the formation of the credit portfolio of global banks, their formation processes and mechanisms to minimize risks in the credit portfolio are analyzed with this purpose. The methodology of improvement of mechanisms for lending and credit portfolio are identified and evaluated too.

A number of factors that contribute to accelerating the implementation of international experience in the organization of the credit portfolio and a number of suggestions for effective organization of the credit portfolio of banks in the country is given at the end of the article.

Резюме

ФАКТОРЫ, ОБУСЛАВЛИВАЮЩИЕ УСКОРЕНИЕ ВНЕДРЕНИЯ МИРОВОГО ОПЫТА В ОРГАНИЗАЦИИ КРЕДИТНОГО ПОРТФЕЛЯ БАНКОВ АЗЕРБАЙДЖАНА

Парвиз ЗЕЙНАЛОВ

Азербайджанский Государственный Экономический Университет, преподаватель

Ключевые слова: банки, банковская система, кредитный портфель, проблемные

кредиты, мировые банки, мировые страны, мировой банковский опыт, эффективность

В статье исследованы факторы, обуславливающие ускорение внедрения мирового опыта в организации кредитного портфеля банков Азербайджана. С этой целью анализированы особенности организации кредитного портфеля мировых банков, процессы их формирования и механизмы минимизации рисков кредитного портфеля. Определены и оценены методология совершенствования механизмов кредитования и кредитного портфеля.

В конце статьи обоснована группа факторов, обуславливающие ускорение внедрения мирового опыта в организации кредитного портфеля и дан ряд предложений по эффективной организации кредитного портфеля банков страны.

BANK RİSKLƏRİNİN İDARƏ OLUNMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

Emin ASLANOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, doktorant

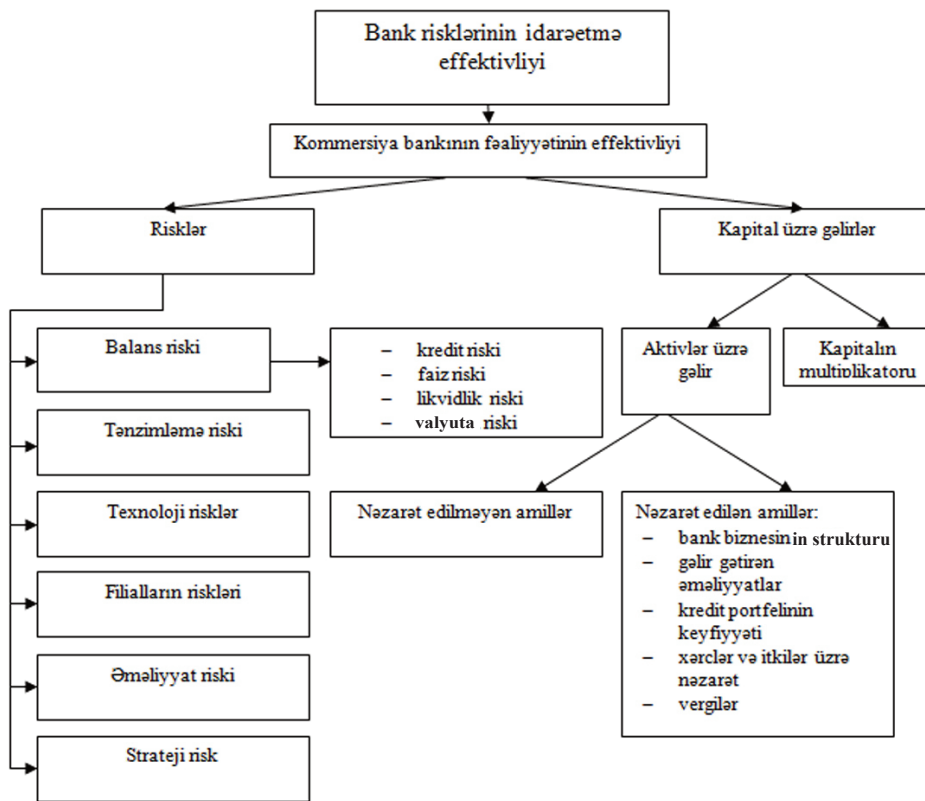
Rəyçi: Qalib Hüseynov, i.ü.f.d., Sumqayıt Dövlət Universitetinin dosenti

Açar sözlər: kommersiya bankları, bank əməliyyatları, bank riskləri, əməliyyat riskləri, valyuta riskləri, idarəetmə sistemi, təkmilləşdirmə

Giriş. Müasir dövrdə son dünya maliyyə böhranının nəticələrinin çətinliklə aradan qaldırıldığı şəraitdə, çoxəhatəli qloballaşma mühitində, demək olar ki, dünya iqtisadi sistemini əhatə edən proseslərin əksəriyyətinin əsaslı transformasiyalara məruz qaldığı bir vaxtda bank risklərinin daha səmərəli idarə edilməsi və bu tədbirlərin təkmilləşdirilməsi aktuallığı ilə xeyli fərqlənir. Kommersiya banklarının risklərinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi üçün bir sıra tədbirlərin ardıcıl və sistemli formada yerinə yetirilməsi daha məqsədəuyğun hesab olunur. Fikrimizcə, bu tədbirlər sırasına bank risklərinin mahiyyətinin hər bir fəaliyyət istiqamətinə uyğun olaraq dərinlən öyrənilməsi, bu istiqamət üzrə risklərin idarə edilməsi mexanizminin konkret müəyyənləşdirilməsi və ona nəzarət sisteminin tətbiq olunması, bankın müxtəlif fəaliyyət sahələri ilə bağlı spesifik xüsusiyyətlərin analitik və kompleks təhlil edilməsi, bunlarla bağlı müxtəlif xarakterli situasiyaların və arzuolunmaz halların ciddi araşdırılması, kommersiya banklarının kredit portfellərinin strukturunun öyrənilməsi, bu portfelin effektivliyi ilə bağlı təkliflərin hazırlanması, bank fəaliyyəti ilə bağlı risklərin, xüsusilə, kredit risklərinin, o cümlədən, hər bir bank üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən əməliyyat, faiz və valyuta risklərinin daha səmərəli idarəetmə metodlarının hazırlanaraq tətbiq edilməsi, bunlarla bağlı dünya təcrübəsindən geniş istifadəyə yer verilməsi, bütövlükdə, risklərin idarəedilməsi proseslərinə daxil olan müxtəlif funksiyalı bank mexanizmlərinin və alətlərinin adekvatlıq meyarlarının müasir dövrün tələblərinə uyğun baxılması və təkmilləşdirilməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi daxildir.

Bank risklərinin idarə olunmasının aktual problemləri

Hər bir bankın uğurlu fəaliyyət göstərməsi əsasən risklərin effektivli idarə edilməsinin təşkili ilə reallaşdırıla bilər. Çünki, bank risklərinin azaldılması və itkilərin səviyyəsinin minimuma endirilməsi mümkün olmazsa, bankın ümumi fəaliyyətindən gözlənilən gəlirin səviyyəsinin aşağı düşməsi baş verəcəkdir. Buna görə də, bank əməliyyatlarının təşkili zamanı risklərin idarə edilməsi sisteminin optimallaşdırılması və təkmilləşdirilməsi bankın strateji vəzifələrindən biri kimi xarakterizə olunur. Tədqiqatçı N.Pronskaya bu qeyd edilənlər nəzərə alınmaqla, kommersiya banklarının gəlirliliyinə və effektivli fəaliyyətinə təsir edən amillərin təxmini sxemini aşağıda verilən **Şəkil 1**-dəki kimi vermişdir [1].

Şəkil 1. Kommersiya banklarının gəlirliliyinə və effektivli fəaliyyətinə təsir edən amillərin təxmini sxemi

Şəkil 1-dən göründüyü kimi, kommersiya banklarının effektivli fəaliyyəti əsas etibarilə bank risklərinin səmərəli idarəetmə sisteminin qurulması və təşkili ilə bağlıdır. Bu halda müxtəlif bank riskləri bütövlükdə bank gəlirlilik dərəcəsinə, bank biznesinin səmərəliliyinə, kredit portfelinin keyfiyyətinə, bank xərclərinə ciddi şəkildə təsir göstərə bilər. Buna görə də, bank risklərinin idarəetmə sistemlərinin bankın strateji fəaliyyət istiqamətlərinə müvafiq formada təkmilləşdirilməsi və yenilənməsi lazım gəlir.

Bir qrup tədqiqatçılar bank sistemindəki rəqabət mühitinin təsiri altında kommersiya banklarının bir-birinə qarşı riskli əməliyyatlar aparmalarının mənfi fəsadlarına daha çox diqqət yetirməyin vacibliyini bildirmişlər [2]. Kompleks formada bank risklərinin idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi tədbirlərinə bankın fəaliyyət istiqamətlərinə və risklərin mahiyyətinə adekvat təhlil metodlarının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsinə bank mütəxəssislərinin motivasiyasının artırılması, iş prosesindəki və xidmətlərin təşkilindəki nöqsanların araşdırılaraq müəyyənəşdirilməsi, onların aradan qaldırılmasının təşkili, risk amillərinin və risk dərəcələrinin təhlil edilməsi və sistemləşdirilməsi, zəruri tədbirlərin görülməsi, nəzarət mexanizminin yenilənməsi və s. aid etmişlər [3]. Tədqiqatçı Y.Biryukova çoxprofilli kommersiya banklarında risklərin idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi üzrə araşdırmaları apararkən, bu amillərə ciddi diqqət yetirməyi vacib saymışdır [4]. Tədqiqatçı O.Korolyev kommersiya bankının fəaliyyətinin effektivliyinin təhlili və

idarəedilməsi problemlərini araşdırarkən, mühüm məsələlər sırasında bankın fəaliyyətinə və onun problemlərinə uyğun gələn metodiki yanaşmaların düzgün seçilməsini, risklərin idarə edilməsi ilə bağlı problemlərə strateji yanaşma səviyyəsinin daim qorunmasını vacib saymışdır [5].

Bir qrup postsovet respublikalarında bank risklərinin idarə edilməsi problemləri və təcrübəsi

Müasir şəraitdə postsovet məkanında bank risklərinin idarə edilməsi problemlərinin öyrənilməsi və bu kimi risklərin effektivli idarə olunması aktual problemlərdən biri olaraq qalmaqdadır. Çünki, bu ölkələrdə kommersiya banklarının mövcud təcrübə bank mexanizmləri kifayət qədər sınaqdan çıxmamış və bankların özünün ənənəvi bank mexanizmləri, həmçinin bank alətlərinin formalaşdırılması prosesləri başlanğıc mərhələsindədir. Başqa sözlə, bu mühitdə kommersiya banklarının rəqabət qabiliyyətinin sabit saxlanması, onun fəaliyyətinin effektivli olması, bank risklərinin idarə edilməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün müəyyən dövr və təcrübənin toplanması lazım gəlir. Tədqiqatlar göstərir ki, kommersiya bankları bank risklərinin öyrənilməsi və idarə edilməsi proseslərinə komplekslik prinsipləri əsasında yanaşmadıqda, bank risklərinin idarə edilməsində problemlərin yaranması baş verir. Rusiyanın “Alfa-Bank” ASC-nin bank mütəxəssislərinin apardığı tədqiqat materiallarına və mülahizələrinə əsasən qeyd etmək olar ki, bank riskləri cəmiyyətin sosial-iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində vacib amillərdəndir. Onların idarə edilməsinə adekvat yanaşmadıqda, cəmiyyətdə və əhali arasında ciddi problemlər yarana bilər, banklar etibarını itirir, onlar ciddi itkilərlə üzləşirlər. Bunlara yol verməmək üçün, bank risklərinin idarə edilməsinin nəzəri-metodoloji əsaslarının dərinlən tədqiq edilməsi, kommersiya banklarının fəaliyyətinin təşkilatı və iqtisadi xarakterlərinin öyrənilməsi, bu banklarda risklərin idarə edilməsi effektivliyinin təhlilinin aparılması və nəhayət, həmin risklərin idarə edilməsi üzrə prioritet istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsi, bunlarla bağlı bank mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi vacibliyi ilə seçilir [6]. Bank mütəxəssislərinin bu fikri ilə razılaşmamaq olmur, məsələn, 2014-cü ilin sonlarında və 2015-ci ilin əvvəllərində postsovet respublikalarında, xüsusilə, Rusiya, Ukrayna, Qazaxıstan və digər respublikalarda kommersiya banklarında bank risklərinin idarə edilməsi üzrə prioritet vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi proseslərindəki buraxılmış səhflər özünü qabarıq şəkildə göstərmişdir. Belə ki, əsas etibarilə milli valyutada istehlak tələblərinə uyğun istiqamətlərə verilmiş kredit resursları üzrə bank kreditləri risklərin uzunmüddətli, daxili və kənar, valyuta və faiz riskləri sistemli və kompleks formada baxılmadığından qaytarılmayan kredit problemləri çoxalmaqla bərabər, bank aktivlərinin əksər hissəsinin qeyri-səmərəli yerləşdirilməsi və istifadəsi problemləri ortaya çıxmışdır. Bu baxımdan, bank risklərinin əsasən yarandığı və formalaşdığı kredit portfelinin mümkün qədər diversifikasiya olunması, bank xidmətlərinin istiqamətlərinin və çeşidlərinin artırılması, bankların aktivlərindən, maliyyə resurslarından səmərəli istifadə edilməsi, xüsusilə, bank aktivlərinin əhəmiyyətli hissəsinin real sektorun müxtəlif sahələrinə yönəldilməsi, bu sahələrin kreditləşdirilməsi bank risklərinin nisbətən azaldılması immunitetinin gücləndirilməsinə şərait yarada bilər, bu risklərin minimuma endirilməsinə imkan verir.

Qazaxıstan banklarının risklərin idarə edilməsi proseslərinin təkmilləşdirilməsi üzrə apardıqları tədbirlərin təhlili göstərmişdir ki, bank risklərinin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlər özü müəyyən hərəkətlərin məcmusu kimi xarakterizə olunur və bu hərəkətlər risklərin idarə edilməsinin son nəticələrinə ciddi təsir göstərir. Ölkənin bank sistemində əsas problemlər kimi kommersiya banklarının servis xidmətlərinin və struktur bölmələrinin vəzifə funksiyalarının optimal bölüşdürülməməsi, kreditlərin verilməsi ilə bağlı girov sisteminin kifayət qədər etibarlı olmaması, menecment strukturunun qeyri-adekvatlığı, əmanətlərin sığortalanması sxeminin fraqmentar xarakter daşması, kredit risklərinin və bank fəaliyyəti ilə bağlı risklərin adekvat qiymətləndirilməsi metodlarının kifayət qədər təkmilləşdirilməməsi və s. qeyd olunur [7]. Şübhəsiz, bu göstərilən problem xarakterli məsələlərin lazım olunan səviyyədə dəyərləndirilməməsi, öyrənilməməsi, bank risklərinin idarə edilməsi ilə bağlı proseslərin təkmilləşdirilməsinə ardıcılıq və dərinlilik prinsipləri ilə baxılmaması, bu kimi risklərin əhatə dairəsinin arzuolunmaz həddə çatmasına və fəsadlarının çoxalmasına səbəb ola bilər.

Azərbaycanın bank sistemində risklərin təkmilləşdirilməsi məsələləri

Qeyd edək ki, bank risklərinin minimuma endirilməsi və onların idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi məsələləri Azərbaycanın kommersiya banklarının praktiki fəaliyyətində diqqət mərkəzində saxlanılır. Belə ki, bank risklərinin idarə edilməsi üzrə təkmilləşdirilmiş qaydalar və mexanizmlərin mövcudluğuna baxmayaraq, əksər bank fəaliyyəti istiqamətləri üzrə risklərin yaranması və genişlənməsi ehtimalları mövcuddur. Mərkəzi Bankın rəsmi olaraq təsdiq etdiyi və “Banklarda korporativ idarəetmə standartları” adlanan sənədin 5-ci maddəsində bildirilir ki, bankda onun əməliyyatlarının növünə, həcmində, fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə və mühitinə, mürəkkəbliyinə və üzləşdiyi risklərə adekvat risklərin idarə edilməsi sistemi yaradılmalıdır. Həmin sənədin 14.8-ci maddəsinə əsasən bankın məruz qaldığı əhəmiyyətli risklərin idarə edilməsi prosedurları verilmişdir [8]. Fikrimizcə, məhz bu istiqamətlər üzrə hər bir kommersiya bankının risklərin idarə edilməsi proseslərinin təkmilləşdirilməsi tədbirlərinin əsaslandırılmış formalarının işlənib hazırlanması və reallaşdırılması zəruridir. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2015-ci ili üçün pul və maliyyə sabitliyi siyasətinin əsas istiqamətləri barədə bəyanatında bildirilir ki, kontor-tsiklik bank nəzarət modeli və prudensial siyasət vasitəsi ilə bank sistemində risklərin çevik idarə olunması və bankların maliyyə dayanıqlılığının daha da gücləndirilməsi nəzərdə tutulur [9]. Göründüyü kimi, ölkənin Mərkəzi Bankının siyasətində də bank risklərinin optimal idarəetmə sisteminin yaradılmasına və bununla bağlı proseslərin təkmilləşdirilməsinə, yeni bank mexanizmlərinin və alətlərinin tətbiqinə ciddi önəm verilir. Bununla belə, 2015-ci ilin ilk aylarında Azərbaycanın bank sistemində valyuta məzənnəsi ilə bağlı bank risklərinin fəsadları bir daha bank risklərinin sistemli və komplekslik prinsipləri gözənilməklə, hər bir ölkənin bank sisteminin və ayrı-ayrı bankların fəaliyyət prinsiplərinin mühüm elementləri nəzərə alınmaqla, təkmilləşdirmələr aparılmasını, risklərin idarə edilməsi sisteminin müasir, daha çox dayanıqlı modellərinin işlənib hazırlanmasını və tətbiqini zəruri

edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu proseslər dünya bank sistemində mütəmadi təkrarlanan proseslər kimi xarakterizə olunur. 2014-cü ilin sonlarında və 2015-ci ilin əvvəllərində postsovet məkanında bir çox dövlətlərin milli valyutalarının dəyərdən düşməsi, başqa sözlə, valyuta məzənnəsi riskinin həddindən çox artması, kommersiya banklarının ciddi itkilərlə üzləşməsi baş vermişdir.

Nəticə. Bank risklərinin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi yollarının əsas istiqamətləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək mümkündür:

- bank risklərinin idarə edilməsi üzrə bankın siyasətinin təkmilləşdirilməsi;
- vaxtı keçmiş kreditlərin məbləği və kredit portfelində xüsusi çəkisinin ciddi araşdırılması, adekvat tədbirlərin görülməsi;
- qeyri-standart kreditlərin cəmi və bu kreditlərin hər bir alt kateqoriyası üzrə məbləği və kredit portfelində xüsusi çəkisinin bankın ümumi aktivlərində adekvatlıq səviyyəsinin qorunması;
- kredit üzrə yaradılmış adi və məqsədli ehtiyatların məbləği və kredit portfelinə nisbətən etibarlılığı;
- kreditlərin, o cümlədən, vaxtı keçmiş kreditlərin regionlar, iqtisadi sektorlar üzrə bölgüsünün təhlili;
- iri kredit borclarının məbləği və məcmu kapitala nisbətinin balanslaşdırılması;
- faiz risklərinə həssaslıq üzrə təsnifat, sabit və dəyişkən faizi olan aktiv və öhdəliklərin təsnifatının aparılması və təhlili;
- əməliyyat riskləri üzrə tənzimləmə çərçivəsinin yaradılması və əməliyyat risklərinin kapital adekvatlığının hesablanması optimallaşdırılması;
- fəaliyyətində istifadə edilən əsas xarici valyutalar və açıq valyuta mövqeyi üzrə prudensial normativlər göstərilməklə, bankın hər bir əsas valyuta üzrə ayrılıqda və məcmu açıq valyuta mövqeyinin gücləndirilməsi;
- xarici valyuta ilə bağlı riskin qarşısının alınması məqsədi ilə istifadə edilən alətlərin və bank mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi;
- risk əsaslı və kontor-tsiklik prudensial tənzimləmənin həyata keçirilməsinə imkan verən siyasət modelinin qurulması şərti ilə hər bir risk növünün prudensial tələblərə əhatəsi üzrə effektivli tədbirlərin görülməsi;
- bank nəzarəti çərçivəsinin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə Bazel III prinsiplərinin, habelə bank fəaliyyətinin yerli mühitinin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması və s.

ƏDƏBİYYAT:

1. Пронская Н.С. Совершенствование управления рисками коммерческих банков в кризисных условиях функционирования // Вестник Волгоградского Государственного Университета. Серия 3, Экономика, 2011. № 1(18), С. 165-171 - <http://www.volsu.ru>.
2. Зражевский В.В. Основные направления совершенствования системы управления рисками. <http://www.bankmib.ru>.
3. Алешин В.А., Рудаева О.О. Совершенствование системы управления рисками как

условие обеспечения стабильности банковского сектора // Экономические аспекты стратегии модернизации России. Сборник научных трудов / Под. ред. проф. Алешина В.А., проф. Чернышев М.А., проф. Анопченко Т.Ю. – Ростов-на-Дону: Изд-во «АкадемЛит», 2011.-208 с. <http://www.management61.ru>.

4. Бирюкова Е.С. Совершенствование системы управления рисками в многофилиальном коммерческом банке. Дисс. канд. экон. наук. Ростов-на-Дону, 2006. – 177 с.

5. Королев О.Г. Анализ и управление эффективностью деятельности коммерческого банка. Автореферат дисс. д-ра экон. наук. Москва, 2008.

6. Управление рисками в ОАО «Альфа-Банк» - <http://alfabank.ru/>.

7. Совершенствования управления рисками в отечественных банках Казахстана. <http://www.articlekz.com>.

8. Banklarda korporativ idarəetmə standartları. AR MB-nın 12/04№-li 03.06.2013-cü il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. <http://www.huquqiaktlar.gov.az>

9. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2015-ci ili üçün pul və maliyyə sabitliyi siyasətinin əsas istiqamətləri barədə Bəyanatı. <http://www.cbar.az>

Abstract

WAYS OF THE IMPROVING THE RISK MANAGEMENT OF BANKS

Emin ASLANOV

Ph.D student of Azerbaijan State Economic University

Key words: commercial banks, banking operations, banking risks, operational risks, currency risks, management system, improvement.

The problems and ways of improving the risk management of banks in modern conditions are investigated in the article. The theoretical foundations, characteristics and nature of banking risks, the factors that influence them, management of banking risks and areas for improvement of the control system to minimize the risks are considered for this purpose.

The ways of improvement of the risk management of banks and a number of suggestions are given at the end of the article.

Резюме

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ УПРАВЛЕНИЕМ БАНКОВСКИМИ РИСКАМИ

Эмин АСЛАНОВ

Азербайджанский Государственный Экономический Университет, докторант

Ключевые слова: коммерческие банки, банковские операции, банковские риски, операционные риски, валютные риски, система управления, совершенствование

В статье исследованы проблемы и пути совершенствования управлением банковскими рисками в современных условиях. С этой целью были рассмотрены теоретические основы, особенности и сущность банковских рисков, факторы, влияющие на них, механизмы управления банковскими рисками и направления совершенствования системы контроля минимизации рисков.

В конце статьи определены пути совершенствования управлением банковскими рисками и дан ряд предложений.

BANK FƏALİYYƏTİNDƏ STRATEJİ RİSKLƏRİN İDARƏEDİLMƏSİ VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Samir GÜLƏHMƏDZADƏ

Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, doktorant

Rəyçi: AzDİU-nun Statistika kafedrasının müdiri, professor S.Yaqubov

Açar sözlər: bank, strateji risk, balanslaşdırılmış göstəricilər sistemi, analitik model, strateji idarəetmə, kriteriya, bazar riski, nüfuz riski, faydanın əldən verilməsi riski

Giriş: Maliyyə idarələri sektoruna aid edilən bank iqtisadiyyatın inkişafında, onun ayrı-ayrı sektorlarının maliyyələşdirilməsində və əhalinin çeşidli bank xidmətlərinə olan tələbatının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Ölkədə bankların təşkili, idarəedilməsi, onların fəaliyyətinin tənzimlənməsi və ləğv edilməsi prinsipləri, qaydaları və normaları “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununda öz əksini tapmışdır. Bu qanuna əsasən bank - fiziki və hüquqi şəxslərdən depozitlərin və ya digər qaytarılan vəsaitlərin cəlb edilməsini, öz adından və öz hesabına kreditlərin verilməsini, habelə müştərilərin tapşırığı ilə köçürmə və hesablaşma-kassa əməliyyatlarını məcmu halda həyata keçirən hüquqi şəxsdir [1].

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bankların fəaliyyətinin əsas məqsədi öz xərclərini optimallaşdıraraq mənfəəti maksimumlaşdırmaqdır. Qeyri-müəyyənlik şəraitində öz funksiyalarını həyata keçirən digər bazar subyektləri kimi banklar da çoxlu sayda risklərə məruz qalır. Həm biznes, həm də ictimai əhəmiyyətli funksiyalar yerinə yetirən banklar tərəfindən öz risklərinin müəyyən edilməsinin və onların səmərəli idarəedilməsinin yalnız bankın özü üçün deyil, həm də digər xarici maraqlı tərəflər üçün (Mərkəzi Bank, maliyyə bazarının iştirakçıları, müştərilər və s.) mühüm əhəmiyyəti vardır.

Bank öz funksiyalarını həyata keçirərkən həm ümumi xarakterli (çoxlu sayda iqtisadi subyektlərə xas olan), həm də bankların fəaliyyət xüsusiyyətlərindən irəli gələn və yalnız bank sektoruna xas olan xüsusi risklərlə qarşılaşır. Banklar aktivlərin cəlb edilməsi və sərbəst vəsaitlərin yerləşdirilməsi üzrə əməliyyatlar həyata keçirərkən öz üzərlərinə müəyyən dərəcəli risklər götürülər ki, bunlar da bankların fəaliyyətinə, maliyyə bazarının və bütövlükdə iqtisadiyyatın vəziyyətinə təsir göstərir.

Qeyd etdiyimiz kimi fəaliyyəti kommersiya xarakterli olan bank çoxlu sayda risklərlə qarşılaşır. Bank riski dedikdə daxili və xarici amillərin fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq gözlənilməz hadisələrin baş verməsi nəticəsində bankın likvidliyinin pisləşməsi və gözlənilən itkilərin ehtimalı nəzərdə tutulur. Göründüyü kimi bu cür tərif bank riskinin yalnız mənfəi tərəfini göstərir. Riskin bankın fəaliyyətinə müsbət təsiri onun mənfəətinin artması ilə müəyyən edilir [3,6]. Bank öz fəaliyyətində o vaxt uğur qazanır ki, düşünülmüş formada risklər qəbul edir, maliyyə imkanları və səriştəsi çərçivəsində onlara nəzarət edir və limitdə saxlayır. Bankın daha çox mənfəət əldə etməyə cəhd etməsinə baxmayaraq bu cəhdlər itkilərə məruz qalma imkanları ilə məhdudlaşdırılır. Qeyd etmək lazımdır ki, mənfəətin artması ilə

(bank əməliyyatlarının gəlirliliyi) risk arasında düz korrelyasiya əlaqəsi vardır. Bu qeyd edilənləri ümumiləşdirərək riski müəyyən dövr ərzində strateji məqsədlərə nail olmağa mənfi təsir göstərə bilən bütün daxili və xarici amillərin toplusu kimi xarakterizə etmək olar. Daxili amillərə bankın fəaliyyəti və strukturu ilə bağlı olan hadisələr (kredit fəaliyyətinin nəticələri, faiz siyasəti, keyfiyyətsiz depozit siyasəti, ixtisaslı kadrların çatışmazlığı, kadrların axıcılığı, bank rəhbərliyi tərəfindən işlənib hazırlanan və həyata keçirilən strategiyanın qeyri-səmərəliliyi, strateji planlaşdırmanın olmaması və yaxud zəif təşkili və s.), xarici amillərə isə iqtisadiyyatda və cəmiyyətdə baş verən ümumi xarakterli hadisələr (sosial gərginlik, bazarın konyukturasına və iqtisadiyyatın vəziyyətinə təsir göstərən müxtəlif təbii hadisələr və s.) aid edilir.

Ölkədə fəaliyyət göstərən banklarda korporativ idarəetmə çərçivəsində risklərin müəyyənləşdirilməsi, qiymətləndirilməsi, idarə olunması, monitorinqi və onlar üzrə hesabatlılığı təmin edən risklərin idarə edilməsi sisteminin yaradılmasına dair minimum tələblər Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən qəbul edilmiş (9 dekabr 2013-cü il, qərar № 24/3) “Banklarda risklərin idarə olunması haqqında” Qaydalarda verilmişdir. Bu sənəddə bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı bankların üzləşdiyi əsas risklər aşağıdakı kimi təsnifatlaşdırılır:

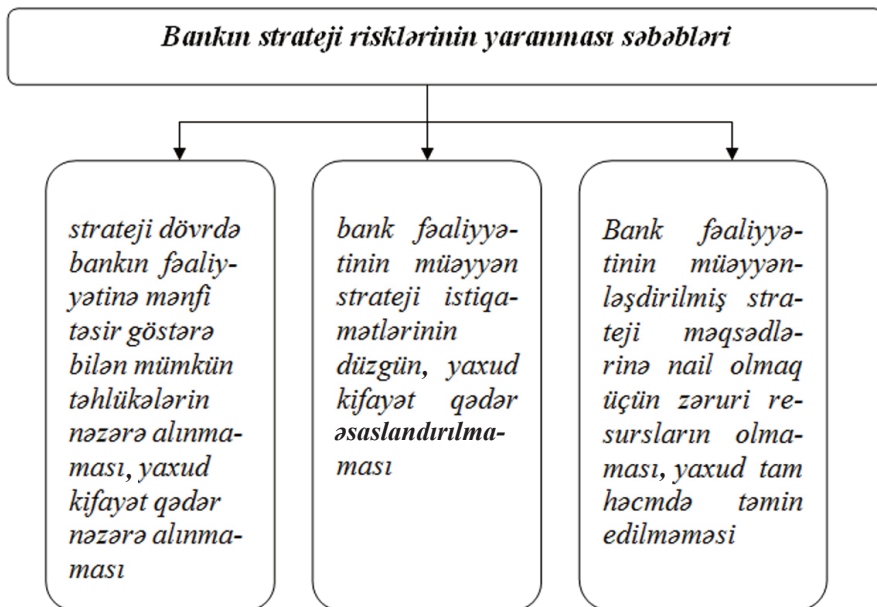
- kredit riski. Bu risk borcalanın bank qarşısında öhdəliyinin vaxtında və ya tam icra olunmaması nəticəsində yaranır;
- bazar riski. Bu risk bazarda faiz dərəcələrinin, valyuta məzənnələrinin, qiymətli kağızların və əmtəələrin dəyərində baş verən dəyişikliklərlə əlaqədar yaranır;
- likvidlik riski. Bu risk planlaşdırılmış və gözlənilməyən öhdəliklərin vaxtında və səmərəli yerinə yetirilə bilməməsi nəticəsində yaranır;
- əməliyyat riski. Bu risk bank əməkdaşları tərəfindən yol verilmiş nöqsan və səhvlər, informasiya sistemi və texnologiyalarda baş vermiş problem və çatışmazlıqlar, habelə bankdankənar hadisələrlə əlaqədar yaranır;
- strateji risk. Bu risk strateji hədəflərin düzgün seçilməməsi nəticəsində yaranır;
- nüfuz riski. Bu risk banka qarşı etimadın azalması və mənfi ictimai rəy nəticəsində yaranır (2).

Bank risklərinin təsnifatından göründüyü kimi strateji risk onun bir növü kimi ayrıca olaraq qeyd edilir. Mərkəzi Bankın “Strateji planın hazırlanması üzrə metodoloji rəhbərlik” adlı sənədində Strateji plan bankın idarə olunması və fəaliyyətinə nəzarətin ayrılmaz bir hissəsi kimi xarakterizə edilir və bankın strateji hədəflərinə nail olunması üçün tədbirlər məcmusunu özündə əks etdirdiyi qeyd edilir (8). Müəyyənləşdirilmiş strateji hədəflərə nail olmaq üçün risklərin, xüsusilə strateji riskin səmərəli idarə edilməsi mexanizminin formalaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir.

Ölkə iqtisadiyyatında bazar münasibətlərinin dərinləşməsi, rəqabət mühitinin kəskinləşməsi, yeni mərhələnin iqtisadi inkişaf modelində iqtisadiyyatın real sektorlarının maliyyələşdirilməsində bankların rolunun artırılmasının zəruriliyi banklar tərəfindən risklərin, xüsusilə strateji risklərin idarəedilməsinin təkmilləşdirilməsi, yaranma mənbələrinin düzgün müəyyənləşdirilməsi və onların təsirinin minimuma endirilməsi məqsədilə çevik tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Təcrübə göstərir ki, bu cür yanaşma nəticəsində hər bir bazar

subyekti, o cümlədən kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olan banklar rəqabətə davamlılığının və maliyyə sabitliyinin təmin edilməsində, bazarda strateji mövqelərinin qorunub saxlanmasına nail ola bilər.

Strateji risk qərarlar qəbul edərkən yol verilən səhvlərlə bağlıdır. Bu xarakterli risklər bankın strateji fəaliyyəti və inkişafı ilə müəyyən edilir və bankın fəaliyyətinə təhlükə yarada biləcək imkanların kifayət qədər nəzərə alınmamasında ifadə edilir. Strateji risk əsasən fəaliyyətin perspektiv istiqamətlərini düzgün və kifayət qədər əsaslandırmaqda, həmçinin bank fəaliyyətinin strateji məqsədlərinə nail olunmanı təmin edəcək zəruri resursların və təşkilati tədbirlərin tam həcmdə olmaması ilə əlaqədar olaraq yaranır. Başqa sözlə desək, strateji risk bankın strateji inkişaf hədəflərini formalaşdırarkən və tətbiq edərkən yol verilən səhvlərin (çatışmazlıqların) nəticəsində bankın itkilərinin yaranmasıdır. Ümumiyyətlə, bankın strateji riskinin yaranması səbəblərini Sxem 1.-dəki kimi vermək olar:

Sxem 1. Bankın strateji risklərinin yaranması səbəbləri

Risklərin, o cümlədən strateji riskin idarəedilməsi bankın fəaliyyətinin bütün tərəfləri üzərində səmərəli nəzarətin həyata keçirilməsini təmin edən prosesdir. Bu proses müəyyənləşdirilmiş prioritetlərə uyğun risk səviyyəsinin pozulmasının əvvəlcədən xəbərdarlığı və ən mühüm fəaliyyət hədəfləri üzrə resursların optimal bölgüsü prinsiplərinə əsaslanır. Qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrdən, onların həyata keçirilməsi istiqamətlərindən asılı olaraq risklərin idarəedilməsi taktiki və strateji səviyyələrdə həyata keçirilir. Bank risklərinin strateji idarəedilməsinin əsası fəaliyyətin zərərsizlik prinsipidir ki, bu da əldə edilən mənfəətlə qəbul edilən risk səviyyələri arasındakı səmərəli nisbətə təmin edilməsində özünü göstərir. Risklərin idarəedilməsi strategiyası əsasında taktiki idarəetmə formalaşdırılır. Bank təcrübəsində müəyyən şərtlərlə qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmağa istiqamətlənən konkret metodlar taktiki idarəetmə adlandırılır. Taktiki idarəetmənin vəzifələrinə strateji

idarəetmə çərçivəsində uzlaşdırılmış ən optimal qərarların və əlverişli idarəetmə metodlarının seçilməsi daxildir. Nəticədə risklərin idarəedilməsinin səmərəlilik səviyyəsi risklərin eyniləşdirilməsi və onun səviyyəsinin aşağı salınması metodlarının adekvatlığından və düzgün istifadə edilməsindən asılıdır. Qeyd edək ki, hər bir bankda risklərin, o cümlədən strateji riskin idarəedilməsi mərhələlərinin sayı və onlara yanaşma fərqlənə bilər, lakin onların mahiyyəti və təhlili prosesinin ardıcılığı eynidir. Risklərin idarəedilməsi metodları və vasitələri bir sıra amillərdən (bankın yerinə yetirdiyi əməliyyatlardan, aktivlərin quruluşundan, mütəxəssislərin peşəkarlığından və s.) asılıdır [3,4].

Bank fəaliyyətinin digər riskləri ilə müqayisədə strateji riskin fərqləndirici xüsusiyyəti bankın inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsinə istiqamətlənən qərarlarla (onların olması) əlaqədar yaranmasıdır.

Məlumdur ki, bankın inkişaf strategiyasının olması risk-yönümlü idarəetmə sisteminin mühüm amillərindən biridir. Təcrübə göstərir ki, strateji planlaşdırmanın olmaması, yaxud ondan imtina edilməsi, həmçinin bankın strateji inkişaf sənədinin həyat qabiliyyətsizliyi strateji riskin əsas mənbələridir və bu kontekstdə zərər çox böyük məbləğlə ölçülə bilər. Strateji riskin yaranmasına inkişaf strategiyası olmayan bankların bazarın arxasınca getməsinə misal gətirmək olar. Bu yanaşmanı üstün tutan banklar qısamüddətdə uğur qazansalar da strateji planda idarəetmə sistemində və texnologiyada adekvat dəyişikliklər etməsələr bazarda strateji mövqelərini qoruyub saxlaya bilməzlər.

Inkişaf strategiyası olmayan bankın strateji risk yaradacaq ən geniş yayılmış vəziyyəti bankın ayrı-ayrı struktur bölmələrinin menecerləri tərəfindən müxtəlif qərarların qəbul edilməsidir. Bu vəziyyət şübhəsiz strateji riskin olduqca təhlükəli mənbəyidir və əlbəttə ki, heyətin müxtəlif istiqamətli fəaliyyəti bank fəaliyyətinin səmərəliliyini sual altında qoyur və itkilərə yol açır. Bankın fəaliyyət və inkişaf strategiyasının olmaması nəticəsində müştərilər tədricən itirilir, bazarda bankın payı azalır, marja aşağı düşür və nəticə etibarilə bankın inkişafı tədricən dayanır. Belə şəraitdə öz strateji mövqelərini bərpa etmək üçün bankın cəhdləri faydasız olur və sonda mülkiyyətçilər bankın yenidən təşkili, onun idarəedilməsi prinsiplərinin dəyişdirilməsi və hətta satılması kimi hallarla üz-üzə qalırlar.

Strateji risklə bərabər baş verən risk faydanın əldən verilməsi riskidir ki, bu da makroiqtisadi vəziyyətin və onun inkişaf proqnozunun düzgün qiymətləndirilməməsi, yerinə yetirilməyən strateji vəzifələrin düzgün müəyyənəndirilməməsi, bankın fəaliyyətinin güclü və zəif tərəflərinin nəzərə alınmaması və s. nəticəsində yaranır. Qeyd edək ki, bankın inkişaf strategiyasının olmaması bu qeyd edilən bank riskləri ilə yanaşı maliyyə, əməliyyat və nüfuz risklərinin də ortaya çıxmasına şərait yaradır ki, bunlar da nəticə etibarilə bankın bazarda strateji mövqeyinin zəifləməsinə və hətta itirilməsinə gətirib çıxarır [5,7].

Bu qeyd edilənlərdən göründüyü kimi strateji riskin idarəedilməsində məqsəd bankın müəyyənləşdirdiyi strateji vəzifələrə uyğun olaraq qəbul etdiyi risk səviyyəsinin saxlanmasıdır. Prioritet məsələ mümkün itkiləri azaltmaq (aradan qaldırmaq) əsasında aktivlərin və kapitalın qorunub saxlanmasını təmin etməkdir. Bununla yanaşı strateji riskin idarəedilməsi onun əlverişli səviyyəsinin aşkar edilməsi və qiymətləndirilməsi, üzərində daimi müşahidənin aparılması, strateji riskin təhlükə yaratmayan səviyyədə saxlanması üzrə tədbirlərin qəbul edilməsi, bankın maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi məqsədləri üçün də

həyata keçirilə bilər.

Strateji risklərin idarəedilməsinin vəzifələrinə strateji riskin həcmi və vəziyyəti haqqında operativ və obyektiv məlumatların əldə edilməsini, bankın fəaliyyəti prosesində yaranan strateji riskin aşkar edilməsini və onun yaranma səbəblərinin müəyyənləşdirilməsini, strateji riskin kəmiyyət və keyfiyyətə qiymətləndirilməsini, riskin ayrı-ayrı növləri arasındakı əlaqənin müəyyənləşdirilməsini, neqativ meyillərin yaranması mərhələsində strateji risklərin idarəedilməsi, həmçinin riskin minimumlaşdırılması məqsədilə çevik reaksiya sisteminin yaradılmasını aid etmək olar.

Strateji riskin idarəedilməsinin mərhələlərinə strateji riskin aşkar edilməsi, onun qiymətləndirilməsi, monitorinqi və minimumlaşdırılması (yaxud nəzarət) daxildir.

Araşdırma göstərir ki, strateji riskin idarəedilməsi sistemində onun hansı kriteriyalar əsasında qiymətləndirilməsi məsələsinə dair vahid yanaşma yoxdur. Strateji riskin qiymətləndirilməsi sistemi strateji inkişafın bütün tərəflərini və onunla bağlı mühüm dəyişiklikləri kompleks halda səciyyələndirməlidir. Ənənəvi yanaşmada bu məsələ daha çox maliyyə göstəricilərinin təhlilinə əsaslanaraq həll edilirdi. Lakin təcrübə göstərir ki, yalnız maliyyə göstəriciləri vasitəsilə bankın strateji fəaliyyətinin bütün parametrlərini qiymətləndirmək mümkün deyildir. Ona görə də son dövrlərdə strateji məqsədlərə nail olmanın qiymətləndirilməsinin yeni metodikalarının işlənib hazırlanmasına zərurət yaranmışdır. Belə yanaşmalardan biri balanslaşdırılmış göstəricilər sistemidir. Bu sistem maliyyə və qeyri-maliyyə göstəriciləri əsasında bankın qarşılıqlı əlaqədə olan strateji parametrlərinin fəaliyyətini xarakterizə edir. Balanslaşdırıcı göstəricilər sisteminin mühüm nöqsanı müxtəlif stratejiyaların səmərəliliyini müqayisə etməyə imkan verən prioritet göstəricilərin müəyyən edilməməsidir.

Balanslaşdırılmış göstəricilər sistemində strateji idarəetmə dörd əsas obyekt -biznes prosesləri, heyətin və strukturun, keyfiyyətin və layihələrin idarəedilməsi üzərində cəmləşir. Göründüyü kimi bu sistem əsasında stratejiyanı və göstəricilər sistemini işləyib hazırlayarkən bankın fəaliyyətində dörd strateji hədəfə (maliyyə, müştəri, daxili biznes-prosesi və təlim və inkişaf) baxılır [4]. Bu cür metodiki yanaşma əsasında bank risklərinin idarəedilməsi məqsədilə oxşar hədəflər üzrə bank risklərinin xəritəsini qurmaq olar. Bank riskləri xəritəsini balanslaşdırılmış strateji göstəricilərin güzgüsü də adlandırmaq olar. Bankın üç əsas strateji məqsədinə (sabit müştəri bazası və daxilolmaların maksimumlaşdırılması, bir müştəriyə düşən gəlirin artması, bir müştəriyə düşən əməliyyat xərclərinin minimumlaşdırılması) uyğun olaraq bankın strateji məqsədlərə və risklərə hədəflənən xəritəsini qurmaq olar. Bankın strateji xəritəsi çərçivəsində müəyyənləşdirilmiş strateji məqsədlər səbəb-nəticə məntiqi əlaqələrlə bir-birini tamamlayır ki, bu da bir göstəricini digər göstərici ilə əlaqələndirən analitik model kimi çıxış edir.

Beləliklə, araşdırma göstərir ki, bankın inkişaf stratejiyasının olması strateji risklər üzərində nəzarətin müəyyənləşdirilməsinin zəruri şərtidir. Banklarda strateji risklərin yaranması çoxsaylı amillərin təsiri altında baş verir və ona görə də bankın strateji fəaliyyətinin bütün tərəflərini səciyyələndirməyə və ortaya çıxan strateji risklərin səmərəli idarəedilməsinə imkan verən daha əlverişli və analitik modellərin tətbiqi zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu, 16 yanvar, 2004
2. Жуков Е.Ф. Банковские риски-М: ЮНИТИ, 2011
3. “Banklarda risklərin idarə olunması” haqqında, Qaydalar, Mərkəzi Bank, 9 dekabr, 2013
4. Тысячникова Н.А. Стратегическое планирование в коммерческих банках: концепция, организация, методология-М, КНОРУС: ЦИПСИР, 2013
5. Жиянов Ш. Э. Современные риски в банковской деятельности // Актуальные проблемы современной науки., № 3, 2010.
6. Сафиуллин Н. З. Управление банковскими рисками // Вестник КГТУ им. Туполева А. Н., № 3, 2009
7. Марьин С. Управление банковскими рисками. // Экономика и жизнь./, №23,2009
8. <http://www.cbar.az/lpages/legislation/regulations/> (tarix: 7 okt. 2015)

Резюме

**УПРАВЛЕНИЕ СТРАТЕГИЧЕСКИМИ РИСКАМИ В БАНКОВСКОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ПУТИ ЕГО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ
САМИР ГЮЛАХМЕДЗАДЕ**

Азербайджанский Университет Кооперации, докторант

Ключевые слова: банк, стратегический риск, сбалансированная система показателей, аналитическая модель, стратегическое управление, критерии, рыночный риск, репутационный риск

В статье автор затрагивает теоретические и методические вопросы в управлении стратегическими рисками банка, причину возникновения стратегических рисков и его формы. Далее автор исследует цели, обязанности и этапы управления стратегическими рисками в том числе, обосновывает суть находящие широкие возможности применения сбалансированной системы показателей в мировой практики и необходимость его использования в управлении стратегии развития банка.

Summary

**STRATEGIC RISKS MANAGEMENT IN THE BANKING BUSINESS AND ITS
DIRECTION OF IMPROVING
Samir GULAHMADZADEH**

Ph.D. student of Azerbaijan Cooperation University

Keywords: Bank, strategic risk, balanced scorecard, analytical model, strategic management, criteria, market risk, reputational risk

The author touches the theoretical methodological matters of ruling strategical risks, the reasons of the formation of strategical risks and their forms. Afterwards the author investigates the aim, duty and stages of strategical risk governance.

AİLƏ (EV) TƏSƏRRÜFATLARININ CƏMİYYƏTİN SOSIAL-İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİ SİSTEMİNDƏ YERİ

Xələfov RUFƏT

Azərbaycan Universiteti, doktorant

Rəyçi: i.e.n. Səkinə Hacıyeva

Açar sözlər: ailə (ev) təsərrüfatlarının iqtisadi maraqları, iqtisadi maraqların ziddiyyətləri, cəmiyyətdə sosial-iqtisadi qeyri-bərabərlik, dövlətin sosial təminat sistemi

Müasir bazar iqtisadiyyatının mühüm müddəalarından birinə əsasən bazar iqtisadiyyatının formalaşması və fəaliyyətinin əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi iqtisadi subyektlərin özünəməxsus tələbat və maraqlarının mövcud olması şərti çıxış edir.

Bu prinsip ailə (ev) təsərrüfatlarının və ailə iqtisadiyyatının fəaliyyətinin də əsasında durur. Ailə iqtisadiyyatının təkamül mərhələləri (formalaşma, fəaliyyət, inkişaf) də ailə (ev) təsərrüfatları üzvlərinin müəyyən tələbatlarının mövcud olması ilə şərtlənir. Bu tələbatlar ailə (ev) təsərrüfatlarının iqtisadi münasibətlər sistemində iştirakı yolu ilə reallaşan dərk edilmiş iqtisadi maraqlara transformasiya olurlar.

Bu baxımdan ailə (ev) təsərrüfatlarının iqtisadiyyatı üçün belə bir müddəa mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır; ev təsərrüfatlarının iqtisadi münasibətlər sistemindəki subyektiv rol müstəqil deyil və iqtisadi fəaliyyətin xarakteri və bu fəaliyyətin həyata keçirildiyi sosial mühitin xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Bu fəaliyyətin obyektiv ilkin şərti kimi subyektin ailənin ((ev) təsərrüfatlarının) cəmiyyətin təsiri altında formalaşan və həyat şəraitindən onun asılılığını ifadə edən; onun daxili vəziyyətini xarakterizə edən tələbatları çıxış edir. Beləliklə, tələbatların vəziyyəti ictimai münasibətlərin inkişaf səviyyəsinin göstəricisi kimi; tələbatlar özləri isə ailə (ev) təsərrüfatının sosial-iqtisadi mühitdə özünüifadə forması, onun inkişafının daxili mənbəyi kimi çıxış edir.

Ailə (ev) təsərrüfatlarının üzvlərinin iqtisadi fəaliyyətinin istənilən formasının son məqsədi ailənin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasıdır.

Bir çox tədqiqatlarda bu müddəa xüsusilə qeyd olunur:

- “İstənilən iqtisadi fəaliyyətin motivi kimi kiminsə marağı çıxış edir. Buna görə də situasiyanın təhlilinə onun bütün iştirakçılarının və onların maraqlarının üzə çıxarılmasından başlamaq lazımdır. Çox vaxt bu, heç də mütləq sürətdə mənfəətin, digər maddi nemətlərin əldə olunması ilə bağlı olmur. Şəxsi maraq həmişə kollektiv və ictimai marağa nisbətən prioritetlik daşıyır. İqtisadiyyatda psixologiyanın ümumi qanunu - öz mənafeələrinə xidmət etmək - fəaliyyət göstərir və bu qanun həm əmək münasibətlərində, həm siyasətdə, həm də dövlətlərarası münasibətlərdə özünü göstərir. Bu qanunun mövcudluğunun dərk olunması və şəxsi maraqlarla qrup maraqlarını uyğunlaşdırmağı öyrənmək, onlar arasında ziddiyyəti aradan qaldırmaq həll olunmamış məsələlərdəndir” [4, s.182].

Ev təsərrüfatlarının əsas iqtisadi marağı onların malik olduqları istehsal amillərinin (əmək, torpaq, kapital) maksimal gəlirliliyin təmin olunması şərti ilə yerləşdirilməsidir. Əvvəlki dövrlərdə mövcud olan inzibati-amirlik sistemindən fərqli olaraq bazar iqtisadiyyatında ev təsərrüfatlarının gəlir mənbələrində differensiasiya meydana çıxdı. Əmək haqqından əlavə onların malik olduğu aktivlərdən renta gəliri yarandı. Bu isə şəxsi mülkiyyət institutunun formalaşması və inkişafı əsasında mümkün oldu. Lakin, burada ailə (ev) təsərrüfatlarının gəlirliliyi və onların sərəncamında olan resursların həcmi meyarlarına uyğun olaraq ev təsərrüfatlarının fərqləndirilməsindən yaranan mühüm şərtə diqqət yetirmək lazımdır. Əgər biz ev təsərrüfatlarının “funksional-məhdudlaşdırılmış, qeyri-stabil, iqtisadi baxımdan məsuliyyətli” [3, səh. 4] növlərinə ayrılması yanaşmasından çıxış etsək onda T.V.Lavrovanın ailə (ev) təsərrüfatlarına müxtəlif maraqların xas olması fikri ilə razılaşmaq olar. Ailə (ev) təsərrüfatlarının təsnifatına əsasən funksional-məhdudlaşdırılmış ev təsərrüfatları əsasən şəxsi mülkiyyətə əsaslanırlar. Ona görə ki, bu ev təsərrüfatlarında məhdud gəlirlərin bölüşdürülməsi və istifadəsi sahəsində şəxsi iqtisadi maraqlar üstünlük təşkil edir. Belə ev təsərrüfatları üçün müxtəlif yardımlar, kompensasiya ödəmələri, müavinətlər formasında dövlətin sosial təminatı mühüm rol oynayır. Bu təminatlar olmazsa qeyd olunan ev təsərrüfatlarının vəziyyəti yoxsulluq həddini keçmiş olacaq.

Qeyri-stabil ev təsərrüfatlarının fəaliyyəti onların ayrı-ayrı üzvlərinin şəxsi mülkiyyəti və bütövlükdə ailənin mülkiyyətinin birləşdirilməsinə əsaslanır. Ailə (ev) təsərrüfatlarında həm onun ayrı-ayrı üzvlərinin şəxsi maraqları, həm də bütövlükdə ailə (ev) təsərrüfatlarının ümumi maraqları reallaşır. Bu zaman gəlirlərin həcmi müəyyən zaman ərzində öz dayanıqlılığını ilə nəzərə çarpır. Belə ailə (ev) təsərrüfatları üçün dövlətin sosial təminatı seçmə xarakter daşıyır. Dövlət təminatının forma və növləri isə məhdud olur, ailə (ev) təsərrüfatının bu təminata ehtiyacı olan - məsələn, təqaüd yaşına çatmış şəxslər, həddi-buluğa çatmamış uşaqlar, fiziki imkanları məhdud olan şəxslər və s. kimi konkret şəxslərinə ünvanlanmış olur.

Nəhayət, iqtisadi baxımdan məsuliyyətli ailə (ev) təsərrüfatları üçün onların ayrı-ayrı üzvlərinin şəxsi mülkiyyəti ilə müqayisədə ev təsərrüfatlarının ümumi mülkiyyətinin üstün xarakter daşması xasdır və buradan ümumi iqtisadi maraqların üstünlük daşması şərti meydana çıxır. Bu halda aktiv iqtisadi fəaliyyəti həyata keçirən ailə (ev) təsərrüfatlarından söhbət gedir. Onların aktiv iqtisadi fəaliyyəti bu fəaliyyətin nəticəsində yaranmış məhsulların (əmtəələrin, işlərin, xidmətlərin) təkcə öz şəxsi istehlakları üçün deyil, həm də ailə (ev) təsərrüfatlarından kənarda yaradılan digər nemətlərə mübadilə olunmasına yönəldilmişdir.

Bununla da iqtisadi baxımdan məsuliyyətli ev təsərrüfatları iqtisadi münasibətlərin aktiv iştirakçılarına çevirirlər. Onların gəlirliliyinin artırılması amili kimi bütövlükdə həyat səviyyəsi və rifahın artırılması məqsədi ilə reallaşdırılan məcmu insan kapitalının məhsuldar istifadəsi çıxış edir. Belə ev təsərrüfatları üçün dövlətin sosial təminatı prinsipial əhəmiyyət kəsb etmir, ona görə ki, onlar təkcə həyat təminatı üçün deyil, həm də inkişaf üçün müstəqil sürətdə gəlirlər əldə etmək imkanına malikdirlər.

Ailə (ev) təsərrüfatlarının şərti olaraq funksional-məhdud, qeyri-stabil və iqtisadi baxımdan məsuliyyətli növlərə ayrılması dəqiq ifadə olunmuş sərhədlərə malik deyil. Ailə (ev)

təsərrüfatları xüsusilə, iqtisadi böhran şəraitində çox asanlıqla bir kateqoriyadan digərinə keçirlər. Xüsusən, bu keçiddə mənfi istiqamətlənmə, yəni yüksək gəlirlilikdən aşağı gəlirliliyə keçid daha kəskin şəkildə özünü biruzə verir. Əks istiqamətli keçid (gəlirliliyin aşağı səviyyəsindən yuxarı səviyyəsinə) ailə (ev) təsərrüfatlarından daha böyük iqtisadi aktivlik tələb edir.

Fikrimizcə, bu amil həm ailə (ev) təsərrüfatının daxilində (onun ayrı-ayrı üzvlərinin şəxsi maraqları ilə ailə (ev) təsərrüfatlarının ümumi maraqlarının toqquşması zamanı), həm də ailə (ev) təsərrüfatları arasında və ailə (ev) təsərrüfatlarının öz iqtisadi maraqlarının reallaşdırdığı xarici mühitdəki iqtisadi ziddiyyətlərin tərkibi və təzahür həddindən bir başa olaraq asılıdır.

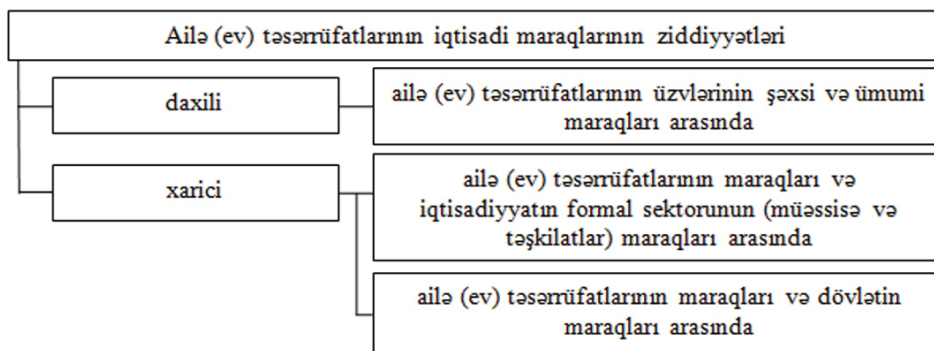
Məlum olduğu kimi iqtisadi ziddiyyətlər eyni iqtisadi prosesdə bir birini inkar edən tendensiya və xüsusiyyətlərin eyni zamanda təzahürünü nəzərdə tutur. Ziddiyyətlər sisteminin əsasında iqtisadi sistemin əsas elementi durur və bu ziddiyyətlər daha sonradan həmin ziddiyyətlərdən törəyən ziddiyyətlərin ierarxik sistemini yaradır.

Ev təsərrüfatlarının iqtisadi ziddiyyətləri özlərini mövcud obyektiv problemli situasiyalar formasında biruzə verirlər. Belə ki, iqtisadi inkişafın aktual problemlərindən hər biri bu və ya digər obyektiv iqtisadi ziddiyyətlərin özünəməxsus nəzəri əksidir.

İqtisadi maraqların ziddiyyətinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar ailə (ev) təsərrüfatlarına daxilən xas olan əksikliklər olmaqla ailə (ev) təsərrüfatlarının özünün inkişafının əsas səbəbi kimi çıxış edir və onun maraqlarının təkmilləşdirilməsi tendensiyalarını göstərir. İqtisadi maraqların ziddiyyətləri bir tərəfdən təsərrüfat fəaliyyəti subyektlərinin fəaliyyətini onların prioritet maraqlarına istiqamətlənmiş maddi nemətlərin istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi və istehlakı üzrə təsərrüfat fəaliyyəti subyektləri arasındakı münasibətləri, digər tərəfdən isə konkret subyektin daxilindəki münasibətləri ifadə edirlər.

Yuxarıda qeyd olunanların əsasında ailə (ev) təsərrüfatlarına xas olan iqtisadi maraqlarının ziddiyyətlərini iki növə ayırmaq olar (**Sxem 1**):

- daxili ailə ((ev) təsərrüfatının özünün daxili iqtisadi maraqlarının ziddiyyətləri);
- xarici ailə ((ev) təsərrüfatının və digər subyektlərinin iqtisadi maraqlarının ziddiyyətləri).

Sxem 1. Ailə (ev) təsərrüfatlarının iqtisadi maraqlarının ziddiyyətlərinin tərkibi

Beləliklə, iqtisadi maraqların qeyd etdiyimiz daxili ziddiyyətlərinin əksəriyyəti ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin səviyyəsi ilə bağlıdır. Burada müəyyən “qapalı həlqənin” mövcud olmasını iddia etmək olar. Bu həlqənin daxilində gəlirlərin aşağı səviyyəsi insan kapitalının keyfiyyətini yüksəltməyə imkan verir, bu da öz növbəsində ev təsərrüfatlarına insan kapitalının istehsal amilləri bazarında yerləşdirilməsindən yüksək gəlirlər əldə etməyə imkan verir.

Ailə (ev) təsərrüfatının və digər subyektlərin iqtisadi maraqlarının xarici ziddiyyətlərinə biz bu subyektlərin şəxsi maraqlarının toqquşması zamanı meydana çıxan ziddiyyətləri aid edirik. Bunların arasında ailə (ev) təsərrüfatları ilə iqtisadiyyatın formal sektorunun subyektləri (müəssisə və təşkilatlar) arasında meydana çıxan ziddiyyətləri ilk növbədə qeyd etmək lazımdır. Xüsusilə:

- ailə (ev) təsərrüfatlarının istehsal amilinin maksimal gəlirlilik şərti ilə yerləşdirilməsi ilə təşkilatın xərclərinin minimumlaşdırılması cəhdləri arasındakı ziddiyyətlər;
- ailə (ev) təsərrüfatı tərəfindən yüksək ödəməqabiliyyətli tələbin təmin olunmasının qeyri-mümkünlüyü ilə təşkilat tərəfindən maksimal həcmdə istehsal etdiyi əmtəə və xidmətlərin satılması cəhdləri arasındakı ziddiyyətlər;
- ailə (ev) təsərrüfatının əmtəə və xidmətlərin əldə olunması üçün onların sabit qiymətlərə malik olması tələbatı ilə təşkilatların öz buraxdığı məhsullara yüksək qiymət qoymaq tələbatları arasındakı ziddiyyətlər.

Fikrimizcə, ailə (ev) təsərrüfatları və dövlətin iqtisadi maraqlarının arasında meydana çıxan ikinci qrup ziddiyyətlərə tipik misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

- ailə (ev) təsərrüfatlarının öz gəlirlərinin artırılması zamanı vergilərin azaldılması cəhdləri ilə öz mənafeələrini reallaşdırması üçün yüksək vergilərin alınması üzrə dövlətin maraqları arasındakı ziddiyyətlər;
- ailə (ev) təsərrüfatlarının bir hissəsinin (xüsusilə aşağı gəlirə malik olanların) dövlət təminatına olan tələbatı ilə dövlətin ev təsərrüfatları sektorunun cəmiyyətin maddi rifahının əsasını təşkil etmək qabiliyyətinə malik olacaq iqtisadi baxımdan müstəqil, məsuliyyətli subyekt kimi gücləndirilməsi üzrə cəhdləri arasındakı ziddiyyətlər.

Beləliklə, iqtisadi maraqların ailə (ev) təsərrüfatlarına münasibətdə xarici ziddiyyətləri daha dərin xarakterə malikdir. Onların təzahür həddinin azaldılması şərti kimi isə bütövlükdə cəmiyyətin iqtisadi inkişafının dayanıqlılığı çıxış edir.

Lakin, müasir reallıq göstərir ki, 2008-ci ildən başlayaraq bir çox ölkələrin iqtisadiyyatı son illər ərzində global iqtisadi böhran və onun mənfi nəticələrinin aradan qaldırılması üzrə proqnozlaşdırılması mümkün olmayan zaman dövrü şəraitində fəaliyyət göstərir. Bu da öz növbəsində bir çox postsovet ölkələrinə xas olan cəmiyyətlərdə sosial problemlərin kəskinləşdirilməsində özünü biruzə vermişdir.

İqtisadi böhran mahiyyətcə müəyyən özünəməxsus əlamətlərə malik olan və sistemli xarakter daşıyan ziddiyyətlərin münafişəli kəskinləşməsi deməkdir. Bu ziddiyyətlər: “....çox vaxt elə bir vəziyyət yaradırlar ki, burada təcili, təxirəsalınmaz tədbirlərin həyata keçirilməsi

çox böyük əhəmiyyət kəsb edir; onlar məqsədlərə və dəyərlərə təhlükə yaradırlar; bu ziddiyyətlərin nəticələri onların iştirakçılarının gələcəyi üçün ağır xarakter daşıyır; onlar müvəf-fəqiyyətlərin əldə olunması üçün yeni şərait yaradan hadisələrdən ibarətdirlər; onlar vəziyyətin qiymətləndirilməsi və böhranın aradan qaldırılması üzrə zəruri alternativ tədbirlərin işlənilib hazırlanması prosesinə qeyri-müəyyənliklər gətirirlər; onlar hadisələrə və onların təsirinə nəzarəti azaldırlar; onlar hadisələrə reaksiya verilməsi müddətini minimuma endirir, iştirakçılarda stres və qorxu yaradırlar; adətən hadisələrin iştirakçılarının ixtiyarında olan informasiya kifayət etmir; onlar iştirakçıların malik olduqları zamanın çatışmamazlığını yaradırlar; onlar iştirakçılar arasındakı münasibətləri dəyişdirirlər; onlar gərginliyi artırırılar” [4, səh. 268].

Yuxarıda sadalanan əlamətlərin tərkibindən görmək olar ki, böhran problemlərini öyrənən bir çox tədqiqatçıların qeyd etdikləri kimi təkcə dövlətin, müəssisə və təşkilatların iqtisadiyyatına deyil, həm də tam şəkildə ailə (ev) təsərrüfatlarının iqtisadiyyatına da xasdır.

Biz bu məqalənin çərçivəsində apardığımız tədqiqatımızda böhran şəraitinin müasir şəraitdə ev təsərrüfatlarının fəaliyyəti üçün obyektiv mühit kimi nəzərdən keçiririk. Hesab edirik ki, böhran şəraitində iqtisadi maraqların ziddiyyətlərinin təzahürü münəqişəli forma almışdır və istehsalın azalması, istehlak mallarına qiymətlərin qalxması nəticəsində ailə (ev) təsərrüfatlarının gəlirlilik səviyyəsinin enməsi nəticəsində, eləcə də, əldə olunan gəlirlər və bu gəlirlərin xərclənməsi istiqamətləri meyarına görə ailə (ev) təsərrüfatlarının onsuz da mövcud olan differensiasiyasının daha da güclənməsində özünü ifadə etmişdir.

Burada MDB ölkələri tədqiqatçılarının iri sosial problemlərin təzahür əlamətlərini konkretləşdirən tədqiqatlarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Onlar bu əlamətləri aşağıdakı kimi ifadə etmişdir:

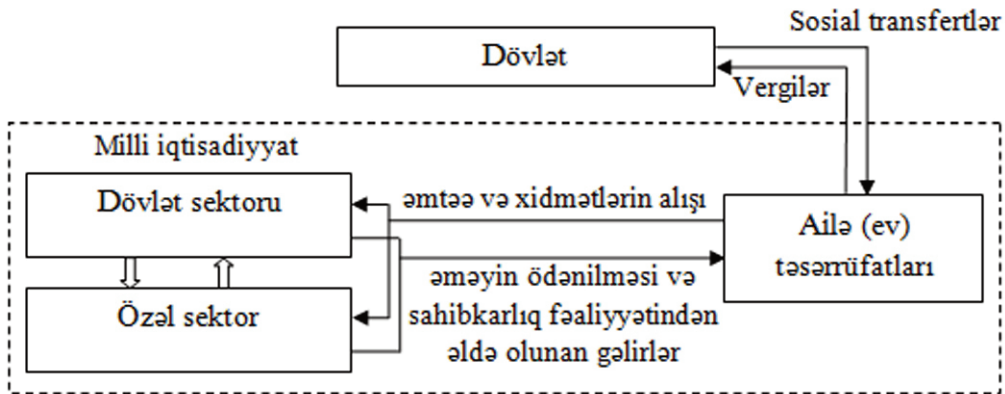
- cəmiyyətin mənəvi dəyərlərinə təhlükə;
- insan potensialının sülh şəraiti üçün yol verilməz həddə itirilməsi;
- gəlirlər üzrə kütləvi mütləq yoxsulluq və yaşayış şəraiti üzrə yoxsulluq;
- ədalətsiz sosial qeyri-bərabərlik;
- həyat səviyyəsi və keyfiyyəti üzrə regional, hətta yaşayış məntəqələri üzrə, şəhər və kəndlər arasında mövcud olan yüksək differensiasiya ;
- cəmiyyətdə sosial stres, sosial gərginliyin yüksək həddi və ailələrdə kütləvi çətin həyat vəziyyətinin mövcudluğu;
- vətəndaş cəmiyyətinin zəifliyi [2, s. 49-50].

Bir sıra yerli iqtisadçıların da qeyd etdiyi kimi: “sosial siyasətin əsas amili olaraq əhəlinin məşğulluğu, onların gəlirləri və istehlak bazarına çıxmaq imkanları ola bilər. Ona görə də hər bir ölkə maddi təminat, əhəlinin sosial sferadakı davranış qabiliyyətini və onun mənəvi inkişaf səviyyəsini formalaşdırır. Ölkədə inkişaf səviyyəsi onun əhəlisinin həyat səviyyəsi, yoxsulluq həddi və yaşayış minimumu ilə xarakterizə olunur. Sosial inkişafın siyasət kimi formalaşması insan amilinin onun məhsuldarlığının və ictimai siyasi rolunu daha da artırmaq kimi qlobal hədəflərə yönəldilir” [1, s. 952].

Bu baxımdan cəmiyyətdə sosial problemlərin kəskinləşməsi bütün iqtisadi subyektlərin

fəaliyyətinə öz təsirini göstərmiş olur. Lakin, bizim fikrimizcə, ən əhəmiyyətli təsire həm iqtisadi münasibətlər sisteminin iştirakçıları kimi, həm də iqtisadiyyatda istehsal olunan istehlak nemətlərinin istehlakı baxımından ailə (ev) təsərrüfatları məruz qalırlar.

Bu baxımdan ailə (ev) təsərrüfatlarının milli iqtisadiyyatda yerinin konkretləşdirilməsi zəruriyyəti meydana çıxır. Bizim fikrimizcə, ailə (ev) təsərrüfatları və iqtisadiyyatın digər subyektləri arasında meydana çıxan iqtisadi münasibətlər baxımından ailə (ev) təsərrüfatlarının iqtisadiyyatda yerini **Sxem 2**-də daha aydın görmək olar.

Sxem 2. Ailə (ev) təsərrüfatlarının milli iqtisadi sistemdə yeri

Bu sxemə əsasən ailə (ev) təsərrüfatlarının iqtisadi sistemdə yerini həm əmtəə və xidmətlərin, dövlətdən alınan sosial transfertlərin istehlakı, həm də vergilər də daxil olmaqla iqtisadi sistemə verilən resurslar baxımından dövlətin, müəssisə və təşkilatların iqtisadi münasibətlərinin özünəməxsus integrasiyaedici həlqəsi kimi müəyyən etmək olar. Bu müddəanı minimum iki əsas iqtisadi şərtlə əsaslandırmaq olar:

- məhz ailə (ev) təsərrüfatları iqtisadiyyatda istehsal olunan əmtəə və xidmətlərin son istehlakçısı rolunda çıxış edir;
- ailələr, onların ayrıca götürülmüş fərdlərlə təmsil olunan üzvləri, abstrakt deyil, konkret kateqoriya olan ailə (ev) təsərrüfatlarının inkişafı cəmiyyətin iqtisadi inkişafının əsas məqsədi, onun sosial prioritetləri kimi çıxış edir.

Biz burada ailə (ev) təsərrüfatlarının fəaliyyətinin milli iqtisadi sistemin digər sektorlarının (dövlət, müəssisə və təşkilatlar) fəaliyyətindən fərqləndirən xüsusiyyətlərin qeyd olunmasını zəruri hesab edirik. Bu xüsusiyyətləri aşağıdakı tərkibdə müəyyən edirik:

- istehsalın həcmnin kiçik olması və iqtisadi fəaliyyətin (ailə biznesi) iştirakçılarının sayının azlığı;
- iqtisadi fəaliyyətin iştirakçıları arasında qohumluq əlaqələri ilə müəyyən olunan şəxslərarası münasibətlərin özünəməxsusluğu;
- fərdi yardımçı təsərrüfatların aparılması ilə əlaqədər əksər fəaliyyət növlərində əl əməyinin payının yüksək olması; (arıçılıq, tərəvəzçilik, quşçuluq və s.);
- iqtisadi fəaliyyətin orta və iri subyektləri üçün maraq kəsb etməyən resurslardan istifadə imkanı: çoxkonturlu torpaq sahələri, qeyri-münbit torpaq sahələri, yüksək

- aşınma həddinə malik olan bina və tikililər, ev heyvanları və quşların bəslənməsində istifadə olunan yem resurslarının bəzi növləri və s. istifadə etmək;
- ailə (ev) təsərrüfatlarının qohumluq əlaqələri, maraqlarının ümumiliyi ilə müəyyən olunan kollektiv və şəxsi maraqların birləşdirilməsinin yüksək həddi;
- əlverişli və rahat mənəvi mühit, ev təsərrüfatlarının iştirakçılarının maksimal psixoloji uyğunluğu, etimadı, səmimiyyəti, mehribanlılığı;
- qarşılıqlı yardım və qarşılıqlı əvəzetmənin yüksək səviyyəsi, əmək və həyat təcrübəsinin, bilik və bacarıqların tez ötürülməsi;
- ailənin məhdud əmək qabiliyyətli üzvlərinin (uşaqlar, yeniyetmələr, təqaüddçülər, əlillər) ailə biznesinə cəlb olunması üzrə geniş imkanlar;
- ailənin nəsilədən nəslə keçən mənəvi dəyərləri ilə müəyyən olunan sosial məsuliyyətin inkişafı.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırkı dövrdə ailə (ev) təsərrüfatlarının fəaliyyətinin yuxarıda sadalanan fərqləndirici əlamətləri dövlətin ailə siyasəti sferasında normativ-hüquqi bazasının işlənilib hazırlanması zamanı müəyyən edici amil kimi çıxış etmir. Bu siyasət əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi ailə (ev) təsərrüfatlarının müəyyən kateqoriyalarının seçmə prinsipinə əsasən iqtisadi dəstəyinə yönəldilmişdir.

Fikrimizcə, dövlətin iqtisadi dəstəyinin hazırkı zamanda müstəqil iqtisadi təminatları olmayan ailə (ev) təsərrüfatlarına yönəldilməsi daha məqsəduyğundur. Lakin, biz, həmçinin hesab edirik ki, ev təsərrüfatlarının inkişafına dövlət təminatının yalnız o forması şərait yaradır ki, burada ailə (ev) təsərrüfatlarının özünütəminatının stimullaşdırılması məsələsinin həlli prioritet kimi götürülsün.

Yuxarıda qeyd olunan müddəalar ev təsərrüfatlarının tədqiq olunması sahəsində mövcud metodoloji yanaşmaların daha dərinlən öyrənilməsi zəruriyyətini meydana çıxarır.

ƏDƏBİYYAT :

1. Əlirzayev Ə.Q., Əlirzayev E.Ə. “Sosial siyasətin formalaşmasının metodologiyası”; “Milli iqtisadiyyatın inkişafı və səmərəliliyinin yüksəldilməsi” mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 27-28 iyun 2012, S. 953.
2. Bobkov V.N. “O doktrinalnıx polocenıx strateqii soıialnoqo razvitiä Rossii” // Urovenğ cizni naseleniä regionov Rossii. 2008, №5. -S. 48-61.
3. Lavrova T.V. “Gkoniçeskie interesı xozäystvennıx subjektov” // Problemi soverşenstvovaniä gkoniçeskix otnoşeniy v usloviäx perexoda k innovaüionnomu razvitiö: Materialı mecdunarodnoy nauçno-praktičeskoy konferenüii / Pod red. İ.T.Koroqodina, V.V.Qavrilova: v 2 ç. -Voronec: Voronecskiy qosudarstvennıy universitet, 2008. -Ç. 2., -S. 3-5.
4. Rumənüeva E.E. “Novä gkoniçeskaä gnüklopediä”. 2-e izd. -M.: İNFRA-M, 2006, VI, 810 s.

Abstract

THE PLACE OF HOUSEHOLDS IN SYSTEM OF THE SOCIAL ECONOMIC RELATIONS OF SOCIETY

Rufat XALAFOV

Ph.D student of Azerbaijan University

Key words: economic interests of households, contradiction of economic interests, social-economic inequality in society, system of the state social security

The basic sectors of state economic system: the state, the enterprises the organizations and households enter difficult system of relationship.

Households have a special place in system of the economic relations of society in general. Firstly they participate in creation of a socially useful product; and secondly act as his ultimate consumer. Development of sector of households at the same time is both the means, and the purpose of economic development of the society corresponding to a strategic problem of creation of steady economic basis for improvement of welfare of the nations population.

Резюме

МЕСТО ДОМОХОЗЯЙСТВ В СИСТЕМЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ ОБЩЕСТВА

Руфат ХАЛАФОВ

Университет "Азербайджан", докторант

Ключевые слова: экономические интересы домохозяйств, противоречие экономических интересов, социально-экономическое неравенство в обществе, система государственного социального обеспечения

В экономической системе государства ее базовые сектора – государство, предприятия и организации, домохозяйства вступают в сложную систему взаимоотношений.

Домохозяйствам, в системе экономических отношений общества в целом принадлежит особое место. С одной стороны, они участвуют в создании общественно полезного продукта; а с другой стороны выступают в роли его конечного потребителя. Развитие сектора домохозяйств одновременно является и средством, и целью экономического развития общества, соответствующего стратегической задаче создания устойчивого экономического базиса для повышения качества жизни населения страны.

Сектору домохозяйства присущи специфические экономические интересы и свойственные им противоречия, проявление которых зависит от условий, формируемых как внутри этих домохозяйств, так и внешней средой. Данная статья посвящена исследованию этих условий и особенностей взаимоотношений домохозяйств с другими экономическими агентами.

SOSIAL BİLİKLƏRİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

Əli ƏLİRZAYEV

əməkdar elm xadimi, i.e.d., professor

Emin ƏLİRZAYEV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin "Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi" kafedrasının müdiri, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Açar sözlər: Sosial dəyərlər, sosial-iqtisadi inkişaf, sosial müdafiə, sosial təminat, sosial işin təşkili, sosial işin nəzəri əsasları, sosial-mədəni sferanın idarə edilməsi, pensiya konsepsiyasının təşkili, sosial ədalət, sosial idarəetmə

Sosial inkişaf və tərəqqi iqtisadi amil olaraq insan amilinin, onun intellektual səviyyəsini və sosial-iqtisadi səmərəsini çoxşaxəli, çoxkriteriyalı prizmada reallaşdırır. Sosial hədəflər insanın kapital olaraq bilik, bacarıq vərdisləri, təcrübə, pragmatik dəyərləri ilə ölçülür. İnsan sosial inkişafın obyektı olaraq onun işləmə, davranışı, fəallığı və iqtisadi-siyasi fəaliyyəti cəmiyyət, region, ailə təmsalında reallaşır. Sosial biliklər müasir dəyərlərin insan amilinə və onun inkişaf indeksinə təsirini və bu dəyərlərin əks əlaqə ilə münasibətlər sisteminə, qlobal inkişaf meyillərinə təsirində rolu ilə müəyyənləşdirilir.

Sosial biliklər, vərdislər və qərarlar insanın formalaşması amili olan təhsil, sağlamlıq və ictimai mühit, onların mexanizmləri ilə formalaşır. İlk növbədə insan özünün fərdi və ictimai tələbatı ilə sosial mühitin məhsulu, həm də onun dəyişdirici qüvvəsinə çevrilir. İnsan tələbatı fizioloji tələbatla yanaşı, sosial-mənəvi dəyərlə zənginləşir və son nəticədə onun peşə, həyat fəaliyyətində seçim hədəflərində özünü reallaşdırır. Potensial qüvvə olaraq insanın özünün peşəkar, şəxsiyyət, fəal işçi olaraq təhsil-təlimi və həyat tərzini onun fərdi qabiliyyətində və ictimai davranışında özünü göstərir. İnsan amili olaraq fərdi fəaliyyətlər ailədə, cəmiyyətdə və səviyyələrdə funksional xüsusiyyətlərinə görə seçilir.

Sosial amillər iqtisadiyyatın, cəmiyyətin və ailələrin problemlərini həll etmək üçün yaranan münasibətlərdən meydana çıxır. Daha çox insan və cəmiyyət ehtiyaclarına yönəldiyi üçün onun tənzimlənməsində obyektiv şərait və perspektiv dəyişmələrin məqsədyönlü fəaliyyətini təşkil etmək vəzifəsi durur. Sosial qanunlar çərçivə qanunları və sahə qanunlarına bölünməklə əhatə dairəsini və konkret mexanizmlərini özündə birləşdirir və daim təkmilləşir. Sosial qanunlar sosial tələbatla uyğun olaraq konstitutsion qanunlar və sahələrin əsas məqsədlərini reallaşdıran mexanizmləri, normativ-hüquqi aktları birləşdirən qanunları əhatə edir. Hər bir insanın hərtərəfli inkişafı onun üçün yararlı şərait və özünün sosial inkişaf səviyyəsi, baxışları, qabiliyyəti və həyat fəaliyyəti ilə bağlıdır. Həyat fəaliyyəti sosial tələbatın və sosial davranışın motivləşməsində aparıcı rol oynayır. Təbii ki, sosial xidmət uyğun infrastrukturların təşkili, planlaşması və tənzimlənməsi ilə baş verir.

Dövlətin rolu ilə ictimai təşkilatların və təhsil, səhiyyə və ailə səviyyəsində uyğun olaraq mexanizmlər formalaşır. Belə mexanizmlərə əhalinin həyat səviyyəsi, qütbləşmə səviyyəsi, təhsil, səhiyyə, mədəni dəyərlər və onların istifadəsi, əhalinin mədəni inkişaf səviyyəsi daxildir.

Sosial infrastrukturun sahələri funksional vəzifələri və sosial inkişafı formalaşdırır. Əhalinin sosial inkişafı onun maddi təminatı və mənəvi nemətlərin istehlakı və tələbatın ödənilməsi dərəcəsi ilə ölçülür. Tələbatın növünə görə onun əsas forma və məhsuluna uyğun olaraq istehsal formalaşır.

Sosial dəyərlərin bir forması olaraq sosial işin təşkili, onun iqtisadi və maliyyə əsasları, həmçinin kadr potensialından istifadənin stimullaşdırılması metodları və mexanizmləri tərtib olunmalıdır. Sosial biliklərin nəzəri əsasları və praktiki aspektləri hər bir ailədə özünəməxsus amillərlə və meyillərlə formalaşır. Əhalinin artımı, onun yaş və təkrar istehsal strukturu, savadlılıq səviyyəsi və məşğulluğu sosial işin əsaslarını və maddi-maliyyə əsasını təşkil edir. İlkin növbədə cəmiyyətə düşən “sosial yük” bir ölkədə ayrılan vəsaiti və resursları, onların inkişafı yollarını formalaşdırır. Əhalinin yaş tərkibi, yoxsulluq səviyyəsi hər nəfərə düşən maddi-mənəvi resurslar, onların bölgüsü sosial ədalət və sosial gərginliyi həll etmək yollarını müəyyənləşdirir. Sosial müdafiə sistemi dövlətin vəzifələri, sosial kontingentlərin motivasiyası və onun əsas parametrlərini qiymətləndirməklə tərtib olunan hüquq və sosial normativ mexanizmlər və konkret maddi-maliyyə tədbirlərini əhatə edir. Sosial fəaliyyətin çoxşaxəli, çoxaspektli və konkret həlli müstəvisi bir elmi-pedaqoji fəaliyyət dairəsi olaraq idarəetmə və menecment səviyyəsinə qədər təşkil olunur. İlkin növbədə sosial işin fəaliyyət dairəsi kimi qəbul edilməklə onun məqsədi, vəzifələri, əsas obyektləri və iqtisadi-təşkilati əsasları və onların dövlət tənzimlənməsi ilə bazar tipli modeli əsasında qərarlar qəbul edilməsi prinsipləri metodoloji-elmi əsaslar olmaqla Azərbaycan timsalında öz əksini tapır.

Sosial biliklərin tədrisi metodikasını əsas həyat fəaliyyəti ilə bağlı olan prosesləri şərh etmək, onların formalaşmasının hüquqi-iqtisadi və sosial bazasını tədqiq etmək və sosial təminat problemlərini qoymaqla dövlətin əsas vəzifələrini vermək əhatə edir.

Sosial vəzifələr subyekt, obyekt və icra mexanizmlərinin təşkil olması, onun bütün əhaliyə şamil edilməsi və sosial hüquqların öyrənilməsi mexanizmlərini əks etdirir. Ölkədə inkişaf meyili onun səmərəli sosial nəticəsi ilə ölçülür. Bu isə əhalinin rifah mexanizmləri, dövlət sosial müdafiə mexanizmləri, resurslar və onlardan istifadədə ədalətli sosial proqramların təşkili ilə mümkündür. Sosial mexanizmlər daima baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələrini özündə əks etdirməklə qütbləşmənin ədalətli mexanizmlərini özündə birləşdirir.

Sosial dəyərlərin qiymətləndirilməsi onların aktuallığı prioritetliyi və real iqtisadiyyatla bağlılığı ilə ölçülür. Müasir şəraitdə sosial dəyərlər yoxsulluğun azaldılması, qütbləşmənin ədalətli təşkili, əmək və istehlak arasında uyğunluq və aztəminatlılığın qarantı kimi vəzifələr və səlahiyyətlər mexanizmlər vasitəsilə həll olunur. Ölkədə sosial prioritetlər, əhali artımı, onun tələbat sistemi və təkrar istehsalına yönəldilmiş tədbirlər və mexanizmlər vasitəsilə həll olunur. Sosial prioritetlər öz vacibliyi və səmərəli təşkili ilə fərqlənir, onun meyarı olaraq insan inkişafı indeksi baxımından elastiklik əmsalı ilə ölçülür. Faydalılıq fərdi və ictimai dəyərlərə uyğun olaraq qiymətləndirilir və tənzimlənir.

Sosial biliklərin verilməsində bu sahələrin və fəaliyyətlərin anatomiyasını, formalaşma xüsusiyyətlərini və idarəedilməsi üsulları bilinməlidir. Sosial inkişafın əsas istiqamətləri, mənbələri və resursları, onların istifadə qaydaları qiymətləndirilməli, sosial indikatorların seçilməsi real obyektə adekvat təsvir etməklə, həmin obyektin transformasiyası yollarını və perspektivlərini verməlidir. Sosial biliklər maddi və mənəvi ehtiyacları təmin edən idarəçilik metodudur. Maddi amil olaraq sosial dəyişmələrə uyğun iqtisadi artım, əhalinin maddi tələbatı, onun istehlak davranışı və bu meyilləri mütərəqqi sivil dünya səviyyəsinə çatdıran əsas dəyişmələri nəzərə almaqla idarə olunmalıdır. Maddi resurslar dövlət və xüsusi vəsaitlərin sosial yönümlü təyinatına yönəldilməsində səmərəli variantların təşkilinin metodoloji əsaslarını əhatə edir. Mənəvi tələbat isə sosial təminat, dövlət təminatı və həmrəylik prinsiplərinə uyğun rıçaqların əsaslandırılması yollarını özündə əks etdirir. Sosial inkişaf hədəfləri olaraq ictimai maraqlar, fərdi və kollektiv maraqların uzlaşması, sistem təşkili formaları nəzərdə tutulur, sosial-iqtisadi tərəflərlə yanaşı, insanın seçimini, onun fərdi xüsusiyyətləri və ictimai marağa çatan qərarları qəbul etməyi tələb edir. Bütün bu yanaşmalar sosial biliklərin və dəyərlərin son nəticələrini və onların təsir güclərini ölçməklə mümkündür.

Düşünürük ki, sosial biliklərin real praktikada onun nəzəri mexanizmləri də elmi cəhətdən nəzərə alınmaqla konkret bir sosial mühitdə mahiyyətini, təyinatını, rolunu və onun tətbiqi nəticələrini əks etdirən münasibətlər sistemini Azərbaycan təmsalında vermək məqsəduyğun olar. Burada qısa bir tədqiqat obyektini iqtisadi baxımdan qısa dövr ərzində geniş əhatəli və nəticələri məlum olan sosial islahatlar tətbiq etmiş, sosial təminat sisteminin aparıcı həlqəsi kimi özünü təsdiq edən sığorta-pensiya sisteminin idarə olunmasını həyata keçirən dövlət qurumu – Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun (DSMF) fərdi uçot sistemi götürülür, fərdi uçotun tətbiqi pensiya islahatları konsepsiyasının əsas elementi kimi təhlil edilir.

Respublikamızda müstəqilliyin ötən ilk 20 ili ərzində əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılması üçün aparılan məqsədyönlü sosial-iqtisadi siyasətin hər zaman əsas hədəflərindən biri olmuş, bütün sahələrdə olduğu kimi sığorta-pensiya sistemində həyata keçirilmiş mütəmadi islahatlar dövlət sığorta-pensiya sisteminin gələcək inkişafını və dayanıqlılığını təmin etmişdir. Azərbaycan Respublikasında sosial sığorta haqlarının fərdi uçotuna əsaslanan avtomatlaşdırılmış sığorta pensiya sisteminin əsası 2001-2005-ci illəri əhatə edən “Azərbaycan Respublikasında Pensiya İslahatı Konsepsiyası”nın reallaşdırılması ilə qoyulmuşdur.

Fərdi uçotun tətbiqi üçün zəruri infrastrukturun yaradılmasında əsas məqsəd Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyul 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasında Pensiya İslahatı Konsepsiyası” mərhələlərlə həyata keçirilmiş, informasiya texnologiyalarının uğurlu tətbiqi nəticəsində müasir standartlara cavab verən avtomatlaşdırılmış sığorta-pensiya sisteminin yaradılması təmin edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, konsepsiyaya nəzər saldıqda onun əsas mahiyyətini və ana xəttini fərdi uçot sisteminin inkişafı hədəfinin təşkil etdiyi aydın nəzərə çarpır.

“Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında” 27 noyabr 2001-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu”nın tətbiq edilməsi ilə ölkəmizdə məcburi dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçotun əsası qoyulmuş, məcburi dövlət sosial sığorta sahəsində idarəetməni

həyata keçirən DSMF-nin funksiyalarında mühüm dəyişiklik edilərək ona fərdi uçotu həyata keçirmək səlahiyyəti verilmişdir.

Əsası Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilən islahatlar çərçivəsində vətəndaşların pensiya təminatının daha da təkmilləşdirilməsi məqsədiylə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2008-ci il 30 dekabr tarixli 111 nömrəli sərəncamı ilə “2009-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında sığorta-pensiya sisteminin inkişafına dair Dövlət Proqramı” təsdiq edilmiş, Dövlət Proqramında sığorta pensiya sisteminin əsas başlıca istiqamətlərindən biri kimi dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçotun inkişafı da hədəfə alınmışdır.

2006-cı il 1 yanvar tarixindən qüvvəyə minən “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən əmək pensiyaları fərdi uçot sisteminin məlumatları əsasında təyin olunur. 2006-cı il 1 yanvar tarixindən tətbiq edilən fərdi uçot sistemi təyin olunan pensiya miqdarını sığorta stajı və ödənilən məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının miqdarından asılı edir. Fərdi uçot-Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə uyğun əmək pensiyası və digər sosial müdafiə hüquqlarının təmin edilməsi üçün hər bir sığortaolunan haqqında məlumatların uçotunun təşkili və aparılmasıdır. Əmək pensiyalarının məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının məbləğindən və sığorta stajından asılı olaraq hesablanması üçün avtomatlaşdırılmış informasiya bazasının yaradılması fərdi uçotun ən başlıca məqsədidir. Fərdi şəxsi hesablardakı məlumatlar isə fərdi uçotun məlumat bazasının əsasını təşkil edir.

Qeyd edək ki, 2010-cu ilin 1 yanvar tarixindən qüvvəyə minən “Əmək pensiyaları haqqında” Qanuna edilən əlavə və dəyişikliklər pensiyaların məbləğinin artımına, ayrı-ayrı sosial qruplar arasında narazılığın aradan qalxmasına və sosial ədalətin bərpa olunmasına şərait yaratmışdır. Bu dəyişikliklər ölkədə həyata keçirilən sığorta-pensiya islahatlarının növbəti mərhələsidir və bu mərhələdə atılan addımlar “2009-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında sığorta-pensiya sisteminin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın tərkib hissəsidir. Qanuna edilən əlavə və dəyişikliklərin ən mühümü - keçmiş dövrdə qazanılmış əmək pensiyası hüququnun məbləğinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı oldu. Qəbul edilən əlavə və dəyişikliklərin tətbiqi ilə keçmiş dövrlərin nəzərə alınması zamanı sığorta prinsiplərinə əsaslanan daha ədalətli pensiya təyinatının aparılması üçün həmin dövrlər üçün staja görə müəyyən pensiya kapitalının müəyyənləşdirilərək ortaya qoyulması sistemdə ədalətliliyi daha da dərinləşdirmişdir. Belə ki, 2006-cı ildən əvvəlki dövr üzrə pensiya kapitalının formalaşdırılması üçün 2004-2005-ci illərin orta aylıq əmək haqqı - 111,50 manat götürülmüş, 12,5 faizinin fərdi şəxsi hesablarda toplanılmasını nəzərə almaqla və 12-yə (bir ildəki ayların sayı) vurmaqla alınan 168 rəqəmi təxmini olaraq 170 manat pensiya kapitalı şəklində götürülmüşdür, halbuki 2006-cı ildən əvvəlki 2004-2005-ci illərdən başqa illərin orta aylıq əmək haqları bəzi vaxtlarda çox daha aşağı məbləğlər olmuşdur. Yeni qaydaya əsasən sığortaolunanların (pensiya təyin edilməmiş şəxslərin) 2006-cı ilin 1 yanvarınadək olan dövrə aid ümumi iş stajının hər ili üçün 170 manat pensiya kapitalının hesablanması nəzərdə tutulmuş, göstərilən yeni sadələşdirilmiş qaydanın tətbiqi bütün sığortaolunanlar üzrə 2006-cı ilin 1 yanvarınadək qazanılmış pensiya hüquqlarının ilkin pensiya kapitalı şəklində fərdi hesablarda

qeydiyyatının aparılmasına imkan vermiş, bu da vətəndaşlardan heç bir əlavə sənəd toplanmadan avtomatlaşdırılmış pensiya təyinatına şərait yaratmışdır. Yeni qaydaların tətbiqindən əvvəlki dövrlərdə pensiya təyinatı zamanı əsas problemlər 2006-cı ilə qədər olan dövr üçün pensiya məbləğlərinin müəyyən olunması metodikası ilə bağlı idi: 2004-2005-ci illərin (və ya bundan əvvəlki istənilən ardıcıl 60 ayın) əmək haqqı arayışına istinadən hesablamaların aparılmasına əsaslanırdı və göstərilən tarixdən zaman keçdikcə vətəndaşlar bu arayışların əldə edilməsində daha çox problemlərlə üzləşirdilər. Bununla yanaşı müəyyən fəaliyyət sahələrində uzun müddət əmək stajına malik şəxslərin əmək haqqı göstəricilərinin bəzən digər aşağı əmək stajlı şəxslərin əmək haqqı göstəricilərindən az olması səbəbindən yaranan fərqli pensiya hesablanması halları bəzən pensiya məbləğləri arasında nəzərəçarpan fərqlərə səbəb olurdu. Bununla bağlı 2006-cı ilin 1 yanvarınadək mövcud olmuş pensiya sistemi sosial sığorta prinsiplərinə əsaslanmadığından çox həlledici məsələ olan həmin dövr üçün qazanılmış pensiya hüquqlarının müəyyənləşdirilməsində əmək haqqına istinadın aradan qaldırılmasına və hesablamaların vahid prinsiplə əmək stajı göstəricisinə əsasən aparılmasına keçildi. Xatırlatmaq lazımdır ki, tətbiq edilən dəyişikliklərin bəzi illərə dair orta aylıq əmək haqqı göstəricisinin çıxış elementi kimi qəbul edilərək sistemi əhatə etməyən digər dövrlərə də şamil edilməsi, köhnə əmək hüquqların yeni sistemə tam integrasiyasının təmin edilməsinə nail olunması, ümumən pensiya məbləğlərinin artımına nail olunması və minimum məbləğlə pensiya təyinatının aradan qaldırılması kimi digər üstünlükləri də oldu.

“2009-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında sığorta-pensiya sisteminin inkişafına dair Dövlət Proqramı” üzrə sığorta-pensiya sisteminin fəaliyyətində müasir-informasiya kommunikasiya texnologiyalarının geniş tətbiqinə nail olunması, idarəetmənin, pensiya təyinatının tam avtomatlaşdırılması, yeni sığorta-pensiya sisteminin tətbiqindən əvvəlki pensiya hüquqları üzrə göstəricilərin fərdi şəxsi hesablara işlənilməsi əsas məqsəd və vəzifələrdən idi. Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi üzrə tədbirlər planında da nəzərdə tutulduğu kimi 2010-2015-illər ərzində avtomatlaşdırılmış pensiya təyinatı sisteminə keçidin təmin olunması, 2013-cü ilə qədər pensiya təyinatının tam avtomatlaşdırılması yolu ilə əməliyyatların vahid mərkəzdən aparılmasına keçidin təmin edilməsi Fondun başlıca hədəfləri olmuş, bu hədəflərə bu gün nail olunmuşdur.

Bütün bunlar ondan xəbər verir ki, hazırda təyin olunan əmək pensiyasının yüksəkliyi yalnız ödənilmiş məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının çoxluğundan asılıdır və vətəndaş bunun üçün özü məsuliyyət daşıyır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda yaradılmış onlayn imkanlarla kağız daşıyıcılarda məlumat toplanılması halı aradan qaldırılmışdır ki, bu da başlıca olaraq vaxta qənaət və fəaliyyət səmərəliliyinin artırılmasına və digər üstünlüklərə şərait yaratmışdır.

2013-cü ildə fərdi uçot sisteminin tətbiqindən əvvəlki dövr üzrə qazanılmış əmək hüquqlarının yeni sistemə integrasiyasının təmin edilməsi tam təmin edilmişdir. Hazırda müasir avtomatlaşmış əsaslarla fəaliyyət göstərən sığorta-pensiya sistemi mövcuddur və DSMF tərəfindən təqdim edilən elektron xidmətlər pensiyaçılar, sığortaedənlər və sığorta olunanlar olmaqla üç istiqamətdə aparılır. Fondun mərkəzi məlumat bazasında bütün pen-

siyaçı və sığortaolunanlar barədə müvafiq məlumatlar toplanılmışdır ki, bu da fərdi şəxsi hesablara işlənmiş olan məlumatları təşkil etməklə ölkə əhalisinin 43 faizindən çoxunu əhatə edir.

Bu istiqamətdə aparılan işlər sayəsində sığortaolunanların öz pensiya kapitallarına nəzarət etmək imkanını əldə etmələri sistemdə şəffaflığın daha da artmasına və sığortaedənlər (işəgötürənlər) üzərində ictimai nəzarətin təşkilinə və tam avtomatlaşdırılmış pensiya təyinatına imkan verir. Beləliklə, həm də çox vacib məsələ olan inzibati nəzarətin ictimai nəzarətlə əvəz olunması prosesi sürətlənir.

Ölkədə bütün sahələrdə həyata keçirilən yenilikçi islahatların tərkib hissəsi olaraq DSMF də mütəmadi olaraq öz yeniliklərini cəmiyyətin geniş istifadəsinə verməkdə qabaqcıl mövqeyini saxlayır və bu günə qədər həmin xidmətlərdən yüz minlərlə vətəndaş istifadə etmişdir.

Fərdi uçot sistemi məlumatlarına əsasən pensiya hüququ yaranmış hər bir vətəndaş hər hansı sənəd toplamadan və vaxt itirmədən Fondun mərkəzi çağrı sisteminə zəng vurub, yalnız şəxsiyyət vəsiqəsi barədə müvafiq məlumatları bildirməklə real vaxt rejimində dərhal pensiya təyinatı hüququnu reallaşdıra bilir. Onu da əlavə etmək lazımdır ki, mütəmadi olaraq əhalinin pensiya təminatı problemlərinə dair müxtəlif mövzulu teleradio verilişlərində və digər kütləvi informasiya vasitələrində maarifləndirmə işinin intensivləşdirilməsinə çalışılır.

Hazırda sığortaedənlərin təqdim etməli olduqları məcburi dövlət sosial sığorta haqları və onların ödənildiyi sığortaolunanlar üzrə hesabatların qəbulu tam elektron qaydada həyata keçirilir. Mühəsibatlığı avtomatlaşdırılmamış torpaq pay mülkiyyətçiləri, fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti olan şəxslər isə yerli Fondun yerli şöbələrində yaradılmış “Yardım masaları” xidmətindən yararlanmaqla sığortaolunanlara dair hesabatlarını yenə elektron qaydada təqdim edə bilirlər.

Aparılan işlərin növbəti tərkib yeniliklərindən biri kimi qeyd etmək olar ki, hazırda DSMF-də hesablanmış və ödənilmiş məcburi dövlət sosial sığorta haqları və fərdi uçot məlumatlarına dair iki müxtəlif hesabat formasının birləşdirilərək vahid rüblük hesabatla əvəz edilməsi imkanları nəzərdən keçirilir. Bu isə sığortaedənlər üçün hesabatların təqdim edilməsi prosesinin daha da sadələşməsinə, onların sayının azaldılmasına, digər tərəfdən vətəndaşlara öz işəgötürənləri üzrərində daha operativ ictimai nəzarət imkanları əldə etməyə imkan yaradacaqdır.

Nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, bu gün yerinə yetirilən ən vacib işlər sırasında ölkə əhalisinin məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb edilməsi prosesi müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqinin istifadəsi və nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi yolu ilə daha da sürətlənməklə fərdi uçotun tətbiqi dairəsinin genişləndirilməsidir. Bu inkişaf prosesi sahibkarlığın inkişafı konteksti və beynəlxalq integrasiya mühitində eyni zamanda sahəyə dair ilbəlil artım dinamikası ilə müşayiət edilən statistik göstəricilərlə də özünü təsdiq edir.

Dövlət Proqramı üzrə tədbirlər planında mühüm vəzifələr kimi öz əksini tapmış əmək pensiyalarının üçüncü elementi olan yığım hissəsinin fəallaşdırılması, qeyri-dövlət pensiya institutlarının yaradılması, könüllü sosial sığortanın inkişafı və bununla əlaqəli digər məsələlərin reallaşdırılması məqsədilə Aİ ölkələrinin uğurlu təcrübəsindən istifadə edilməsi son dərəcə

mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hazırkı pensiya sistemi həmrəylik prinsipinə əsaslanmaqla və bir pilləli olmaqla iki - baza və sığorta komponentindən ibarətdir, yığım elementinin tətbiqinin reallaşdırılması vaxtilə mövcud qanunvericilik bazasının hazırlanması zamanı hədəf kimi nəzərdə tutulmuşdu. Pensiya sistemində digər pillələrin inkişaf etdirilməsi Avropa Birliyi tərəfindən maliyyələşdirilən Latviya, Almaniya kimi pensiya islahatları sahəsində qabaqcıl təcrübəyə malik Avropa İttifaqı ölkələrindən olan ekspertlərin DSMF ilə birgə əməkdaşlığı əsasında hazırda uğurla davam etdirilən “Azərbaycan Respublikasının sığorta-pensiya sistemində yığım komponentinin tətbiq edilməsi və qeyri-dövlət pensiya fondlarının formalaşdırılması və fəaliyyətini tənzimləyəcək qanunvericilik bazasının yaradılması üzrə Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna dəstək” Tvinning Layihəsinin əsas hədəfləridir, bunun əsasında qeyri-dövlət pensiya institutlarının fəaliyyəti beynəlxalq praktikaya əsasən təşkil olunacaqdır, bu isə qeyri-dövlət pensiya təminatının reallaşdırılması məqsədi üçün fərdi uçotun mütləq təkmil tətbiqini şərtləndirir.

Onu da vurğulamağa ehtiyac vardır ki, respublikamızda dəyişkən qlobal müasir çağırışların nəzərə alınması ilə buna dair adekvat sosial müdafiə qərarlarının verilməsi dövlət siyasətinin prioritetlərindəndir. Bu qəbildən əsas məqsədləri pensiya təminatı sisteminin formalaşmasında beynəlxalq inkişaf tendensiyalarının nəzərə alınması, pensiya təyinatının daim yenilənən müasir tələblərə uyğunlaşdırılması, qabaqcıl beynəlxalq təcrübədən istifadə etməklə pensiyaçıların uzunmüddətli dövr üçün etibarlı sosial müdafiəsinə nail olunması, sığorta-pensiya sisteminin uzunmüddətli maliyyə dayanıqlılığının təmin olunması ölkə prezidentinin 2014-cü ilin 4 noyabr tarixli sərəncamı ilə təsdiqini tapmış “2014-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin islahatı Konsepsiyası” Azərbaycanda sığorta-pensiya sisteminin inkişafının növbəti-daha təkmil mərhələsinin uzunmüddətli inkişaf konturlarını müəyyənləşdirmişdir. Konsepsiyanın icrası istiqamətində dərhal prioritetlər seçilmiş, onun həyata keçirilməsi üzrə tədbirlər planlaşdırmış, sistemdə sığorta prinsiplərinin gücləndirilməsi, maliyyə dayanıqlılığının təmin edilməsi, sistemin demoqrafik tendensiyalara uyğunlaşdırılması, pensiya sisteminin yığım elementinin və qeyri-dövlət pensiya təminatının inkişafı və bir sıra bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli konkret tədbirlərin icra müddətləri təsbit edilmiş, aidiyyəti icraçı dövlət orqanlarının məsuliyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. Bununla fərdi uçotun əhəmiyyəti və onun inkişafı perspektivi konsepsiyada bir daha aydın nəzərə çarpır.

Ümumilikdə nəzərdən keçirilən bu ölkə praktikasını metodiki baxımdan sosial işin uğurlu nümunəsi kimi qəbul etmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Əlirzayev Ə.Q “Sosial mədəni sahələrin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi” Bakı, 2010
2. Əlirzayev Ə.Q ; Əlirzayev E. Ə “Azərbaycanın sosial iqtisadi inkişaf problemləri. Konseptual yanaşma, maliyyə, büdcə, proqnozlaşma” Bakı 2012

Abstract

**THE MAIN DIRECTIONS AND THEORETICAL-METHODOLOGICAL
BASE OF SOCIAL SCIENCES**

Ali ALIRZAYEV

honoured scientist, prof.

Emin ALIRZAYEV

*Chair of "Economy and management of social sector" department of
Azerbaijan State Economic University*

Key words: Social value, socio-economic development, social defense, social guarantee, organization of social work, theoretic basis on social work, management of socio-cultural sphere, organization of pensionary conception, social justice, social management

The article considers the method of learning of social process. There are given the main directions in elaboration of social works. The recommendations of new concepts, organization of social processes are given. The social work requires study of material terms of an individual while the social justice requires knowledge and adequacy of adopted decisions. Improving labor conditions and welfare depends on staff training.

Резюме

**ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ И ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ
ОСНОВЫ СОЦИАЛЬНЫХ ЗНАНИЙ**

Али АЛИРЗАЕВ

д.э.н., заслуженный деятель науки, профессор

Эмин АЛИРЗАЕВ

*д.ф.э., заведующий кафедрой "экономика и управление социальной сферой"
Азербайджанского Государственного Экономического Университета*

Ключевые слова: социальные ценности, социально-экономическое развитие, социальная защита, социальная гарантия, организация социальной работы, теоретические основы социальной работы, управление социально-культурной сферой, организация пенсионной концепции, социальная справедливость, социальное управление

В статье рассматривается методика обучения социальных процессов. Даются основные направления разработки социальных работ. Даются рекомендации новых концепций, организаций социальных процессов. Социальная работа требует изучений материальных условий человека. Социальная справедливость требует знаний и адекватности принятых решений. Улучшение условия труда и бытия зависит от подготовки кадров.

ÜMUMİ VƏ İXTİSASLAŞMIŞ SOSIAL İŞ TƏHSİLİ

Fəridə QURBANOVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, dosent

Rəyçi: i.e.n., dos Mahmud Quluzadə

Açar sözlər: sosial iş, sosial iş bir elm kimi, sosial iş sahəsində təhsil problemləri, Sosial iş bir peşə kimi, xeyriyyəçilik

Giriş. Müasir inkişaf mərhələsində ictimai həyatda elmin xüsusi çəkisi getdikcə artır. Elm həm məntiqi-epistemoloji struktur kimi, həm də mürəkkəb sosial sistem kimi tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir. İndi ictimai həyatın elə bir sahəsi yoxdur ki, burada elmin ən son nailiyyətlərinə istinad etmədən uğur qazanmaq mümkün olsun. Ümummilli lider Heydər Əliyevin dediyi kimi, indi dünya mədəniyyət dünyasıdır, intellektual dünyadır, elmi-texniki tərəqqi dünyasıdır.

İqtisadi cəhətdən sürətlə inkişaf edən Azərbaycanda elmin tətbiqi istiqamətlərinin inkişafı üçün böyük sosial tələbat yaranmış, yeni texnologiyalar və müasir texniki avadanlıqlardan istifadə üzrə milli kadrların yetişdirilməsi sahəsində nəzərəcarpan uğurlar əldə edilmişdir. Elmin və onun infrastrukturunun optimal təşkili və prioritet elm sahələrinin müəyyənləşdirilməsi üçün isə ilk növbədə elmsünaslığın müstəqil bir tədqiqat istiqaməti kimi inkişaf etdirilməsi tələb olunur. Elmin bütöv və dolğun mənzərəsinin yaradılmasına ehtiyac yaranır [1].

Prezident İlham Əliyev son çıxışlarında ölkəmizdə elm və təhsilin inkişaf etdirilməsi zərurətini xüsusilə vurğulamış və neft kapitalının intellekt kapitalına çevrilməsi üçün yeni ictimai-iqtisadi inkişaf strategiyası hazırlanmasını məqsəduyğun hesab etmişdir. Bu siyasi iradənin realizasiyası üçün cəmiyyətin bütün inkişaf aspektlərini əhatə edən islahat proqramlarının həyata keçirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Lakin bu proqramlar da öz növbəsində ancaq geniş və hərtərəfli elmi araşdırmalar sayəsində işlənib hazırlana bilər.

Bu baxımdan, sosial iş sahəsində təhsil problemləri xüsusi aktuallığa malikdir. Sosial iş bir elm kimi XX əsrin əvvəllərindən etibarən formalaşmağa başlamışdır. Hal-hazırda sosial iş çoxşaxəli bir elmdir və onun bir neçə sahəsi vardır. Ən böyük sahələrindən Ailə və Uşaqlar üzrə Sosial iş, Tibbi Sosial iş, Psixi Sağlamlıq üzrə Sosial iş, Məktəbdə Sosial iş, Yoxsulluğun Aradan Qaldırılması üzrə Sosial iş, Əlillər üzrə Sosial iş, Beynəlxalq Sosial iş, Tədqiqat üzrə Sosial iş, Keys Menecmenti üzrə Sosial iş və Gerontologiyası (yaşlılarla sosial iş) göstərmək olar. Bunlar hamısı sosial işin əsas və böyük sahələridir ki, sosial işin bir peşə kimi mükəmməl inkişaf etdiyi ölkələrin bütün universitetlərində tədrisinə rast gəlmək olar. Bu sahələrlə yanaşı hər bir ölkə yerli sosial problemlərinə uyğun olaraq sosial işin sahələrini təşkil edə bilərlər. Məsələn, qaçqın və məcburi köçkünləri çox olan ölkələrdə Qaçqın və Məcburi Köçkünlər üzrə Sosial iş kimi sahələri açıla bilər. Beləliklə sosial iş sosial problemlərin aradan qaldırılması və çətin həyat şəraitində olan insanlara kömək etmək üçün sistemli və təşkil olunmuş elmi bir yanaşmadır [2].

Elmin fənlərə ayrılması və hər fənnin öz daxili bölgüsü çox şərti və bəzən mübahisəli olduğu kimi, sosial institutlaşma və təşkilati forma məsələlərində də uyğun problemlər yaranır. Əslində vahid dəyişməz təsnifat aparıla bilməz, çünki elmin daxili dinamikası buna imkan vermir. Zaman keçdikcə bəzi ixtisas sahələri arxa plana keçir və yeniləri yaranır. Bu proses müxtəlif bilik sahələrinin yaxınlaşması və kəsişmə bölgəsində yeni problemlərin üzə çıxmasına görə həyata keçə bildiyi kimi, eyni bir sahənin nəzəri və tətbiqi səviyyələri arasında körpü atılmasına görə də həyata keçə bilər.

Sosial iş bir peşə kimi beynəlxalq səviyyədə bir çox dəyişikliklərə uğrayaraq günü-gündən təkmilləşir və yerli səviyyədə də bu dəyişikliklərə uyğunlaşmaq üçün sosial iş təhsilinin qarşıda duran problemləri və onların aradan qaldırılması yolları müzakirə obyektinə çevrilmişdir.

E.ə 1200-cü ilə aid edilən qədim İudeyanın yazılı mənbələrində qeyd edilirdi ki, Allah yəhudilərdən yoxsul və bədbəxtlərə yardım etmələrini gözləyir. Bu qanunlar əslində ehtiyacı olan şəxslərə filantropiya (xeyriyyəçilik) əsasında yardımın göstərilməsini tənzimləyirdi ki, bu da sosial yardımın ilk formalarından birini təşkil edirdi. Filantropiya yunan sözü olub, mənası isə insansevərlik, ehtiyacı olanlara yardım mənasında istifadə olunur [2].

Sosial işin yaranma tarixi 4 mərhələyə ayrılır:

I mərhələ - qədim dövrdən başlayır. Qarşılıqlı yardım və dəstək formasında sosial işin formaları yaranmışdır. Sədaqə, mərhəmət, filantropiya və xeyriyyəçilik bu dövrdə formalaşmışdır.

II mərhələ - XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində sosial iş ayrıca peşə kimi formalaşmışdır.

III mərhələ - 80-ci illərdə sosial işin insan hüquqlarının müdafiəsi kimi dərk edilməsi formalaşır. Bununla bağlı 1948-ci ildə qəbul edilmiş Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi və digər insan hüquqları sənədlərində əks olunmuş hüquqlar sosial işin fəaliyyət sahəsində xüsusi yer tutmağa başlayır.

IV - mərhələ 80-ci illərin sonu və 90-cı illərin əvvəllərində sosial işin nəzəriyyəsi tam formalaşır. Bununla da dünya elminə daha bir elm sahəsi əlavə olunur.

Sosial iş tarixi boyunca, işsiz və evsiz insanlara yardım məqsədi ilə fəaliyyət göstərmişdir.

Sosial işin inkişaf etməsində dinin də böyük rolu olmuşdur. Kilsə və monastırların nəzdində məktəblər, xəstəxanalar, nigahdan kənar dünyaya gəlmiş uşaqlar, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar, yaşlı və əlilliyi olan insanlar üçün sığınacaqlar fəaliyyət göstərirdi və burada tək sosial-məişət məsələləri deyil, həm də pədaqoji vəzifələrdən hesab olunan: təhsil, peşə təhsili və s. həyata keçirilirdi.

Lakin cəmiyyət inkişaf etdikcə yoxsulluğun artıq bir ehtiyac kimi aradan qaldırılması tələb olunur, cəmiyyətdə olan insanlar tərəfindən yoxsulluq ictimai bəla hesab edilirdi. XIV əsrdən etibarən dünya dövlətləri dilənçilərin təqib edilməsi və cəzalandırılması yönündə qanunlar qəbul edirlər. 1530-cu ildə Almanıyanın imperiya seymi tərəfindən yerli hakimiyyət orqanlarına hər bir icmanın öz yoxsullarını, daxili tələbat hesabına ödənilməsi barədə göstəriş verilir. Oxşar qanunlar qısa zaman ərzində Fransa, Hollandiya və digər ölkələrdə də qəbul edilir. İngiltərədə fərdi şəxslərə sədaqə vermək qanunla qadağan edilmişdi.

Ceyn Adams (1860–1935) Tənzimləmə evi adlı sosial mərkəzin yaradıcısı Amerika Birləşmiş Ştatları tarixində ən böyük sosial işçilərdən biri hesab edilir [1].

Sağlam yoxsullar işləməli, xəstələr isə kilsələr tərəfindən idarə olunan, xüsusi sığınacaqlarda saxlanmalı idilər. Dilənçiliklə mübarizədə cəmiyyətin fəal iştirak etməsi, qısa zamanda İngiltərə və digər ölkələrdə dilənçilərin sayının azalmasına səbəb olmuşdur. Xəstələrə, uşaqlara, məhkumlara qayğının göstərilməsi filantropiya hərəkatının əsas qayəsini təşkil etmişdir. Qısa müddətdə Avropada qocalar evləri və uşaq evləri inşa edildi. Hamburq şəhərində siyasi iqtisadçı Byuşh və ticarətçi Fokstun səyləri ilə 1778-ci ildə yoxsullar üçün ümumi qəyyumluq cəmiyyəti təşkil edildi. Cəmiyyətin yaradılmasında əsas məqsəd hər bir yoxsulun imkanı daxilində gündəlik dolanışığın təmin edilməsi idi.

Sosial iş peşə kimi XIX əsrdə yaranmışdır. İlk dəfə 1898-ci ilin yayında Kolumbiya Universitetində sosial iş üzrə sinif açıldı. İngiltərədə də sosial iş demək olar ki, Amerika Birləşmiş Ştatları ilə paralel zamanda yaranmışdır. İngiltərədə ilk sosial işçilər, xəstəxanada fəaliyyət göstərən şəxslər olmuşlar. 1895-ci ildə Mary Stevard Royal adlı qadın Fri xəstəxanasında çalışan ilk sosial işçi olmuşdur. Bu, həm də Böyük Britaniya tarixində bir ilk hesab edilmişdir. Avstraliyada sosial işin inkişafı İngiltərə və Amerika Birləşmiş Ştatlarına nisbətən gec baş vermişdir.

1920-ci ildən etibarən sosial işçilər yetişmiş və yalnız 1940-cı ildə Sidney Universitetində sosial iş təlimləri başlamışdır. 1865-ci ildə İngiltərədə keşiş Vilyam Buts Xilas ordusu adlı təşkilat yaratdı. Təşkilatın əsas fəaliyyəti kasıb və kimsəsiz insanlara yardım göstərilməsi idi. XIX əsrin sonunda və XX əsrin əvvəllərində könüllü xeyriyyəçilikdən elmi və peşəkar filantropiyaya keçid baş verdi. Avropada Sosial tibb, Amerika Birləşmiş Ştatlarında isə Sosial iş terminləri yarandı. 1917-ci ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarında ilk sosial işçi sahəsində fəaliyyət göstərən təşkilat qeydiyyatı alındı. 1921-ci ildən təşkilat yenidən təşkil edildi və adı Amerika Sosial İşçilərinin Assosiasiyası olaraq dəyişdirildi.

30.12.2011 –ci il tarixində “Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir.

Bu Qanun Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 94-cü maddəsinin I hissəsinin 16-cı bəndinə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasında çətin həyat şəraitində yaşayan şəxslərə sosial xidmət göstərilməsi sahəsində dövlət siyasətinin hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarını müəyyən edir və bu sahədə yaranan münasibətləri tənzimləyir [3].

Dövlət başçısı tərəfindən imzalanmış "Sosial xidmətlər haqqında" qanunun tətbiqi ilə əlaqədar olaraq mühüm işlər görülüb, aztəminatlı ailələrin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilib. Əhalinin Sosial Müdafiəsi Mərkəzi tərəfindən aztəminatlı ailələrə ünvanlı sosial yardım təyin edilib, Çernobl əlillərinə müalicə üçün yardım verilib. Bundan başqa mərkəzin sosial məişət xidmət sektoru tərəfindən tənha ahıl və tənha əlil vətəndaşlara sosial xidmət göstərilir. Pensiya, müavinət və sosial yardımlar isə vaxtlı-vaxtında ödənilir. İşsiz vətəndaşların işlə təmin olunması istiqamətində Məşğulluq Mərkəzi tərəfindən bir sıra işlər görülüb, əmək yarmarkaları təşkil olunub.

2013-cü ildə əhalinin etibarlı ərzaq məhsulları ilə təminatının yaxşılaşdırılması məqsədilə kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf etdirilməsinə səy göstərilir və əkinçilik

sahəsində müsbət irəliləyişlər əldə olunub.

Respublikanın bütün bölgələrində məktəblərin maddi-texniki bazası gücləndirilib, məktəblərdə təmir işləri aparılıb, eləcə də qış mövsümündə məktəbləri istiliklə fasiləsiz olaraq təmin etmək üçün mövcud istilik sistemində cari təmir işləri görülüb. Yeni körpələr evləri-uşaq bağçaları istifadəyə verilib. Səhiyyə sahəsində də mühüm nailiyyətlərə imza atılıb.

Regionlarda Mədəniyyət və Turizm şöbələri tərəfindən isə tarixi və əlamətdar günlərə həsr olunmuş tədbirlər keçirilib, bir çox bayram günlərində isə sakinlərin asudə vaxtlarını səmərəli keçirməsi üçün konsert proqramları təşkil olunub. Şəhər İcra Hakimiyyəti və Mədəniyyət və Turizm şöbəsinin təşkilatçılığı ilə ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 illiyi münasibətilə ümumşəhər tədbiri keçirilib. Həmçinin, regionlarda mədəniyyət müəssisələrinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi üçün yeni kompüter dəstləri, musiqi alətləri, kitab rəfləri və s. avadanlıqlar alınıb. Gənclər və İdman idarəsi idmanın inkişaf etdirilməsi, gənclərlə işin təşkili istiqamətində müəyyən işlər görmüşdür. Ayrı-ayrı idman növləri üzrə müxtəlif yaş qrupları arasında idman tədbirləri keçirilib və şəhər birinciliyinin qalibləri respublika miqyaslı yarışlarda uğurla çıxış ediblər.

2013-cü il ərzində sosial-iqtisadi sahədə əldə edilmiş uğurlar, sovet dönməindən əhalini narahat edən bir sıra problemlərin həlli istiqamətində aparılan tikinti işləri bir daha onu göstərir ki, ölkədə inkişaf dinamik xarakter daşıyır və bütün sahələri əhatə edir. Sahibkarlığın inkişafı istiqamətində də həyata keçirilən tədbirlər, onlara yaradılan münbit şərait və verilən dəstək nəticəsində sahibkarlar tərəfindən istismara yararsız sanatoriyaaların yerində yeni müasir tələblərə cavab verən sanatoriya kompleksinin tikinti işləri davam etdirilir. Hazırda Qarabağ sanatoriyasında son tamamlama işləri aparılır.

"Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nın icrası Respublikanın bütün bölgələrində uğurla icra edilib. Dövlət Proqramına uyğun olaraq şəhərlərdə istilik, qaz təchizatının yaxşılaşdırılması sahəsində işlər tam başa çatdırılıb, müasir istilik sistemləri, qazanxanalar quraşdırılıb, elektirk şəbəkəsinin yaxşılaşdırılması məqsədilə yerüstü elektrik xətləri yüksək gərginlikli yeraltı elektrik xətləri ilə əvəz edilib, bütün abonentlərə smart-kart tipli sayğac quraşdırılıb, hazırda bu sahədə də işlər davam etdirilir [4].

Dövlət Proqramına uyğun olaraq, ötən il əhaliyə göstərilən su və kanalizasiya xidmətlərinin daha da yaxşılaşdırılması məqsədilə şəhərin su təchizatı sisteminin bir hissəsinin və kanalizasiya şəbəkəsinin tikintisi işlərinə başlanılıb, artıq Ballıqaya-Goranboy magistral su kəməindən Naftalan şəhərinə 315 mm diametrli borularla 5,9 km uzunluğunda magistral su xəttinin çəkilişi başa çatdırılıb və bunun da nəticəsində əhali yüksək keyfiyyətli su ilə təmin olunub. Hər birinin tutumu 3000 kubmetr olan 2 su anbarının inşası başa çatdırılıb.

Dövlət Proqramına uyğun olaraq şəhərin səhiyyə kurort müəssisələrinin təmiri və yenidən qurulması məqsədilə həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində 2013-cü ildə şəhərə müalicə və istirahətə gələn yerli və xarici qonaqların sayı əvvəlki illərlə müqayisədə artaraq 15 min nəfərə çatıb. Şəhərdə Dövlət Proqramında nəzərdə tutulan tədbirlərlə bərabər şəhərin sosial-iqtisadi inkişafı üçün bir çox işlər görülüb və bu gün də davam etdirilir. Belə ki, hazırda sakinləri narahat edən mənzil-məişət problemlərinin həlli istiqamətində irimiqyaslı tədbirlər

görülür. Çoxmənzilli yaşayış binalarının fasadları milli memarlıq üslubuna uyğun olaraq aqlay daşla üzlənilir, mənzillərə yeni plastik pəncərələr quraşdırılır, binaların dam örtükləri müasir üslubda yenidən qurulur, binaların dəhlizləri təmir olunur. Artıq 12 yaşayış binasında bu işlər tam başa çatdırılıb, 6 binada isə işlərə başlanılıb [5].

Azərbaycandakı sosial-iqtisadi vəziyyətin mövcud xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, bazar münasibətlərinin inkişafı sosial problemlərlə müşayiət edilir. Belə şəraitdə dövlətin əsas vəzifəsi iqtisadi inkişafın əsas istiqamətlərini sosial problemlərin həlli istiqamətləri ilə əlaqələndirməkdən ibarətdir. Sosial norma və normativlərə istiqamətləndirilmiş sosial bazar təsərrüfatının təşkili ilk növbədə dövlətin səmərəli sosial siyasətinin həyata keçirilməsi nəticəsində mümkündür.

Ölkədə əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına dair xüsusi məqsədli proqramlar hazırlanmış və həyata keçirilmişdir: «2003-2005-ci illərdə Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf üzrə Dövlət Proqramı», «2004-2008-ci illərdə Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramı», «2005-2008-ci illər üçün Yoxsulluğun azaldılması və Davamlı İnkişaf Proqramı» və s.

Son illərdə aparılan sosial siyasətin əsas vəzifələrindən birini əhalinin sosial müdafiəsi işində ünvanlıq prinsipinin yerinə yetirilməsi, az təminatlı ailələrin, ailə başçısını itirənlərin, şəhid ailələrin, əlillərin pensiya və müavinət təminatında ciddi dəyişikliklərinin həyata keçirilməsidir.

Azərbaycanda əhalinin həyat səviyyəsinin inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə çatdırılması ən mühüm vəzifələrdən biridir. Bu istiqamətdə əsas prioritetlər aşağıdakılardır:

- şəxsi və ictimai tələbatların ödənilməsi üçün istehsal olunan ictimai məhsulun və gəlirlərin ədalətli bölgüsü;
- aztəminatlı əhali qruplarının müdafiəsi;
- yüksək məhsuldarlıq əmək və sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli mühitin yaradılması;

Ölkə əhalisi üçün layiqli yaşayış, əlverişli əmək, məişət və istirahət, təhsil və s. bu və digər məqsədlərə nail olmaq üçün nəzərdə tutulmuş tədbirlər Yoxsulluğun azaldılması üzrə, Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üzrə Dövlət Proqramlarında və başqa proqramlarda öz əksini tapmışdır. Ümumiyyətlə, ölkədə sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatına üstünlük verilməsi ilə əlaqədar əhalinin bütün təbəqələrinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması məqsədilə bir çox əhəmiyyətli tədbirlər hazırlanmış və həyata keçirilmişdir. Bununla yanaşı ölkədə daha təkmil sosial sistemin inkişaf etdirilməsi üçün aşağıdakıların həyata keçirilməsi məqsəddə uyğundur: [4]

1. həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönələn fəal siyasətin həyata keçirilməsi, əhalinin sosial müdafiəsi, insanlara öz rifahını yaxşılaşdırmaq üçün imkanlarından geniş şəkildə istifadə etmək üçün şəraitin yaradılması;
2. əmək bazarına təsir göstərən tədbirlər məşğulluq strukturunun optimallaşdırılması və işsizliyin azaldılması;
3. sosial cəhətdən az müdafiə olunan və əmək qabiliyyətli olmayan əhalinin sosial müdafiəsi mexanizminin inkişaf etdirilməsi;

4. vətəndaşın hüquq və təhlükəsizliyinin səmərəli müdafiə sisteminin işlənməsi;
5. sosial məişət infrastrukturunda və sosial mədəni sferada institusional yeniləşmənin aparılması;
6. əhaliyə göstərilən hər növ xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və pulsuz minimal səviyyədə bütün vətəndaşlara onların tədbiq edilməsi.

Dövlət əhalinin sosial müdafiəsini öz üzərinə götürməklə fərdləri və ev təsərrüfatlarını müdafiə edə bilər. Əgər ölkədə yoxsulluq dərinləşərsə, onda dövlət tərəfindən fərdlərin və ev təsərrüfatlarının riskdən və təhlükədən müdafiə edilməsi daha da çətinləşir və onların aradan qaldırılması üçün daha çox vəsait tələb olunur. Ona görə də, dövlət yoxsulluğun dərinləşməsinin qarşısının alınması istiqamətində geniş şəkildə tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etməlidir. Çünki, yoxsulluğun dərinləşməsi doğulanda gözlənilən ömür müddətini azaldır, əhalinin təhsil almasını, səhiyyə xidmətlərindən istifadə etməsini çətinləşdirir ki, bu da son nəticədə insanın inkişafına və həyat səviyyəsinin artmasına mənfi təsir göstərir.

Yuxarıda qeyd olunanlardan göründüyü kimi respublikamızda sosial iş sahəsində təhsilin qarşısında duran problemlər və onların aradan qaldırılması yolları araşdırılmalıdır.

Xidmət sahəsinin müstəqil sahə kimi formalaşdırılması, məhsuldar qüvvələrin güclü inkişafı və əmək bölgüsünün dərinləşməsinin nəticəsidir. Belə ki, istehsalın daxilində ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsi əmək məhsuldarlığının o dərəcədə yüksəldilməsinə səbəb oldu ki, bu da müəyyən sahələrin istehsalı, əhaliyə və cəmiyyətə xidmət funksiyasını yerinə yetirməyə şərait yaratdı.

Sosial xidmət haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, bu Qanundan, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən və digər normativ hüquqi aktlardan ibarətdir.

Bu Qanun sosial xidmətə ehtiyacı olan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına, Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə şamil olunur.

Sosial xidmətin məqsədi vətəndaşların həyat səviyyəsini ağırlaşdıran, sosial-psixoloji vəziyyətini çətinləşdirən, cəmiyyətdən təcrid olunmasına gətirib çıxaran halların qarşısını almaqdan, çətin həyat şəraitinin yarandığı hallarda ehtiyacı olan şəxslərə sosial xidmətlərin göstərilməsini təmin etməkdən ibarətdir.

Sosial xidmət sistemi sosial xidmət sahəsində fəaliyyət göstərən müvafiq icra hakimiyyəti orqanından, dövlət, bələdiyyə və özəl sosial xidmət müəssisələrindən, sosial işçilərdən və sosial xidmətçilərdən, eləcə də öz vəsaitləri və ya cəlb edilmiş vəsaitlər hesabına sosial xidmət göstərən qeyri-hökumət təşkilatlarından, könüllülərdən ibarətdir. Respublika Qızıl Aypara Cəmiyyətinin strukturları bu sistemin tərkib hissəsidir.

Çətin həyat şəraitində olan şəxslərə sosial xidmətin ayrı-ayrı formalarına və növlərinə uyğun sosial xidmətin göstərilməsi məqsədilə qanunla müəyyən edilmiş qaydada sosial xidmət müəssisələri (ahıllar, əlillər və sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar üçün internat evləri, psixonevroloji internat, insan alveri qurbanları üçün yardım mərkəzləri, penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslər üçün sosial adaptasiya mərkəzləri, günərzi qayğı mərkəzləri, yetkinlik yaşına çatmayanlar üçün ixtisaslaşdırılmış sosial reabilitasiya müəssisələri, sosial-psixoloji yardım mərkəzləri, müvəqqəti sığınacaqlar, peşə is-

tiqamətləndirmə mərkəzləri, palliativ yardım mərkəzləri, hospislər, icma əsaslı reabilitasiya mərkəzləri, himayədar ailə, kiçik qrup evləri, müvəqqəti qayğı xidmətləri, sosial mağazalar və yeməxanalar və digər müəssisə və xidmətlər) yaradılır və fəaliyyət göstərir [4] .

Sosial xidmət qanunla müəyyən edilmiş qaydada dövlət büdcəsinin vəsaiti, ödənişli əsaslarla sosial xidmət göstərilməsindən əldə olunan vəsaitlər, hüquqi və fiziki şəxslərin ianələri, qrantlar, eləcə də qanunda nəzərdə tutulmuş digər mənbələr hesabına maliyyələşdirilir.

Xeyriyyəçilik məqsədilə sosial xidmətlərə vəsait ayıran fiziki və hüquqi şəxslər və bu fəaliyyəti ödənişsiz şərtlərlə həyata keçirən sosial xidmət müəssisələri üçün qanuna uyğun olaraq güzəştlər müəyyən edilə bilər.

Ehtiyacı olanlara əl tutmaq, maddi kömək göstərmək - xeyriyyəçilik sosial kateqoriya sisteminə aiddir. İctimai istehsalın və iqtisadi sistemin sosial formasından asılı olmayaraq dünyanın maliyyə cəhətdən istər qüdrətli, istərsə də zəif ölkələrində sosial ədalət ümumi ədalətin tərkib hissəsi kimi başa düşülməli, tətbiq edilməli, həyata keçirilməlidir. Bu mühüm və xeyirxah fəaliyyətə, insanpərvər addıma maraq və meyil daim artırılmalı və sözügedən məsələ daimi xarakter almalıdır. Bununla da, xeyriyyəçilər ölkənin, cəmiyyət üzvlərinin maddi rifahının yaxşılaşdırılmasında, dövlətlə birlikdə korporativ (birləşmiş) sosial vəzifənin həllində öz iştirakçılarını təmin etmiş olurlar.

İmkanlı insan ehtiyacı olana kömək etməlidir. Bu xoş məqam xeyriyyəçi üçün rahatlıq, ehtiyacı ödənilən üçün isə yaxşılıqdır. Xeyriyyə, xeyriyyəçilik özündə yaxşılıq, xeyirlik mənasını təcəssüm etdirir.

Sahibkarlar bölgələrdə müxtəlif sosial layihələrdə, habelə xeyriyyəçilik kimi mühüm tədbirlərdə də fəallıqlarını artırmalıdırlar. Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanlar üçün xeyriyyəçilik də daimi xarakter almalı, ümumi qayğıya çevrilməlidir. Çünki ölkədə istehsalın əsas hissəsi sahibkarların (işə götürənlərin) öz əlindədir. Odur ki, dövlətin və sahibkarların əhalinin normal yaşayış səviyyəsindən ötrü birləşmiş ümumi qayğısı ön sıraya keçmişdir. Sahibkarlar (işə götürənlər) imkanı olmayanları işə düzəltməklə yanaşı, həm də xeyriyyəçiliklə də məşğul olur, yazarların, alimlərin, incəsənət işçilərinin əsərlərinin çapına kömək edir, mesenatların əvvəlki, keçmiş və qədim ənənələrini davam etdirirlər.

Müasir dövrdə xeyriyyəçiliyin davamlı inkişafı üçün tarixi təcrübə vardır və ondan çox faydalı və səriştəli şəkildə istifadə edilir. Azərbaycan xalqı həmişə özünün xeyirxah, xeyriyyəçi dövlət adamları, ziyalıları, sahibkarları ilə daim fəxr etmişdir. Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Ağa Şəmsi Əsədullayev, Murtuza Muxtarov, Ağamusa Nağıyev, T.Dadaşov və onlarca başqaları sahibkar olmaqla yanaşı, həm də xeyirxah insan, xeyriyyəçi kimi tanınmışlar. Onlar qazanclarını millətin yolunda xərcləmiş, gördükləri xeyirxah işlərlə gələcək nəsillərə nümunə olmuşlar.

Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi kursunun böyük əzm və məharətlə davam etdirilməsi, prezident İlham Əliyevin elmi əsaslara söykənən pragmatik siyasəti və gərgin əməyi sayəsində ölkəmizdə sözün əsl mənasında sıçrayışlı sosial-iqtisadi inkişafa nail olunmuş, son 10 ildə ümumi daxili məhsul 3 dəfədən çox, dövlət büdcəsinin gəlirləri 16 dəfə, sənaye

məhsulları istehsalı 2,7 dəfə, strateji valyuta ehtiyatları 31 dəfə, daxili mənbələr hesabına əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların həcmi 18,4 dəfə, o cümlədən qeyri-neft sektoruna investisiyalar 21,6 dəfə, orta aylıq əməkhaqqı 5,5 dəfə, pensiyalar 9,3 dəfə, əhalinin əmanətləri 27,2 dəfə artmış, 1 milyon 200 mindən çox yeni iş yeri açılmış, yoxsulluq səviyyəsi 5 faizə enmişdir. Bu dövrdə ölkəmizdə orta illik iqtisadi artım 12,9 faiz təşkil etmiş və Azərbaycanın bu uğuru dünyada ən yaxşı nəticələrdən biri kimi qeydə alınmışdır [5].

Regionlarda insan kapitalının inkişafı, əhalinin keyfiyyətli tibbi xidmətlə təmin olunması və digər sosial sahələr üzrə işlər diqqət mərkəzində saxlanılmış, il ərzində 237 məktəb, 47 bağça, 30 səhiyyə, 25 idman, 45 mədəniyyət və digər sosial obyekt tikilmiş və ya əsaslı təmir olunmuşdur. Hazırda 270-dən çox sosial obyektin təmir-tikintisi davam etdirilir.

Tarazlı regional inkişaf siyasəti qarşıdakı illərdə də davam etdiriləcəkdir. 2014-2018-ci illəri əhatə edəcək "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nda qeyri-neft sektorunun inkişafı, ixrac yönümlü və rəqabətə davamlı məhsul istehsalının genişləndirilməsi, sahibkarlığın inkişafı, yol və nəqliyyat infrastrukturunun, rabitə xidmətlərinin, ekoloji vəziyyətin daha da yaxşılaşdırılması, əhalinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, regionlarda, xüsusilə kəndlərdə kommunal xidmətlərlə təminatın (su və kanalizasiya təminatının, elektrik enerjisi, qaz və istilik təchizatının) daha da yaxşılaşdırılması, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və idman-sağlamlıq obyektlərinin beynəlxalq standartlara uyğun inşası və yenidən qurulması, torpaqların su təminatının yaxşılaşdırılması üçün meliorasiya-irrigasiya işlərinin həyata keçirilməsi və yeni torpaqların dövrüyyəyə cəlb edilməsi, turizm sahəsinin inkişafı, yeni müəssisələrin açılması, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artırılması və s. istiqamətlərdə tədbirlərin görülməsi nəzərdə tutulur [4].

Əvvəlki proqramın məntiqi davamı olan və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 yanvar 2014-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "2014-2016-cı illərdə Bakı şəhərinin və onun qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı"na əsasən, Bakı şəhərinin və qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi, burada yaşayan əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılması, abadlıq və quruculuq işlərinin davam etdirilməsi qəsəbəətrafı və qəsəbədaxili yolların salınması, sosial infrastrukturun yenilənməsi, mənzil-kommunal təsərrüfatı sahəsində mövcud problemlərin aradan qaldırılması, əhalinin kommunal xidmətlərlə təminatının, rabitə xidmətlərinin səviyyəsinin yüksəldilməsi, ekoloji vəziyyətin daha da yaxşılaşdırılması, yeni müəssisələrin və iş yerlərinin açılması və digər sahələr üzrə tədbirlər həyata keçiriləcəkdir.

Əvvəlki illərdə olduğu kimi, 2013-cü ildə də Heydər Əliyev Fondu təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və digər sosial sahələrdə əhəmiyyətli layihələr həyata keçirmişdir. Fondun rəhbəri, Milli Məclisin deputatı, UNESCO və ISESCO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə Azərbaycanda, eləcə də bir sıra xarici ölkələrdə həyata keçirilən layihələrin miqyası on minlərlə insanın sosial şəraitinin yaxşılaşması üçün yeni imkanlar açır. Təqdirəlayiq haldır ki, ictimai qurum olan Fondun icra etdiyi layihələr, uğurla gerçəkləşdirdiyi sosial təşəbbüslər dövlətin həyata keçirdiyi siyasətə böyük dəstək olmuş, müxtəlif sahələr üzrə dəyərli töhfələr vermişdir. Xalqın inam və etimad ünvanına çevrilən Heydər Əliyev Fondunun və şəxsən Mehriban xanım Əliyevanın fəaliyyəti ölkəmizin ictimai, siyasi, mədəni,

humanitar sahələrdə mühüm nailiyyətlər qazanmasına yönəlməklə yanaşı, göründüyü kimi, həm də iqtisadi-sosial inkişafına da istiqamətlənib [6].

Hazırda "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasının əsas hədəflərinin reallaşdırılması ilə bağlı ardıcıl və zəruri tədbirlər həyata keçirilir ki, bu da növbəti illərdə ölkəmizin davamlı inkişafını, dünyada mövqeyinin möhkəmlənməsini və xalqımızın sosial-iqtisadi vəziyyətinin daha da yaxşılaşmasını təmin edəcəkdir.

Zaman keçdikcə xeyriyyəçilik fəaliyyəti genişlənir, xeyriyyəçilərin sayı artır, ehtiyacı olanların dəstəklənməsi üçün yeni formalar yaranır və onlar daim təkmilləşdirilir. Sahibkarlar (işə götürənlər) əhalinin rifahı və həyat səviyyəsinin yüksəlməsi naminə könüllü fəaliyyət göstərirlər. Əldə olunmuş nəticələr, aparılmış tədqiqat və araşdırmalardan aydın olur ki, müasir dövrdə sahibkarların (işə götürənlərin) xeyriyyəçiliyinin bir sıra forma və növləri mövcuddur. Məsələn, sahibkar ilk növbədə bu nəcib missiyasını insanları öz müəssisəsinə işə dəvət etməklə təmin edir. Bəziləri isə ali məktəbdə ödənişli oxuyan tələbənin təhsil haqqını ödəməklə özünün xeyriyyəçi olduğunu göstərir. Eləcə də yaradıcı insanların (yazıçı, rəssam, alim və s.) əsərlərinin çap olunması xərcini ödəməklə mühüm sosial vəzifəni yerinə yetirirlər. Sahibkarlar, iqtisadi cəhətdən xeyli imkanlı olan şəxslər bununla birlikdə həmin sahədə xalqımızın qədim, keçmiş ənənəsini davam etdirir, mesenat kimi xeyirxah və şöhrətli adı yaşadırlar.

Orta məktəblərin təmiri, əlavə sinif otaqlarının tikintisinin aparılması xərclərini ödəməklə də xeyriyyəçi mühüm iş görmüş olur. Kənd yerlərində isə digər obyektlər (dərzişana, bərbərxana və s.) yaratmaqla xeyriyyəçilik vəzifəsini yerinə yetirir. Ehtiyacı olanların dolanışığına maddi kömək göstərmək, imkansız xəstələrin sağlamlası xərclərini öz üzərinə götürənlər də xeyriyyəçilər sırasına qoşulmuş olur. Maliyyə vəsaiti çatışmayan toy-nişan və matəm sahiblərinin xərclərinə kömək etmək də xeyriyyəçilikdir. Kənd yerlərində öz vəsaiti hesabına uşaq bağçaları, kitabxana yaradanlar özlərinin xeyriyyəçi olduqlarını göstərirlər. Çoxuşaqlı ailələrin orta və ali məktəblərdə oxuyan övladlarını mütəmadi geyim və məktəb ləvazimatları ilə təmin etmək də xeyirxahlıq və xeyriyyəçilik sayılır [2].

Yaxşı olar ki, özəl müəssisələrdə qanuni şəkildə formalaşan xeyriyyə fondları ilə yanaşı, sahibkarlar öz şəxsi gəlirləri hesabına da fərdi qaydada xeyriyyəçilik fəaliyyəti göstərsinlər. Beləliklə, xeyriyyəçilik fəaliyyətində sahibkarlar (işə götürənlər) və maliyyə cəhətdən imkanlı olan şəxslər əşya, əmtəə, pul formasından istifadə edə bilirlər.

İnamla demək olar ki, hazırda ölkəmizdə xeyriyyəçilik sosial ədalətin tərkib hissəsi kimi təzahür edir, gündən-günə təkmilləşərək geniş vüsət alır və əsaslı prosesə çevrilir. Xeyriyyəçiliklə məşğul olanların əksəriyyəti mühüm məsələlərin həllində fəal iştirak edirlər. Onlar hər il müxtəlif sosial məsələlərin həllinə milyonlarla manat vəsait xərcləyirlər.

ƏDƏBİYYAT:

1. S.Xəlilov.Elm haqqında elm. Bakı, 2011
2. http://az.wikipedia.org/wiki/:Sosial_iş
3. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu

4. "http://www.economy.gov.az/doc/2014-2017-ikpg.doc"/

5. www.azstat.org-2014

6. http://arxiv.az/az/xalqqazeti.com/8102753/Birinci+xanim+Mehriban+Eliyeva+hem+ictimai-siyasi+hem+xeyriyyecilik+fealiyyeti+hem+de+elmi+yaradiciligi+ile+muasir+dovrde+Azerbaycan+qadinlarina+numunedir

Abstract

GENERAL AND SPECIALIZED EDUCATION OF SOCIAL WORK

Farida QURBANOVA

Azerbaijan State Economic University, asc. prof.

Key words: social work, social work as a science, problem of education on social work, social work as profession, charity

Social work is an established professional discipline with a distinctive part to play in promoting and securing the welfare of the children, adults, families and communities. It operates within the framework of legislation and government policy, set out in Putting People First and the Children's Plan, and contributes to the development of social policy, practice and service provision. It collaborates with other social care, health, education and related services to ensure people receive integrated support. It is a profession regulated by law.

Резюме

СОЦИАЛЬНАЯ РАБОТА ОБЩЕГО И СПЕЦИАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Фарида КУРБАНОВА

доц. Азербайджанского Государственного Экономического Университета

Ключевые слова: социальная работа, социальная работа как наука, проблемы образования в сфере социальной работы, социальная работа как профессия, благотворительность

Социальная работа - утвержденная профессиональная дисциплина, нацеленная на улучшение и сохранение благосостояния детей, взрослых, семей и сообществ. Она реализуется внутри структуры законодательства и политики правительства, изложенной в "Все внимание людям" и "Плане о детях", и содействует развитию социальной политики, практики и социальных услуг. Она сотрудничает с другими видами соцпомощи, охраной здоровья, образованием и связанными с этим услугами, чтобы удостовериться, что люди получают комплексную поддержку. Это профессия, регулируется законом.

İQTİSADİYYATIN İNNOVASIYALI İNKİŞAFINDA KLASTERLƏRİN ROLU

Lalə MAHMUDOVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti, i.e.n., dos.

Rəyçi: i.e.n. Nuridə Əmrəslanova

Açar sözlər: klaster, innovasiyalı inkişaf, texnoloji tərəqqi, rəqabətqabiliyyətli sənaye, innovasiya strategiyası

İqtisadi resursların məhdudluğu, son zamanlar müşahidə olunan geriləmələr və s. dünya ölkələrini innovasiyalı iqtisadi inkişaf məsələlərinə, xüsusilə uzunmüddətli perspektivdə ərazi təşkilatlanma yolu ilə ayrı-ayrı müəssisələrin sürətli inkişafına diqqəti artırmağa sövq edir. Tədqiqatçıların fikrincə, dünya miqyasında klaster ideologiyası geniş yayılır, klasterlər bir çox sosial- iqtisadi strategiyaların əsas komponentinə çevrilirlər. Klaster dedikdə, ərazi yaxınlığı və məhsul istehsalı, reallaşdırılması və ya ehtiyatların istifadəsi sahəsində funksional asılılıq əlaqələri ilə bir-biri ilə bağlı olan təşkilatlar qrupu (kampaniyalar, infrastruktur obyektləri, elmi-tədqiqat institutları, ali məktəblər və s.) başa düşülür.

Klaster siyasətinin həyata keçirilməsində əsas məqsəd ərazi- istehsal klasterlərini təşkil edən rəqabətqabiliyyətli müəssisələrin, avadanlıqların, komplektləşdiricilərin təchizatçıların, ixtisaslaşdırılmış istehsal və servis xidmətlərinin, elmi-tədqiqat və təhsil müəssisələrinin hesabına iqtisadi artımın yüksək templərini və iqtisadiyyatın diversifikasiyasını təmin etməkdən ibarətdir.

Klaster anlayışını müxtəlif cür izah etmək olar:

- Klaster – klaster təhlili zamanı özünü biruzə verən müəyyən əlamətlər kompleksinə malik olan obyektlər məcmusudur;
- Klaster kommunikasiya, biznes – transaksiyası üçün aktiv kanallara malik olan, ixtisaslaşdırılmış infrastruktur, ümumi imkanları və təhlükələri olan, əmək bazarını, xidmətləri bölüşən oxşar müəssisələrin coğrafi əlaməti baxımından cəmləşdirilməsidir;
- Klaster – istehsal olunan məhsulun rəqabətqabiliyyətini artırmaq və regionun iqtisadi inkişafına təkan vermək məqsədilə elmi, ictimai təşkilatlarla, dövlət orqanları ilə sıx əməkdaşlıq edən sahibkarlıq strukturlarının könüllü sahə və ya ərazi birliyi;
- Klaster – bir-birindən qarşılıqlı asılılıqda fəaliyyət göstərən və bir-birinin rəqabət üstünlüklərini artıran elmi-tədqiqat və təhsil müəssisələrinin, komplektləşdiricilərin, ixtisaslaşdırılmış xidmətlərin, avadanlıqların təchizatçıların lokal qrupudur.

Qeyd olunan yanaşmalarda “birlik”, “əməkdaşlıq”, “rəqabət”, “ixtisaslaşma”, “müəssisələrin coğrafi cəmləşməsi”, “elmi təşkilatlar” kimi anlayışlar ehtiva olunur. Klaster anlayışına olan mövcud yanaşmaları ümumiləşdirərək belə bir fikrə gəlmək olar ki, klaster

konsepsiyasının əsas ideyası istehsalçı müəssisələrlə podratçı, ehtiyatların və texnologiyaların təchizatçıları, həmçinin təhsil, elmi-tədqiqat və maliyyə-kredit təşkilatları arasında kooperasiya əlaqələrinin yaradılmasından ibarətdir. Bu cür kooperasiya və ixtisaslaşma klaster iştirakçılarına fəaliyyətlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, yeni texnologiyaları, məhsulları daha tez tətbiq etməyə imkan verir. Klasterin iştirakçıları olan müəssisələr bir tərəfdən bir-birilə rəqabət aparır, digər tərəfdən müxtəlif problemlərin həllinin yeni yollarının axtarışı üzərində birgə işlər aparırlar. Beləliklə, klaster çərçivəsində rəqabət və kooperasiya özünəməxsus formada uyğunlaşır. Bunu nəzərə almaqla klasteri aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar: klaster bir - birindən asılı olmayan təsərrüfatçılıq subyektlərinin (müəssisələrin, elm - təhsil təşkilatlarının, bankların, sığorta kompaniyalarının və s.) və dövlət hakimiyyəti orqanlarının sahibkarlıq sahəsində müştərək fəaliyyəti üçün xüsusi hüquqi şəxs təsis etmədən, ehtiyatlardan daha səmərəli istifadəsi və sinergetik effektin alınması məqsədilə yaratdıqları, coğrafi baxımdan cəmləşmiş könüllü birliklərdir.

Dünyanın iqtisadi cəhətdən güclü klasterlərindən biri ABŞ-ın Kaliforniya ştatında yerləşən Silikon vadisidir. Burada kompüterlərlə, onların komplektləşdiriciləri, proqram təminatları, rabitə, biotexnologiya və s. ilə məşğul olan minlərlə kompaniyalar (General Electric, Eastman, Kodak, Shockley Transiston və s.) fəaliyyət göstərirlər.

Ən məşhur Avropa klasteri - Şərqi Fransada fəaliyyət göstərən Plastik vadisidir. Onun tərkibinə daxil olan müəssisələr polimerlərin hazır məhsula çevrilməsini, həmçinin məhsulların layihələndirilməsini, yeni formaların işlənməsini və s. həyata keçirirlər.

Hər iki klasterin texnoloji tərəqqinin qazanmaqlarının səbəbi bütün iştirakçıların ayrı-ayrılıqda deyil, bir şəbəkənin elementləri fəaliyyət göstərmələrindədir. Mütəxəssislərin fikrincə, klaster müəssisələrinin üstünlüyü onun yüksək ixtisaslı mütəxəssisləri dəvət etmək və tərəf müqabilləri ilə bazar informasiyasının mübadiləsi imkanlarının olmasındadır. Klasterin tərkibində fəaliyyət göstərən müəssisələrə bu və ya digər layihələrin reallaşdırılması üçün əlaqələrin qurulması daha asan olur. Klaster müəssisələri yüksək innovasiyalılıqları ilə seçilir. Klasterlər bir qayda olaraq, müəssisələrin öz təşəbbüsləri ilə yaradılırlar. Müəssisələri klasterləri yaratmağa sövq edən səbəblərə yüksək səmərəliliyi, yeni biliklərin alınmasını, kooperasiyalaşmanı və s. aid etmək olar. Klaster əlaqələrinin qurulması bir çox innovasiya strategiyalarının yaradılması zamanı prioritet məqsəd kimi çıxış edirlər, bu səbəbdən dövlət orqanları klaster ideyalarının yayılması, layihələrin dəstəklənməsi, sənaye və elm sahələri arasında əməkdaşlıq əlaqələrinin yaradılması vasitəsilə işgüzar münasibətlərin qurulmasına maraq göstərirlər.

Müəssisələrin və ərazi təşkilatlarının innovasiya inkişafında klasterlərin rolu Avropa İttifaqının sənədlərində də qeyd olunub. Avropa komissiyasının mühüm təşəbbüslərindən biri innovasiya strategiyasının əsas elementləri kimi "bilik və innovasiya ərazilərinin" yaradılmasıdır. Bu ideya "öyrənən ərazilərin" konsepsiyasına əsaslanır. Bu konsepsiyaya əsasən, dünya bazarında səmərəli fəaliyyət göstərməyə imkan verən müəssisələrin innovasiyalılıq və rəqabətqabiliyyətlik amilləri-innovasiyalar, sahibkarlıq, elastiklik, strategiya və s. - ərazi inkişaf şəraitində yaranır. Lakin sahibkarların yeni ideyalardan, biliklərdən və innovasiyalardan istifadə etmələri üçün, elmi-tədqiqat klasterlərinin fəaliyyət göstərməsi zəruridir. Elmi-

tədqiqat klasteri elmi təşkilatların, müəssisələrin, regional hakimiyyət orqanlarının məcmusu, həmçinin elmin, texnikanın, iqtisadiyyatın müəyyən sahəsi üçün müştərək işləyən innovasiyalılıq və sahibkarlığa dəstək mərkəzləri kimi çıxış edirlər.

Məsələn, hal-hazırda Cənubi Koreyada yeni innovasiya mexanizmləri tətbiq edilir ki, onlar ekspertlərin qiymətləndirilməsinə görə ölkəyə postindustrial liderlik üçün yeni imkanlar açılır. Burada söhbət, yeni, əvvəlkindən fərqli, texnoloji bazarın ənənəvi və yeni iştirakçıların kombinasiyasından istifadə edən innovasiya şəbəkələrindən və klasterlərindən gedir. Bundan başqa, bu cür klasterlər köhnə sənaye aqlomerasiyalar çərçivəsində regional konsetrasiyaya meyillidirlər.

İri müəssisələr yeni sistemdə əsas oyunçular kimi çıxış edirlər, lakin onların innovasiya fəaliyyətlərinin təbiəti, həmçinin kiçik və orta sahibkarlıqla münasibətlərinin xarakteri dəyişir. Lakin innovasiya sisteminin heç bir ənənəvi elementi itirilməmişdir. Sənaye kompleksləri, dövlət ETİ-i, ali məktəblər, elmi infrastruktur təşkilatları və özəl korporasiyalar daxili yenidənqurma və digər infrastrukturla sahə əməkdaşlıq əlaqələrini genişləndirərək innovasiyalarla məşğul olmaqla davam edirlər.

Innovasiya şəbəkələri daha çox biotexnologiya, informasiya, rabitə kimi yüksək texnoloji sahələrdə yaranırlar. Cənubi Koreyanın ən böyük klasteri Daeduk Vadisidir. Elmi şəhərcik olan Daeduk Vadisi Silikon Vadisi prinsipi əsasında qurulub və regional innovasiya sisteminin bütün elementlərinə müxtəlif institutlara, infraqururura, texnoloji biznes-inqubatorlara və yüksək texnoloji sənaye firmalarına malikdir. Bura biotexnologiyaların müxtəlif istiqamətlərində ixtisaslaşan və yüksək səmərəliliyi ilə seçilən 14 kompaniya daxildir. Şəbəkə əməkdaşlığı effekti bir neçə alətlərin vasitəsilə əldə edilir: bahalı elmi avadanlıqların birgə istifadəsi; “paket” texnologiyalarının işlənməsində əməkdaşlıq; yeni bizneslərin inkubasiyası və müxtəlif elmi araşdırmalara tədqiqatçıların cəlb edilməsi və s. Kiçik və orta firmaların innovasiya prosesinin digər iştirakçıları ilə birgə həyata keçirdikləri ETKLİ payı artır. Bir qayda olaraq, onlar orta texnoloji sahələrdə (tekstil, ayaqqabı istehsalı) digər innovasiya institutları ilə əməkdaşlıq etməyə və ya iri korporasiyaların ixtisaslaşmış təchizatçı kimi çıxış etməyə çalışırlar. Kiçik innovasiya firmalarının partnyorları kimi universitetlər (layihələrin 38,9%), dövlət laboratoriyaları (20%), milli korporasiyalar (35,2%), xarici firmalar (5,9%) çıxış edirlər.

İri korporasiyaların və kiçik yüksək texnologiyaları firmalarının birliyi son zaman geniş yayılmışdır: birincilər əsas kampaniyaların ixtisaslaşmasını saxlamaqla yeni bizneslərin yaradılmasında, ikincilər isə iri kompaniyaların investisiya və marketinq ehtiyatlarına çıxış əldə etməkdə maraqlıdırlar.

Çin Xalq Respublikasının innovasiya sənaye klasterləri dövlət strategiyasının yerli məqsədlərlə, müxtəlif sənaye klasterlərinin inkişafının elmi innovasiyalarla, hökumət rəhbərliyinin bazar irəliləməsi ilə uyğunlaşması prinsipləri əsasında yaradılıb. ÇXR hökuməti innovasiya xidmətləri sisteminin yaradılmasında xüsusi rol oynayır. Yüksək texnoloji sənaye inkişaf zonalarının (texnoparkların) yaradılması “Məşəl” Çin proqramının mühüm tərkib hissəsidir. Çində milli texnoparkların inkişafı 4 əsas üzərində qurulur:

- Texnotərəqqinin və müstəqil innovasiyaların mühüm aparıcısı kimi;
- İqtisadi strukturun və iqtisadi artımın dəyişilməsi üsulun islahatlarının mühərriki kimi;
- Müəssisələrin beynəlxalq rəqabətində iştirak üçün xidmətin platforması;
- Yeni texnoloji sənayedə mühüm yerin tutulması, yeni rəqabətqabiliyyətli sənaye klasterlərinin yaradılması.

Düşünürük ki, klasterlərin yaradılması sahəsində dünya ölkələrinin müsbət təcrübələrinin öyrənilməsi və bu təcrübənin ölkə xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla tətbiqi Azərbaycan iqtisadiyyatının innovasiyalı inkişafına müsbət təsir edə bilər.

ƏDƏBİYYAT:

1. Бовин А.А., Краковская М.Я., Чередникова Л.Е. «Концепция и практика управления инновациями», Новосибирск, 2002, 330 с.
2. “Azərbaycan Respublikasında innovasiya yönümlü iqtisadi inkişafın problemləri və onların həlli yolları” mövzusunda Respublika Elmi Konfransının materialları, Sumqayıt, 2010
3. Шилов А. Инновационная экономика: наука, государство, бизнес. Журнал «Вопросы экономики», № 1, стр. 127-137, 2011
4. М.Копалешвили, И.Бединашвили «Национальные инновационные системы зарубежных стран» Тбилиси, 2009

Abstract

THE ROLE OF CLUSTERS IN INNOVATIVE ECONOMIC DEVELOPMENT

Lala MAHMUDOVA

Ph.D. on economics, Sumgait State University

Key words: cluster, innovative development, technological progress, competitive industry, innovation strategy

The article presents the main approaches to the definition of "cluster", the mechanisms of their functioning on the example of Silicon Valley (USA), Plastic Valley (France), Deduce Valley (South Korea) and the "Torch" of China.

Резюме

РОЛЬ КЛАСТЕРОВ В ИННОВАЦИОННОМ РАЗВИТИИ ЭКОНОМИКИ

Лала МАХМУДОВА

к.э.н., доц. Сумгаитского Государственного Университета

Ключевые слова: кластер, инновационное развитие, технологический прогресс, конкурентоспособная промышленность, инновационная стратегия.

В статье даны основные подходы к определению «кластер», механизмы их функционирования на примере Силиконовой Долины (США), Пластиковой Долины (Франция), Долины Даэдук (Южная Корея) и программы «Факел» КНР.

TİKİNTİ KLAŞTERLƏRİNİN MÜHÜM XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARIN YARADILMASINI ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR

Novruz NOVRUZOV

«Odlar Yurdu» Universiteti, doktorant

Rəyçi: Mustafayev Famil iqtisad elmləri doktoru, professor, AMEA-nın “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” Elmi Mərkəzinin direktor müavini

Açar sözlər: tikinti sektoru, tikinti klasterləri, xüsusiyyətlər, milli iqtisadiyyat, iqtisadi inkişaf

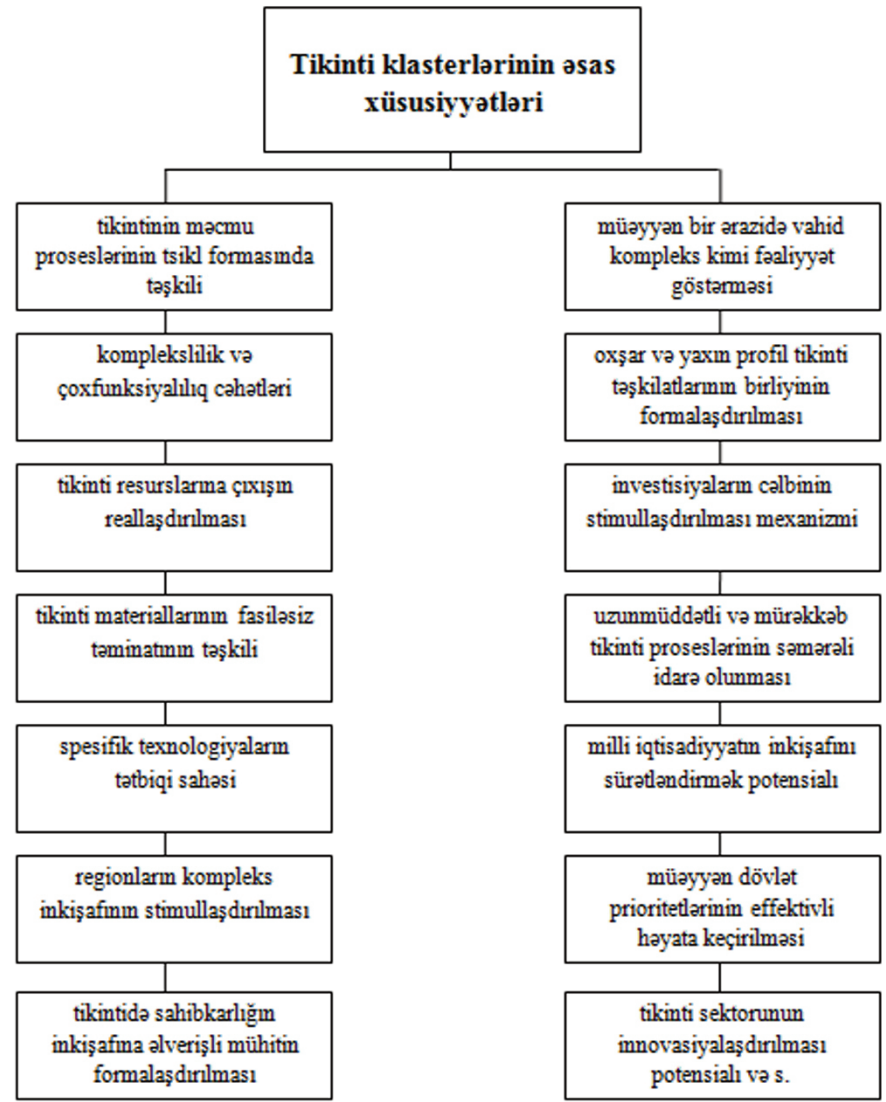
Giriş. Tikinti sektorunun təşkili və onun fəaliyyətinin səmərəliliyinin təmin edilməsi bir qrup spesifik xüsusiyyətlərlə bağlıdır. Bu sektorun fəaliyyəti bir sıra digər sahələrin, xüsusilə, tikinti materialları sahəsinin fasiləsiz və ahəngdar işləməsini şərtləndirir. Digər tərəfdən, tikinti işlərinin planlaşdırılması, proqnozlaşdırılması, layihələndirilməsi, material-resurs təminatının təşkili, maliyyə və digər zəruri resursların mobilizasiyası, innovativ funksiyaların reallaşdırılmasına əlverişli şəraitin yaradılması, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, tikinti sektoru iştirakçılarının qarşılıqlı maraqlarının nəzərə alınması, bu sahədə dövlət dəstəyi mexanizmlərinin adekvatlığının təmin edilməsi, praktiki mexanizmlərin, alət və üslubların işləkliyinə nail olunması və s. kimi vəzifələrin yerinə yetirilməsi bir çox xüsusiyyətlərlə və amillərlə sıx bağlıdır.

Tikinti klasterlərinin təşkili və fəaliyyəti proseslərində də çoxlu sayda spesifik xüsusiyyətlər mövcuddur və onların nəzərə alınması bu kimi klasterlərin işinin effektivli təşkilində mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər [1]. Əsas xüsusiyyətlər kimi, ilk növbədə, tikinti klasterlərinin komplekslik xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edir. Belə ki, bu klasterlərdə tikintinin təşkili ilə və son məhsul tsiklinə çatdırılmasına qədər olan dövr ərzində bütün proseslər yer almışdır. Burada tikinti materiallarının istehsalından tutmuş hazır bina və qurğuların tikintisinə qədər olan proseslər cəmlənmişdir. Bu sahənin məhsulları çoxşaxəli və çoxfunksionaldır, müxtəlifliyi ilə fərqlənir, həm də fərdi xüsusiyyətlərə malikdirlər, yəni, mühəndis-geoloji, topoqrafik, iqlim və digər amillərdən də asılı olaraq, özəl xüsusiyyətlərə malik ola bilərlər. Digər tərəfdən, tikintinin maddi-texniki təminatı xüsusiyyəti də həlledici rola malikdir. Belə ki, tikinti və tikinti kompleksi müəyyən bir ərazidə vahid kompleks formasında aparıldığından, tikinti klasterləri prinsipləri əsasında isə bu problemlərə vahid prizmadən baxıldığından, tikintinin maddi-texniki təminatının fasiləsiz və etibarlı təmin edilməsi bu sahədə məhsuldar nəticələrin əldə edilməsinə əlavə stimullar yaradır. Çünki, tikinti mərhələləri və tikinti işləri mürəkkəb və dəyişən proseslərlə əhatəlidir və xammal-tikinti materialları məsələsində problemlərin olması, fasilələrə yol verilməsi, tikintinin intensivliyinə mənfi təsir göstərə bilər.

Tikinti klasterlərinin əsas xüsusiyyətləri

Tikinti materiallarının istehsalı üzrə tikinti klasterlərinin strateji vəzifələri məqsədli və

ünvanlı yanaşmanı şərtləndirir. Burada həmin materialların istehsalı ilə bağlı resursların yerləşdikləri ərazilərin və regionların, materialların işlənməsi və istehsalı ilə bağlı spesifik xüsusiyyətlər, infrastruktur elementləri, nəqliyyat amili, istehsalın vahid kompleks şəklində təşkili, istehsal prosesinin effektivliyi, idarəetmə strukturunun adekvatlığı, bu kompleksə daxil olan firma və kompaniyalarla qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsi və s. ciddi əhəmiyyət kəsb edirlər. Tikinti sektoru ilə bağlı, o cümlədən, tikinti klasterlərində daha çox diqqət çəkən xüsusiyyətlərin bir qrupu **Şəkil 1**-də verilmişdir.

Şəkil 1. Tikinti klasterlərinin spesifik xüsusiyyətlərinin sxemi

Şəkil 1-dən göründüyü kimi, tikinti klasterlərinin əsas xüsusiyyətlərində bu mexanizmlər vasitəsi ilə tikintinin başlanğıc mərhələsindən son məhsulunadək olan prosesləri özündə əks etdirməsi, vahid fəaliyyət kompleksi xarakterinə malik olması, tikinti materialları istehsalının

fasiləsiz təşkili, investisiyaların cəlbinin sürətləndirilməsi, yeni texnologiyaların tətbiqi sahəsi kimi fərqlənməsi, regional və milli iqtisadiyyatın inkişafının sürətləndirilməsinə əlavə stimullar verə bilməsi daha çox diqqəti cəlb edirlər. Tədqiqatçı E. Axmetzyanova qeyd edir ki, tikinti klasterləri müəyyən bir ərazinin inkişaf etdirilməsində hakimiyyət strukturlarının və biznes subyektlərinin sıx əməkdaşlığını təmin etmək xüsusiyyətinə malik olmaqla bərabər, həm də istehsal və texnologiyalarla bağlı prosesləri, çoxlu sayda tikinti klasteri iştirakçıların qarşılıqlı fəaliyyətinin təşkili kimi mühüm xüsusiyyətləri özlərində birləşdirirlər [2]. Tikinti klasterlərinin bu kimi xüsusiyyətləri tikintinin səmərəli təşkilinə imkan verməklə bərabər, eyni zamanda milli iqtisadiyyatın bir qrup əsas sahələrinin inkişafına əlavə məhsuldar mexanizmlər və alətlər verir. Tədqiqatçı O.Osipova qeyd edir ki, tikinti klasterləri bazar iqtisadiyyatı şəraitində və iqtisadi münasibətlərin ciddi transformasiyalara məruz qaldığı bir vaxtda müəyyən bir ərazidə, sahədə və ya regionda strateji məqsəd və vəzifələrin yerinə yetirilməsinə imkan verən çoxfunksiyalı iqtisadi mexanizm kimi faydalı xüsusiyyətlərə malikdirlər [3]. Belə bir şəraitdə tikinti təşkilatları, firma və kompaniyalardakı münasibətlər və əlaqələr işgüzarlıq xüsusiyyətləri ilə bərabər, bütün klaster iştirakçıların maraqlarına cavab vermək xüsusiyyətlərini də formalaşdırırlar. Tədqiqatçılar İ.Qarkina və İ.Qarkin qeyd edirlər ki, tikinti klasterlərinin əsas xüsusiyyətləri klaster təşəbbüsləri ilə birbaşa bağlıdır [4]. İqtisadiyyatın klasterləşdirilməsi problemlərinə toxunan L.Aleksandrova qeyd edir ki, ayrı-ayrı iqtisadiyyat sahələrinin, o cümlədən mürəkkəb iqtisadiyyat sektoru olan tikinti sektorunun inkişafının intensivləşdirilməsində klasterlər yarandığı dövrdən qısa müddət ərzində əsaslı irəliləyişlər etmək potensialına malik olan mexanizm xüsusiyyətləri nümayiş etdirirlər [5]. Tikinti klasterlərinin əsas xüsusiyyətləri sırasında tikinti müəssisələri arasında olan münasibətlərinin optimallaşdırılması, tikinti sektoru sahələrinin real istehsal fəaliyyətinə dəstəyin göstərilməsi, tikintinin ərazi və istehsal infrastrukturalarının yaradılması inkişafında birgə layihələrinin reallaşdırılması, ümumilikdə, bu klasterin yerləşdiyi ərazinin və ya regionun iqtisadi fəallığının artırılması, iqtisadi artımın, ÜDM-in, həmçinin vergi daxilolmalarının yüksəldilməsini təmin etməklə daha çox diqqət cəkilir.

Tikinti klasterlərinin prinsipləri və onların mahiyyəti

Praktiki fəaliyyət proseslərində tikinti klasterlərinin prinsipləri və onların mahiyyətinin araşdırılması aktuallığı ilə diqqət cəkir. Bu proseslər tikinti klasterlərinin xüsusiyyətləri ilə birbaşa bağlı məsələlərdir və tikinti klasterinin fəaliyyəti prosesində özünü büruzə verir. Klaster yaranması tikinti sektorunun fəaliyyətinə kompleks yanaşmanı təmin etmək iqtidarında olan xüsusiyyətlərə malik olduğundan, bu halda həm də tikinti materiallarının istehsalının təşkili ilə bağlı proseslərin innovasiyalaşdırılmasına da əlavə imkanlar yarada bilər. Tədqiqatçı V.Semençuk qeyd edir ki, tikinti sektoru ilə yanaşı, tikinti materialları sənayesi iri iqtisadiyyat sahəsi kimi xarakterizə olunur və burada 15-dən çox maddi-texniki tikinti bazası əsaslı formalaşmış fəaliyyət istiqamətləri vardır. Bu baxımdan tikinti klasterləri həm də bu qeyd olunan kompleksin innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırıcı xüsusiyyətinə malikdirlər [6]. Qeyd edək ki, tikinti materialları istehsalı sahələrinin yaradılması məqsədi ilə maliyyə resurslarının cəlb edilməsi bir çox məsələləri – tikinti materialları yataqlarının

işlənməsi problemlərinin baxılmasını, bunların əsasında istehsal sahələrinin qurulması, yerli və mərkəzi icra orqanları, nəzarətedici orqanlar və hökumət strukturları ilə birlikdə bu işlərin nizamlanması, hüquqi-qanunvericilik bazasının formalaşdırılması, praktiki, həm də səmərəli fəaliyyət mexanizmlərin həyata keçirilməsi və s. həll etmək lazım gəlir. Tikinti klasterləri öz xarakteri və fəaliyyət prinsiplərinə görə çoxlu sayda vəzifələrin kompleks şəkildə yerinə yetirilməsinə potensialı olan mexanizmlər kimi faydalı ola bilərlər. Göründüyü kimi, tikinti klasterlərinin prinsipləri və xüsusiyyətləri müxtəlifliyi ilə seçilir. Tədqiqat materialları bu kimi klasterlərin bir qrup prinsiplərini və onların mahiyyətini ümumiləşdirməyə imkan vermişdir (bax: Cədvəl 1).

Cədvəl 1. Tikinti klasterlərinin prinsipləri və onların mahiyyəti

Prinsiplər	Mahiyyəti
1. Komplekslilik prinsipləri	– tikinti klasterləri vahid fəaliyyət tsikli üzrə kompleks mexanizmlərdir; – tikinti klasteri oxşar məqsədlərə xidmət edən firma və kompaniyaların məcmusundan ibarət sistem-şəbəkədir və s.
2. Coğrafi prinsiplər	– tikinti klasterləri coğrafi ərazilər baxımından iqtisadi fəallığın gücləndirilməsi xüsusiyyətinə malikdir.
3. Horizontal prinsiplər	– tikinti klasterləri tikinti sektoru və onunla bağlı müxtəlif sahələrin firma və kompaniyalarını, şirkət və xidmət təşkilatlarını oxşar və yaxın fəaliyyət istiqamətləri üzrə vahid iqtisadi mexanizmlər vasitəsilə bir yerə cəmləyir.
4. Vertikal prinsiplər	– çoxlu sayda klaster təşəbbüslərinin dəyərləndirilməsi və onların ən prioritetinin seçilməsi, buna müvafiq vahid və tsikl formasında qarşılıqlı və əlaqəli istehsal proseslərinin təşkil edilməsi, əsas klaster iştirakçılarının müəyyənləşdirilməsi və son məhsulun alınmasına qədər innovativ məhsulların istehsalçıların qiymətləndirilməsi, məhsuldar nəticələrə istiqamətlənmiş fəaliyyətin stimullaşdırılması.
5. Lateral prinsiplər	– müxtəlif fəaliyyət istiqamətli firma və kompaniyaları, istehsal müəssisələrini birləşdirməklə və son məhsulun maya dəyərini optimallaşdırmaqla, ümumi fəaliyyətin həcmnin artması hesabına qənaətin əldə edilməsi və rentabelliyn yüksəldilməsi.
6. Texnoloji prinsiplər	– fəaliyyət sahələrinin eyni texnologiyalar əsasında birləşdirilməsi.
7. Birləşdirici prinsiplər	– bir mərkəz, yəni tikinti klasteri ətrafında istehsal və köməkçi müəssisələrin, elmi-tədqiqat və ali təhsil müəssisələrinin birləşdirilməsi.
8. Keyfiyyət prinsipləri	– tikinti klasterinə daxil olan iştirakçı-müəssisələrin məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə birgə səylərinin yönəldilməsi, stimullaşdırıcı innovasiya proseslərinin təşkili.

Prinsiplər	Mahiyyəti
9. Regional prinsiplər	– tikinti klasterlərinin regionların sosial-iqtisadi inkişafına əlavə stimulların verməsi, regionda iqtisadi fəallığın artması, sosial-iqtisadi problemlərin həllində yeni potensialın formalaşdırılması.
10. İri fəaliyyət müəssisəsi prinsipləri	– tikinti klasterlərinin iri fəaliyyət müəssisəsi kimi uzunmüddətli, geniş əhatəli, iri həcmli təsərrüfat vəzifələrinin davamlı, innovativ reallaşdırılması potensialına malik olması.
11. Ərazi-lokallıq prinsipləri	– tikinti klasterlərində çoxlu sayda iqtisadi subyektlərin müəyyən prioritetlik təşkil edən ərazidə - lokal şəraitdə bir fəaliyyət istiqamətində səmərəli mexanizmlərlə cəmləşməsi.
12. Təsərrüfat əlaqələrinin davamlılığı prinsipləri	– tikinti klasteri iştirakçılarının təsərrüfat-kooperasiya əlaqələri qarşılıqlı fəaliyyət və maraqlar əsasında formalaşdığından bu kimi əlaqələrin effektivliyi və davamlılığı ilə fərqlənə bilməsi.
13. Uzunmüddətlik fəaliyyət prinsipləri	– tikinti klasteri iştirakçılarının qarşısında duran uzunmüddətli və perspektivli prioritet vəzifələrin olması baxımından, burada uzunmüddətli və səmərəli fəaliyyət mühitinin olması.
14. Sahibkarlıq və dövlət subyektlərinin qarşılıqlı fəaliyyət prinsipləri	– tikinti klasteri iştirakçıları ilə dövlət strukturları arasında koordinasiyanın sıx olması, prioritet vəzifələr üzrə dövlət siyasəti mexanizmlərinin mükəmməl hazırlanmasına birgə marağın mövcudluğu və bu istiqamətlərdə qarşılıqlı fəaliyyətin yüksək səviyyədə olması.
15. Struktur üstünlükləri prinsipləri	– tikinti klasteri iştirakçıları vahid kompleksdə birləşdiyindən, burada təşkilatı struktur mexanizmlərinin elastikliyi və operativliyinin fərqlənməsi; – fəaliyyət qaydaları və prosedurlarında bürokratiyanın, manelərin minimuma endirilməsi; – qarşılıqlı nəzarət formalarının güclənməsi; – yeniliklərə heyətin marağının böyük olması.
16. İdarəetmə prinsipləri	– idarəetmə mexanizmlərinin çevikliyi və səmərəli olması; – idarəetmə və nəzarət mexanizmlərinin tikinti klasteri iştirakçılarının ümumi maraqlarına adekvatlığının təmin edilməsi və s.

Nəticə. Beləliklə, tikinti klasterlərinin prinsiplər xüsusiyyətləri və onların praktiki fəaliyyət prosesində nəzərə çarpan əsas mahiyyəti, çoxfunksiyalı, eyni zamanda mürəkkəb fəaliyyət elementlərinə, prinsiplərinə söykənmiş mexanizmlər məcmusu kimi çıxış etməklə bərabər, həm də tikinti sektorunda və bu sektorla bağlı fəaliyyət sahələrində, bütövlükdə, milli iqtisadiyyatın davamlı və məhsuldar inkişaf etdirilməsində səmərəli və məhsuldar mexanizmlər toplusu, həmçinin bu istiqamətlərdə koordinasiya olunmuş fəaliyyət mexanizmləri vasitəsilə effektivliyi iş prinsiplərinə malik müəssisələr, firma və kompaniyaların birliyi kimi xarakterizə olunurlar və s.

ƏDƏBİYYAT:

1. Шуваев М.А. Развитие методов оценки конкурентоспособности строительного предприятия. Дисс. канд. экон. наук. Саратов, 2006. – 151 с.
2. Ахмедзянова Э.Р. Создание и развитие промышленных кластеров. Дисс. канд. экон. наук. Казань, 2005. – 169 с.
3. Осипова О.В. Особенности и перспективы кластерной модели экономического развития. Дисс. канд. экон. наук. Челябинск, 2006.-147 с.
4. Гаркина И.А., Гаркин И.Н. Строительный кластер: взаимодействие между строительными организациями // Молодой ученый. – 2014. – № 4. – С.155-156. – <http://www.moluch.ru>.
5. Александрова Л. А. Кластеризация в экономике: предпосылки, закономерности, механизмы. Саратов, 2005. - 171 с.
6. Семенчук В.В. Кластерный подход к стимулированию инновационной деятельности в промышленности строительных материалов. Дисс. канд. экон. наук. Хабаровск, 2010 г. - 172 с.

Abstract**IMPORTANT FEATURES OF THE BUILDING CLUSTERS AND FACTORS CONTRIBUTING TO THEIR CREATION****Novruz NOVRUZOV***Ph.D student of Odlar Yurdu University*

Key words: construction sector, building clusters, features, national economy, economic development

Organization and operation of building clusters in the world practice demand special approaches and the application of effective and practical mechanisms. Therefore the creation and development of building clusters are formed by numerous features which seriously affect the efficiency and effectiveness of such clustering mechanisms and their profitability. Important features of building clusters are investigated in the processes of preparatory and construction works, the provision of special services and the interaction of cluster members. The important features of building clusters and the factors that contribute to their creation are described in the article.

Резюме**ВАЖНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СТРОИТЕЛЬНЫХ КЛАСТЕРОВ И ФАКТОРЫ, ОБУСЛАВЛИВАЮЩИЕ ИХ СОЗДАНИЕ****Новруз НОВРУЗОВ***докторант Университета “Одлар Юрду”,*

Ключевые слова: строительный сектор, строительные кластеры, особенности, национальная экономика, экономическое развитие

Организация и функционирование строительных кластеров в мировой практике требуют особых подходов и применения эффективных и практичных механизмов. В связи с этим в ходе создания и развития строительных кластеров формируются многочисленные особенности, которые серьезно влияют на эффективность и результативность подобных кластерных механизмов и их рентабельность. Важные особенности строительных кластеров формируются в процессах организации подготовительных и строительных работ, оказания специальных строительных услуг и взаимодействия участников кластера. В этой статье исследованы важные особенности строительных кластеров и факторы, обуславливающие их создание.

AZƏRBAYCANIN DÜNYA İQTİSADİYYATINA İNTEQRASIYASININ GENİŞLƏNDİRİLMƏSİNDƏ XÜSUSİ İQTİSADİ ZONALARIN TƏSİRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Şəfa ƏLİYEV

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

Rəyçi: i.ü.f.d.dos. A. M. Əsədov

Açar sözlər: Azərbaycan, İpək yolu, dünya iqtisadiyyatı, integrasiya, xüsusi iqtisadi zonalər, xarici iqtisadi əlaqələr, ixrac potensialı

Giriş. Dünya iqtisadiyyatında qloballaşma elementlərinin təsiri artdıqca, milli iqtisadiyyatların inkişafı və integrasiyası problemləri diqqət çəkməkdədir. Belə ki, dünya iqtisadi prosesləri genişləndikcə, ölkələr arasında daha sıx təsərrüfat və kooperasiya əlaqələrinin təşkili məsələləri aktuallığı ilə fərqlənilir. Bu halda, çoxfunksiyalı iqtisadi mexanizmlər və adekvatlıq səviyyəsinə görə milli iqtisadiyyatın immunitetlik səviyyəsini qaldıra biləcək iqtisadi alətlərin milli iqtisadi sistemlərə daxil edilməsi zərurəti ortaya çıxır. Məhsuldar və effektivli innovativ iqtisadi alətlərin milli iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında yer ala bilməsi, şübhəsiz, özü ilə yeni situasiya, dolğun motivasiya, əlavə stimül gətirmək qabiliyyətinə malikdirlər. Nəticədə iqtisadi inkişaf istiqamətlərində yeni canlanma ilə yanaşı, milli iqtisadiyyatın fəallıq səviyyəsi yüksələ bilər, iri innovativ layihələrin reallaşdırılmasına şərait yaranar, yüksək texnologiyalar əsaslı iqtisadiyyat sahələrinin formalaşdırılması mümkün olardı. Dünya təcrübəsində bu kimi problemlərin və prioritet vəzifələrin həll edilməsində Xüsusi İqtisadi Zonalardan (XİZ) fəal istifadə diqqət çəkir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya iqtisadi proseslərində inkişaf etməkdə olan ölkələrin milli iqtisadiyyatlarının modernləşdirilməsi və diversifikasiyalasdırılması çox mürəkkəb proseslərin reallaşdırılmasını tələb edir. Bu proseslərdə bir sıra ənənəvi iqtisadiyyat sahələrinin inkişaf etdirilməsilə yanaşı, müasir iqtisadi sektorların formalaşdırılması mühüm iqtisadi mexanizm kimi tələb olunur. Bu proseslərdə XİZ-lər effektivli iqtisadi alət kimi çıxış etmək iqtidarındadırlar. XİZ-lər avtonom və fəal iqtisadi mühit kimi iqtisadi inkişafa müsbət təsir etməklə yanaşı, XİZ rezidentlərinin iqtisadi fəaliyyətinin əlavə stimullar vasitəsilə gücləndirilməsi hesabına bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətinin artmasına imkan verir [1]. Təsədüfi deyildir ki, bir çox dünya ölkələrində milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatına integrasiyasının sürətləndirilməsində və ixrac potensialının artırılmasında XİZ-lərdən fəal və səmərəli istifadə edə bilmişlər [2]. Beynəlxalq “İpək yolu” integrasiya marşrutunun ən önəmli ölkələrindən biri olan Çində XİZ institutuna ciddi önəm verilir və s.

Xüsusi iqtisadi zonaların dünya iqtisadi proseslərinə təsiri

XİZ-lər dünya iqtisadi proseslərində uzun bir dövr ərzində sınaqdan çıxıb bilmiş, “qədim” və “müasir” iqtisadi alət kimi formalaşmış və hazırkı dünya iqtisadi proseslərində isə innovativ və effektivli iqtisadi alət kimi çıxış edirlər [3]. Məsələn, ABŞ-da XİZ-in yeni

funksiyalarla ölkənin iqtisadi sistemində daxil edilməsi, tezliklə bu effektivli iqtisadi alətin müxtəlif modifikasiyalarının formalaşmasına və yeni tipli XİZ-in yaradılmasına səbəb olmuşdur. Amerika iqtisadçıları M. Frazze və R. Rey XİZ-in mahiyyəti və formaları ilə bağlı dəyişiklikləri əsasən 3 mərhələyə bölmüşlər anbar və tranzit zonalar (sərbəst limanlar, ticarət-anbar zonaları), sərbəst sənaye zonaları (ixrac-istehsal təyinatlı) və kompleks azad sahibkarlıq zonaları [4]. Digər Amerikalı iqtisadçı E. Toffler isə, XİZ-ləri müxtəlif modifikasiyalarda beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq və integrasiya proseslərinin yeni iqtisadi mexanizmi kimi əsaslandırmışdır. Alimə görə, XİZ-lər mütərəqqi iqtisadi idarəetmə proseslərində "Üçüncü dalğa" effekti rolunu oynamaqla, real iqtisadi proseslərdə məhsuldar nəticələr əldə etməyə imkan vermişdir [5].

Qeyd edək ki, dünya üzrə müxtəlif modifikasiyalı XİZ-lərin sayı 3 mindən çox təşkil etmişdir və bu zonalarda 68 milyon nəfərə yaxın insan işlə təmin olunmuşdur. Dünya təsərrüfat sistemində effektivliyi ilə seçilən müxtəlif dünya ölkələrinin XİZ-lərindən illik ixracın həcmi bütövlükdə 851 milyard dollar təşkil etmişdir. Asiya və Fars körfəzində yerləşən ölkələrdə (Çin, İran, Tayland, Cənubi Koreya, Malayziya, Vyetnam, Filippin, Sinqapur və digərləri) fəaliyyət göstərən XİZ-lərdə 61 milyon nəfər işlə təmin edilmiş və bu kimi zonaların məhsuldar, həmçinin kompleks inkişafı hesabına həmin ölkələrin milli iqtisadiyyatları əsaslı şəkildə inkişaf etmiş, bu ölkələrdən bəziləri isə dünya dövlətləri sırasında iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə ön cərgələrdə yer almışlar [6]. Dünyanın digər regionlarında, məsələn, Amerika XİZ-lərində 3 milyon nəfər, Mərkəzi və Şərqi Avropa və Mərkəzi Asiya XİZ-lərində 1,6 milyon nəfər, Orta Şərq və Şimali Afrika XİZ-lərində isə 1,5 milyon insan işləyir. Müvafiq olaraq bu regionların XİZ-lərindən məhsul ixracı orta illik 510 mlrd., 73 mlrd., 90 mlrd. və 170 mlrd. ABŞ dolları təşkil etmişdir [7]. Çin iqtisadiyyatının inkişafında və onun müxtəlif sahələrinə müasir texnologiyaların gətirilməsində, ixrac potensialının güclənməsində XİZ-lərin əhəmiyyətli rolu olmuşdur. Maraqlıdır ki, XİZ-lərin məhsuldar növlərindən olan Texniki İqtisadi İnkişaf Zonaları Çinin ÜDM-də 5 %-lik göstəriciyə malik olmuş və bu göstərici ölkənin sənaye istehsalında 6,7 %, ixracında 10,1 % və xarici investisiyaların cəlb edilməsində 18 % təşkil etmişdir [8]. XİZ təcrübəsinin azlığına baxmayaraq, Vyetnamın 27 region və şəhərlərində bu kimi zonalar təşkil edilmişdir. Məsələn, Şimali Vyetnamda 13, ölkənin orta regionlarında 13 və Cənub rayonlarında isə 40 belə XİZ təşkil olunmuşdur. XXI əsrin əvvəllərində Vyetnamda XİZ-lərə yatırılan investisiyaların həcmi 24 milyard ABŞ dolları təşkil etmiş və burada reallaşdırılan layihələrin sayı 1400-ə yaxın olmuşdur [9]. Ölkə paytaxtı Hanoyun 30 km-də yerləşən Xoa Lak sənaye və yüksək texnologiyalar zonasında 500-ə yaxın investisiya layihələri qeydə alınmışdır. Vyetnamın 53 əyalət və şəhərlərini əhatə edən 180 XİZ-də 1 milyon nəfərə yaxın insan işləyir və bu ölkədə 2015-ci ilədək daha 100 müxtəlif modifikasiyalı XİZ-lərin təşkili gözlənilir.

Beləliklə, XİZ-lər bir çox dünya ölkələrinin iqtisadi inkişaf proseslərinə əsaslı təsir göstərməklə, onların regional və beynəlxalq aləmdə integrasiyasına əlavə imkanlar yaratmaqla, ixrac yönümlü məhsulların istehsalını genişləndirməklə effektivli və məhsuldar iqtisadi mexanizmlər kimi diqqət çəkirlər:

- ✓ müasir şəraitdə dünya iqtisadi proseslərin qloballaşdığı və beynəlxalq əmək bölgüsü prinsiplərinin daha da dərinləşdiyi kontekstində milli iqtisadiyyatların qarşısında duran strateji hədəflərin reallaşdırılmasında XİZ-lər səmərəli iqtisadi instrument kimi çıxış etmək iqtidarına malikdir;
- ✓ XİZ-lər milli iqtisadiyyatların inkişafı proseslərində investisiya mühitinin cəlb-ediciliyinin artırılmasına əlavə stimullar yaradıb və xarici investorların gəlişini intensivləşdirir [10];
- ✓ XİZ-lər milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatına integrasiyası ilə bağlı problemlərin həllində kompleks, beynəlxalq fərqli hüquqi-iqtisadi və təsərrüfat rejiminə malik bir iqtisadi mexanizm kimi çıxış edirlər, bu problemlərin həllində səmərəliliyi ilə seçilirlər və s.

Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına integrasiyasının sürətləndirilməsində və ixrac potensialının artırılmasında XİZ-lərin təşkilini şərtləndirən amillər

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasında 2005-2014-cü illər ərzində milli iqtisadiyyatın davamlı və intensiv inkişafı üçün tədbirlər görülmüşdür. Ölkə üzrə sosial-iqtisadi göstəricilərin bir qrupu **Cədvəl 1**-də verilmişdir.

Cədvəl 1.

Azərbaycanın bir qrup sosial-iqtisadi göstəricilərin dinamikası (əvvəlki ilə nisbətən %-lə)

Göstəricilər	2005	2010	2011	2012	2013	2014
ÜDM	126,4	105,0	100,1	102,2	105,8	102,8
Sənaye istehsalı	139,5	102,6	95,0	97,7	101,8	99,3
Kənd təsərrüfatı məhsulları	107,5	97,8	105,8	106,6	104,9	97,4
Əsas kapitalla investisiyalar	116,6	121,2	127,3	118,5	115,1	98,3
İxrac (cari qiymətlərlə)	120,2	106,9	92,6	95,1	100,7	99,2

Cədvəl 1. üzrə nəticələr:

- ✓ ölkə üzrə ÜDM-in artım tempi 2010-cu ildən başlayaraq azalıb, 2013-cü ildə 5,8 % artım tempi göstərsə də, 2014-cü ildə bu rəqəm cəmi 2,8 % təşkil edir;
- ✓ sənaye istehsalının həcmi əhəmiyyətli artım göstərmir və 2014-cü ildə 2013-cü ilə nisbətən azalma qeydə alınmışdır;
- ✓ kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında 2011-2013-cü illərdə artım tendensiyası zəifdir, 2014-cü ildə isə məhsul istehsalında azalma baş vermişdir;
- ✓ bu nəticələr ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyalaşdırılmasının sürət-

- ✓ ləndirilməsini və ixracının strukturunun təkmilləşdirilməsini şərtləndirir;
- ✓ dünya təcrübəsində XİZ-lər bu qeyd edilən strateji vəzifələrin reallaşdırılmasında effektivli iqtisadi mexanizmlər kimi çıxış edə bilirlər.

Cədvəl 2-də Azərbaycan Respublikasında xarici ticarət dövriyyəsinin, o cümlədən ixracın 1995-2014-cü illər üzrə dinamikası verilmişdir.

Cədvəl 2.

**Azərbaycan Respublikasında xarici ticarət dövriyyəsinin, o cümlədən ixracın
1995-2014-cü illər üzrə dinamikası (mln. ABŞ doll.).**

	xarici ticarət dövriyyəsi	əvvəlki ilə nisbətən, %lə	o cümlədən	
			ixrac	əvvəlki ilə nisbətən, %lə
1995	1304,9	91,2	632,2	97,6
2000	2917,3	148,4	1745,2	187,7
2005	8558,4	120,0	4347,2	120,2
2008	54925,5	466,6	47756,0	788,3
2010	27960,8	134,0	21360,0	145,0
2011	36326,9	130,0	26570,9	124,4
2012	33560,9	92,4	23908,0	90,0
2013	34687,9	103,4	23975,4	100,3
2014	31016,3	89,4	21828,6	91,1

Cədvəl 2. üzrə nəticələr:

- ✓ 1995-2014-cü illərdə xarici ticarət dövriyyəsi 23,8 dəfə artdığı halda, ixracın həcmi 34,5 dəfə artmışdır;
- ✓ 2012-2014-cü illərdə xarici ticarət dövriyyəsinin və xüsusilə, ixracın artımında problemlər özünü göstərmişdir;
- ✓ xarici ticarət dövriyyəsi 2008-ci ilə nisbətdə 2014-cü ilin yekunu üzrə 1,8 dəfə, ixrac isə - 2,2 dəfəyə yaxın azalmışdır;
- ✓ 2014-cü ilin yekunu üzrə xarici ticarət dövriyyəsi əvvəlki ilə nisbətən xeyli azalmışdır;
- ✓ bu göstəricilər xarici ticarətin, xüsusilə, ixracın diversifikasiyalaşdırılmasını şərtləndirir və dünyanın bir çox ölkələrində XİZ-lər əsasən ixrac potensialının yüksəldilməsi üçün yaradılır.

Bu baxımdan ölkə ixracının quruluşunun diversifikasiyalaşdırılması problemlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir və 2014-cü ilin yekunu üzrə ixracın quruluşu Şəkil 1-də verilmişdir.

- ✓ ölkə ixracının strukturunun diversifikasiyalaşdırılması və s.

Nəticə. Müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın inkişafının genişləndirilməsi, regional və beynəlxalq integrasiya proseslərində ölkəmizin yerinin möhkəmlənməsi, ixrac potensialının artırılması və milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi məsələləri dünya iqtisadiyyatının sürətlə qloballaşması fonunda mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər. Son 10 ildə hasilat sahələri ilə yanaşı, Azərbaycanda bir sıra digər milli iqtisadiyyat sahələrinə xarici investisiyaların və xüsusilə, əhəmiyyətli səviyyədə daxili investisiyaların yönəldilməsi tendensiyaları güclənməkdədir. Bunlarla bərabər, ölkənin sənaye potensialının modernləşdirilməsi prosesləri intensivləşmişdir. Hazırda daha müasir texnologiya əsaslı və məhsuldar avadanlıqlarla təchiz edilmiş istehsal sahələrinə üstünlük verilməkdədir. Azərbaycanda qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsi, iqtisadiyyat sahələrinin innovasiyalaşdırılması və yüksək standartlara malik məhsulların istehsalını artırmaqla, ölkənin ixrac potensialının gücləndirilməsi, Avropa və Asiya ölkələri arasında əhəmiyyətli rol oynayan “İpək yolu”- TRASEKA nəqliyyat tranzit dəhlizindən daha da səmərəli istifadənin təşkili üçün XIZ institutunun müxtəlif modifikasiyalarının ölkəmizin iqtisadi sisteminə tətbiq edilməsinin vacibliyi bu amillərlə izah olunur:

- ✓ Azərbaycanın yüksək texnologiya əsaslı hasilat sənayesi ilə yanaşı, müasir dünya standartlarına cavab verən və qloballaşma elementlərinin fəsadına tab gətirə bilən qeyri-neft sektoru sahələrinin yaradılması zamanın tələb olunan zərurəti kimi diqqəti cəlb edir;
- ✓ ölkənin milli iqtisadiyyatının diversifikasiyalaşdırılması üçün ənənəvi iqtisadiyyat sahələrinin modernləşdirilməsi proseslərinin başa çatdırılması və daha müasir iqtisadiyyat sektorlarının formalaşdırılmasının vacibliyi;
- ✓ Azərbaycanın ixrac potensialının artırılması üçün xarici ticarət fəaliyyətinin təşkili istiqamətində ölkənin iqtisadi siyasətinin təkmilləşdirilməsinin vacibliyi ilə yanaşı, bu sahədə rəqabətqabiliyyətli ixrac təyinatlı və idxaləvəzedici müəssisələrin təşkilinə əlavə stimulların verilməsi məqsədilə, dünya təcrübəsində uğurla sınaqdan çıxmış XIZ modellərindən istifadəyə yer verilməsi və s.

ƏDƏBİYYAT:

1. Авдокушин Э.Ф. Международные экономические отношения. Москва, Юрист. - 2004.
2. Карцев Д.А. Технопарки и технополисы в мировом хозяйстве и особенности их развития в России. Дисс... канд. экон. наук. -2000.
3. Farole Th., Akinci G., 2011. Special Economic Zones: Emerging Challenges, and Future Directions. pp: 319.
4. Фразье М.И. Рей Р. «Возможности создания зоны свободного предпринимательства в Болгарии». Журнал «Вопросы экономики» - 1991. - №10. с. 115 – 125.
5. Toffler, Alvin and Heidi Toffler. Creating a New Civilization: The Politics of the Third Wave. 1995. Language English.

6. Tao Y., Zhiguo L., 2012. China's Economic Zones: Design, Implementation and Impact. Paths International. pp: 468.
7. Carter C., Harding A., 2010. Special Economic Zones in Asian Market Economies. Taylor & Francis, Law, pp: 186.
8. Цяньшэнь П., Ван К. Опыт китайских зон технико-экономического развития/ Пер. с кит. Изд-во С. -Петербург. ун-та, 2006. -487 с.
9. Кхан Х.В. Формирование свободных экономических зон во Вьетнаме: современное состояние, проблемы, перспективы. Дисс... канд. экон. наук. Институт Экономики РАН. Москва, 2009. – 140 с.
10. Gareev T., 2013. The special economic zone in the Kaliningrad region: development tool or institutional trap? Baltic Journal of Economics, N. 2, V.13. http://www.biceps.org/assets/docs/bje/bje2013_no2/BJE_Vol13_no2.

Abstract

THE IMPACT OF SPECIAL ECONOMIC ZONES IN THE EXPANSION OF AZERBAIJAN'S INTEGRATION TO GLOBAL ECONOMY

Shafa ALIYEV

Sumgait State University, asc. prof.

Key words: Azerbaijan, Silk Way, global economy, integration, special economic zones, foreign economic relations, export potential

The impact of special economic zones in the expansion of Azerbaijan's integration to the global economy in modern conditions is investigated in the article. The path of formation and development, including the role of special economic zones in the world processes, the experience of individual countries are analyzed with this purpose. The importance of special economic zones in the expansion of Azerbaijan's integration into regional and international integration processes are described as well. The importance of special economic zones in the economic system of Azerbaijan is justified.

A number of suggestions and recommendations on the impact of special economic zones in the expansion of Azerbaijan's integration into the world economy are given in the end of the article.

Резюме
ВОПРОСЫ ВЛИЯНИЯ СПЕЦИАЛЬНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЗОН
НА РАСШИРЕНИЕ ИНТЕГРАЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНА В МИРОВУЮ
ЭКОНОМИКУ

Шафа АЛИЕВ

доцент Сумгаитского Государственного Университета

Ключевые слова: Азербайджан, Шелковый Путь, мировая экономика, интеграция, специальные экономические зоны, внешнеэкономические отношения, экспортный потенциал

В статье исследованы вопросы влияния специальных экономических зон на расширение интеграции Азербайджана в мировую экономику в современных условиях. С этой целью анализируются пути формирования и развития, в том числе, роль специальных экономических зон в мирохозяйственных процессах, опыт отдельных стран. Раскрыта важность специальных экономических зон в расширении интеграции Азербайджана в региональных и международных интеграционных процессах. Обоснована важность применения специальных экономических зон в экономической системе Азербайджана.

В конце статьи дан ряд предложений и рекомендаций по влиянию специальных экономических зон на расширение интеграции Азербайджана в мировую экономику.

TƏHKİYƏ MƏTNİNDƏ FİKSİONALLIQ

Ülviyyə RƏHİMOVA

Azərbaycan Universiteti, f.e.n.

Rəyçi: f.e.d. professor Qorxmaz Quliyev

Açar sözlər: təhkiyə, fiktiv, məkan resipiyent, metod

Belə hesab olunur ki, təhkiyə nəzəriyyəsi (narratologiya) XX əsrin ortalarında təşəkkül tapmış, mətnin təhkiyəsinin elmi meyarlarla dərk olunması məqsədilə yaranmışdır. Bunun səbəbi o dövrdə humanitar fikirdə hökm sürən strukturalist təsəvvürlərin geniş böhranı və bununla bağlı mövzu paradigmasını dəyişmək zərurəti ilə izah edilirdi.

Həqiqətən də o dövrdə strukturalizm get-gedə geniş vüsət alaraq humanitar elmlərə, həmçinin ədəbiyyatşünaslığın da tərkib hissəsinə çevrilən informasiya nəzəriyyəsinin tələblərinə cavab verə bilmirdi. Strukturalizm bütün hadisələri, o cümlədən ədəbi-bədii nümunələri müəyyən qapalı sistemin elementlərinin daxili əlaqələrinin öyrənilməsi metodologiyasından çıxış edirdi. Halbuki məlumdur ki, hər bir sənət əsəri kimi ədəbi nümunə bütün xüsusiyyətlərini yalnız transsendental müstəvidə oxucu ilə dialektik əlaqələr və təmaslar kontekstində açıqlaya bilər. Bədii əsərin yalnız onun daxili xüsusiyyətləri kimi izah etmək cəhdləri müəyyən problemlərin həllinə gətirib çıxartsa da, onun haqqında bütöv təsəvvürlər sistemi yaratmaq baxımından kifayət etmir, belə bir yanaşma ədəbi-bədii nümunələrin oxucuya təsirini, zamanını və məkanın həddlərini aşmaq qabiliyyətini izah etmək imkanında deyil, yəni bədii əsərin hərtərəfli izahı yalnız kommunikativ münasibətlər kontekstində mümkündür. Məhz buna görə də narratologiya ədəbi-bədii nümunənin xüsusiyyətlərini tədqiq etməklə kifayətlənmir, onun resipiyentə (oxucuya, dinləyiciyə) təsirinin özünəməxsusluğunu da üzə çıxarır.

Təhkiyənin bu və ya digər formasının xüsusiyyətlərini aşkar etmək "müəllif" - "təhkiyəçi" - "personaj" təhkiyə kateqoriyaları arasında münasibətləri təyin etmək deməkdir. Bununla bağlı Aristotelin "Poetika"-da irəli sürdüyü "mimesis" və "katarsis" anlayışların narratologiya kontekstində yenidən işıqlandırılmasını-araşdırılmasını və dəyərləndirilməsini tələb edirlər. Bu baxımdan narratologiya antik yunan filosofunun yeni tarixi və mədəni şəraitdə davamı və inkişafı kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Alman nəzəriyyəçilərindən Kete Fridemann, Fridrix Şpelqagen Kantın qneseoloji fəlsəfəsindən çıxış edərək kommunikativ struktura görə mətnin necə nəql olunmasını öyrənən təhkiyə nəzəriyyəsinə irəli sürürdülər. Klassik təhkiyə nəzəriyyəsi kimi tanınan alman ədəbiyyatşünas alimləri narratologiyanın əsas vəzifəsini onun necə nəql etməyi araşdırması ilə bağlılığını irəli sürərək sənətkarların hansı narrativ vasitələrdən istifadə edərək kommunikasiya prosesini təmin etdiyini üzə çıxarmağa cəhd edirdilər. Narratologiyanın meydana gəlməsi postmodernizmin humanitar bilikdə prioritet mövqeyə çıxması, inkişafı ilə bağlı bütün suallara cavab verməyə hazır olması ilə izah etmək lazımdır. Postmodernist təfəkkür

təhkiyəsinin özünün tamamilə yeni görmə bucağından şərh olunmasını, təhkiyə nəzəriyyəsinin həm ekstensiv, həm də intensiv inkişafını müəyyən etdi.

Təhkiyə nəzəriyyəsinin ekstensiv inkişafını söyləyəndə onun ən azı iki istiqamətdə dünyanın şərhində oynadığı rol nəzərə alınır: bu istiqamətlərdən birincisi, fransız filosofu F. T. Liotarın məşhur "Postmodern durum" əsəri ilə müəyyən olunur. Onun fikrincə, son nəticə etibarilə dünya yalnız uydurulmuş təhkiyə kimi dərk oluna bilər. Bu vaxta qədər dünya yeganə loqosa açıq həqiqət kimi dərk olunurdu. Postmodern dövrdə isə əks istiqamətdə hərəkət etmək lazımdır: Liotarın "metatəhkiyənin qurubu" konsepsiyası məhz bununla bağlı idi. Buna ancaq loqosun mif olmasını sübuta yetirməklə nail olmaq olar. Postmodern dövrə qədər fəlsəfə tərəfindən diskurs nəzəri və təhkiyə deyə iki yerə bölünürdü. Nəzəri diskurs həmişə və hər yerdə mövcud olan həqiqətləri qeydə alır. Bu iki diskurs arasında ziddiyyətin ləğv olunması postmodern dövrünün əsas problemlərindən biridir. Bu, hər şeydən öncə onunla bağlıdır ki, "nəzəriyyələrin özləri də yalnız gizli şəkildə təhkiyədirlər və onların fəvqəlzamanlıq iddiasında olmalarına yol vermək olmaz". Liotar tərəfindən istənilən diskursa təhkiyə statusu verilməsi mütləq diskursun (metatəhkiyənin) mövcudluğunun inkarına çevrilir: "faktiki olaraq biz daim hansı isə təhkiyənin təsiri altındayıq, həmişə artıq bizə nə isə deyilmişdir və bizim haqqımızda da artıq nə isə deyilmişdir". Təhkiyə heç bir zaman təmiz fakta, dinib danışmayan hadisəyə əsaslanmır, tarix, saysız-hesabsız sözlərin səs-küyü onun əsasını təşkil edir. Təhkiyə heç bir zaman başa çatmır: təhkiyəçi günlərin bir günü özünün də təhkiyəçiyə çevriləcək dinləyiciyə müraciət edir. Onda təhkiyə yenidən nəql olunacaq, təkrar təhkiyəyə çevriləcək. Beləliklə, Liotarın fikrincə, loqosun böhranı ilə bağlı metatəhkiyənin labüd qurubu saysız-hesabsız diskurslara söykənən mikrotəhkiyələrin meydana gəlməsini şərtləndirir.

Təhkiyə nəzəriyyəsinin intensiv dərkinə deyəndə hər şeydən öncə bədii təhkiyənin bütün elementlərinin ayrı-ayrılıqda və üzvi vəhdət şəklində öyrənilməsini, təhkiyəçinin bir tərəfdən müəlliflə (aktor), digər tərəfdən müəllifin intensiyasının (niyyətinin) məqsədi olan oxucu ilə münasibətlər sisteminin hərtərəfli öyrənilməsini nəzərdə tuturuq.

Təhkiyənin fəlsəfi qneseoloji əsasını müəyyən edən alman filosofu İ. Kantın fikrincə biz dünyanı öz-özlüyündə olduğu kimi yox, şüur vasitəsilə dərk edirik. Bu isə o deməkdir ki, obyektiv gerçəklik labüd şəkildə bizim tərəfimizdən dəyişdirilir, şüurumuzun süzgəcindən keçməklə nəsnələr arasında münasibətlər sistemi yeni səciyyə kəsb edir.

Alman alimi Fridemann deyirdi ki, "Dramatik mənada indi baş verən hadisə "həqiqidir". Epik mənada nəql olunan hadisə yox, təhkiyənin özü "həqiqidir". "Həqiqi" ifadəsi burada hər iki məqamda fiktivdir, yəni uydurmadır. Epik əsərdə nəql olunan hadisəni isə dramatik əsərdən fərqli olaraq gerçəkləşdirmək mümkün deyil, lakin nəql olunan hadisəni (təhkiyəni) kitab şəklində çap etmək olar, onu dinləmək olar, bu halda hadisə yox, onun nəql olunması, yəni təhkiyənin özü bədii əsər şəklində gerçəkləşir. Dram əsərini səhnələşdirmək olar. Bu isə aktyorlar tərəfindən səhnəyə qoyulmuş hadisənin gerçəkləşdirilməsi, maddi səciyyə kəsb etməsi deməkdir. Amma dram əsərində oxucu və tamaşaçı arasında vasitəçi yoxdur, mən onu birbaşa səhnələşdirə bilirəm, hekayəni səhnələşdirmək üçün isə təhkiyəçi gərək ləğv

edilsin.

Dramatik personaj hər hansı bir hadisəni nəql edə bilər. Lakin bu onun oxucuya müraciəti deyil, başqa bir personaja hansı isə bir məlumatı ötürmək üsuludur.

Hər bir fərd dünyanı seyr edir. Bu o deməkdir ki, fərdin qavrama süzgəcindən keçən gerçəklik öz hərtərəfliliyini və müəyyən mənada obyektivliyini itirir, subyektivləşir. Bu baxımdan dünya yalnız özünəməxsus görmə bucağı olan fərddə olduğu kimi öz əksini tapmır. Onun zövqündən, prioritetlərindən, saysız-hesabsız digər faktorlardan asılı olaraq subyektiv şəkildə dərk olunur. Əslində hər bir insan gerçəkliklə özü arasında təhkiyəçidir. Yəni təhkiyəçi instansiyası müəyyən qanunauyğunluqlar əsasında formalaşmışdır. Bu baxımdan insanın dünyanı subyektiv şəkildə dərk etməsi bədii fikirdə təhkiyəçinin meydana gəlməsinə səbəb olur.

Alman alimlərinin konsepsiyasına görə əsərin məzmunu ilə oxucunun əlaqəsinin təmini (bunu isə vasitəçi həyata keçirir) təhkiyənin əsasını təşkil edir.

Fransızların strukturalist narratologiyasına (təhkiyə nəzəriyyəsinə) görə isə onları kommunikasiyanın strukturundan daha çox nəql olunanın (əhvalatın, hadisənin) strukturu maraqlandırır. Ədəbiyyatşünas, alim Qorxmaz Quliyev özünün "XX əsr ədəbiyyatşünaslıq konsepsiyaları" əsərində qeyd edir ki, "Narratoloqlar əsas diqqətlərini belə bir fakta yönəldirlər ki, bədii nümunə özünün həтта formal parametrləri baxımından da süjetə müncər olunmur. Məlumdur ki, vaxtı ilə rus formal məktəbinin nümayəndələri belə hesab edirdilər ki, fabula ədəbi-bədii nümunədə nədən bəhs olunduğunu, süjet isə necə bəhs olunduğunu göstərir. Bu şəkildə süjet anlayışı narratoloqları qane etmirdi, buna görə də onlar süjet anlayışındakı bu "necə"də iki aspekti üzə çıxartdılar. Birincisi, bu, nəql olunan hadisələrin təqdimatı və bölgüsü üsulu ilə bağlı (faktların və situasiyaların, hadisələrin ardıcılığının, səbəb-nəticə baxımından bağlılığının sırf xronoloji və yaxud qeyri-xronoloji xülasəsi) və ikincisi, bu formal strukturun yazıcının oxucu ilə birbaşa, yaxud dolayısı ilə dialoqu baxımından bu formal strukturun təqdimatı üsullarıdır. Narratoloqlar əsas diqqətlərini belə bir fakta yönəldirlər ki, bədii nümunə özünün həтта formal parametrləri baxımından da süjetə müncər olunmur" [2, səh-123]. Burada son dərəcə mühüm bir xüsusiyyət meydana çıxır: təhkiyə prosesində hadisə nəql olunur. Hadisənin isə zamanı var - hadisə, əhvalat temporal xarakter daşıyır.

Hadisənin cərəyan etməsi üçün, bir ilkin durumun (çıxış durumunun) mövcudluğu tələb olunur. Əhvalat cərəyan etdikcə bu durum dəyişir, yəni mahiyyət etibarilə bədii əsərdə təsvir olunan hadisə bir-birindən doğan, bir-birini tamamlayan durumların zənciridir.

Başqa bir məqamda isə nəql olunan hadisə (təhkiyə obyektı) xarici (zahiri) ola bilər: məsələn, fəsilələrin bir-birini əvəz etməsi kimi təbiət hadisələri və s. (mental, mənim şüurumda cərəyan edən hadisələr). Bir məndən kənarda baş verən hadisələr var, yəni fəsilələr dəyişir, külək əsir, qar yağır (təbiət hadisələri) insanın başına gələn qəzavü-qədər, bir də mənim beynimdə yaranan əhvalatlar və məndən asılı olmayan əhvalatlar kənarda baş verən (aksional), personajlar arasında əlaqə (interaksional) hadisələr, bir də personajın təkbaşına düşüncə-məntəl hadisələr. Hadisələr bir-birilə səbəb-nəticə münasibətləri, bir də zaman zəminində birləşə bilərlər.

Bununla bağlı Aristotelin "Poetika" əsərində "Nəyinsə nəyin nəticəsində, yaxud nəyinsə nədən sonra meydana gəlməsinin böyük əhəmiyyəti var" [1. səh-46] ifadəsini şərh etmək yerinə düşər.

Təhkiyə mətnində hadisə (hadisəlilik) bir sıra şərtlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Hər şeydən əvvəl təhkiyədə həqiqətə uyğunluq, yaxud reallıq (əlbəttə ki, fiktiv (uydurma) dünyanın çərçivəsində. Lakin bununla bərabər aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır: (hadisəliliyin birinci şərtidir. a) müəllifin təsvir etdiyi dünya fiktivdir (fiksiyadır), yəni uydurmadır; b) bununla yanaşı bu uydurma dünyada cərəyan edən hadisələr həqiqətə uyğun olmalıdır.

Gerçəkliyin müəyyən elementlərinin ədəbi-bədii nümunə kontekstində fiktivləşməsi, yəni bədii bütövün üzvi tərkib hissəsinə çevrilməsi müxtəlif yollarla həyata keçirilə bilər. Bu baxımdan Cəlil Məmmədquluzadənin bədii əsərlərində yalnız bir elementin-məkanın fiktivləşdirilməsinin müxtəlif üsullarını nəzərdən keçirək:

1. "Poçt qutusu"nda hadisələrin cərəyan etdikləri məkan göstərilir, lakin personajlardan birinin can atdığı (intensiyasının obyekt) mənanı konkret və dəqiq şəkildə nəzərə çarpdırır. Məsələn: "Xan çox tələsirdi İrəvana getməyə; çünki xanı orada çox vacib işlər gözləyirdi" [3, səh-122]. Digər bir personajın çıxışı mənanı konkret göstərsə də, açıq – aydın üslubi – ekspressiv səciyyə daşıyır və fiktivdir. "Bu heyndə qapı döyüldü. Xan çıxdı və gördü ki, qapını döyən xanın öz kəndlisi "İtqapan" kəndinin əhli Novruzəlidir" [3, səh-123]. Göründüyü kimi hadisələrin cərəyan etdiyi məkan anonimdir, lakin bu anonim məkan konkret məkanla əlaqədardır. Həmin prinsip üzrə "Ölülər" pyesində dramatik kolliziyanı müəyyən edən əhvalatın daşıyıcısının (Şeyx Nəsrullah) çıxış nöqtəsi konkret və real Məşhəd şəhəridir. Lakin aparıcı hadisələrin cərəyan etdikləri məkan haqqında resipiyentə yarım həqiqi (qeyri- müəyyən) məlumat verilir: "Əhvalat vaxt olan İrəvan şəhərlərindən birində" [3, səh-382]. Eyni qeyri – müəyyənlik "Anamın kitabı" əsərində də cərəyan edən hadisələrə şamil oluna bilər. "Əhvalat vaxt olur Azərbaycan şəhərlərindən birində" [3, səh-438].

2. "Danabaş kəndinin əhvalatları" əsərində isə hadisələr birbaşa adı fiktivləşdirilmiş yaşayış məntəqəsində cərəyan edilir.

3. "Dəli yığıncağı" pyesində əhvalatların baş verdiyi yerlər haqqında resipiyentə heç bir məlumat verilmir.

Cəlil Məmmədquluzadənin "Dəli yığıncağı" əsərində isə müəllif bilə-bilə fiktiv məkan yaradır. Lakin burada bütün hadisələr həqiqətə uyğundur. Bu iki əsərin təmsalında fiktivliyin və həqiqətə uyğunluğun dialektikasının iki konsepsiyasını vermək olar. Əgər Danabaş kəndinin arxasında konkret yaşayış məntəqəsi təmsil edilirsə, "Dəli yığıncağı"ndakı şəhərin arxasında bütün Yaxın Şərq şəhərləri dayanır. Bu baxımdan fiktiv dünyanın özünün də dərəcə və səviyyələrinin mövcud olması qənaətinə gəlmək olar.

Bədii əsərdə fiktiv dünyada hadisələr həqiqətə uyğun şəkildə baş verə bilər. Hər bir təhkiyə həm müəllif, həm də resipientdən həmişə şərh tələb edir və elə buna görə reallığı eyni zamanda nəinki təqdim edir, həm də insanın təxəyyülündə "reallıq yaradır", ancaq eyni zamanda bu reallıqdan asılı olmadığını təsdiq edir. Təhkiyədə hadisə dəyişiklik adlandırılır.

Bu halda hərəkətin subyektinin dəyişiklik istəyi, onu arzu etməsi, yaxud xəyalına gətirməsi fiktiv dünyada baş verən hadisə hesab oluna bilməz. Bu halda yalnız istək və sairə aktı hadisədir. Yəni bədii əsərdə personajın xəyalından keçən fiktiv dünyanın hadisəsi deyil, aktı hadisədir. Deməli, birinci şərt fiktiv dünyada hadisə həqiqətən baş verməlidir. İkincisi, həqiqətə uyğunluqla bağlı ikinci şərt hadisənin müəyyən nəticə ilə başa çatmasıdır. Əgər fiktiv aləmdə dəyişiklik yalnız başlayırsa, əgər subyekt yalnız onu həyata keçirməyə cəhd edərsə, əgər dəyişiklik yalnız həyata keçirilmək durumundadırsa onu hadisə hesab etmək olmaz. Deməli, həqiqətə uyğunluq və nəticəlilik təhkiyə hadisəsinin zəruri şərtləridir. Onlar olmasa dəyişiklik hadisə iddiasında ola bilməz. Bədii əsərdə təqdim olunan dünyada dünyanın özü və onun bütün hissələri - durumları, personajları, hadisələri (əhvalatları) fiktivdirlər.

Əslində fiktiv (uydurulmuş) vahidlər real vahidlərdən tematik və formal əlamətlərinə görə deyil, gözə görünməz, izahı müşkül olan hansı isə xüsusiyyəti ilə fərqlənir: bu xüsusiyyət oxucuya təlqin edir ki, fiktiv vahidlərin heç biri mövcud deyildir və heç vaxt mövcud olmamışdır. Deməli müəllif tərəfindən uydurulmuş personajların fiktivliyi heç bir şübhə doğurmur.

Anarın "Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi" əsərində hadisələr real Bakıda cərəyan edir. Lakin fiktiv Təhminə Bakının küçələrini, gəzdiyi üçün, Bakıda yaşadığı üçün bütün Bakı fiktivləşir. Məhz buna görə də fiktiv şəhərdə real beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbə kəsb edib fiktivləşməsi tamamilə mümkündür.

«Xortdanın cəhənnəm məktubları» povestində Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev iki fiktiv dünya təsvir edir. Bunlardan birincisi real dünyanın təsviridir və bədii əsərin obyektinə çevrildiyinə görə gerçək dünyanın reallığından məhrum olaraq fiktiv-virtual dünyaya çevrilir. İkinci dünya sövq-təbii şəkildə fiktivdir, bu uydurma axirət dünyasıdır-cəhənnəmdir. Povestdəki hadisələr məkanına görə iki yerə bölünür. Gerçək dünya və axirət dünyası- cəhənnəm. Gerçək dünya real məkan olan Tiflisə qədər cərəyan edən hadisələri ehtiva edir. Xortdan Tiflisdə olarkən dərmanı içib cəhənnəmə vasil olmaqla ikiqat fiktiv dünya ilə üzləşir. Məlum olduğu kimi öz yaradıcılıq metodu etibarilə Ə.Haqverdiyev dostu və həmkarı C. Məmmədquluzadəyə son dərəcə yaxın idi. Lakin "təmiz" tənqidi realıstdən fərqli olaraq öz əsərlərində romantik və fantastik elementlərdən də istifadə edirdi. "Xortdanın cəhənnəm məktubları", və "Pəri Cadu" əsərləri buna misal ola bilər. Əgər "Pəri Cadu" pyesində fantastik elementlər aparıcı rol oynayıb əsərə romantik-fantasmaqorik səciyyə verirlərsə, "Xortdanın cəhənnəm məktubları"nda ikiqat fiktiv dünya real fiktiv dünyanı inkar etmir, bir növ onu izah edən əlavəyə çevrilir, faktiki olaraq anti-fiksional xarakter kəsb edir, ədəbi əsərdə fiktivləşmiş dünyada cərəyan edən hadisələrin reallığını vurğulayır. Bu baxımdan bir əsərin içərisində iki dünya yaratmağa nail olmuş sənətkar axirət dünyasını daha çox fiktivləşdirməklə qarşısına qoyduğu bədii məqsədə nail olmur. Əgər oxucu sövq-təbii real dünyanın- Tiflisə qədər cərəyan edən hadisələrin təsvirini əsərdə fiktiv vahidlər şəklində mənimsəyirsə, əslində mövcud olmayan cəhənnəm oxucu üçün ikiqat fiktivləşir.

Burada isə bədii əsərdə öz təcəssümünü tapan tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı onların həqiqətən real və yaxud fiktiv olması sualı yaranır.

Fiksionallıq və bədiilik də heç də həmişə üst-üstə düşməzlər. Elə fiksional təhkiyə mətnləri mövcuddurlar ki, onlar ədəbiyyat sahəsinə aid deyillər.

Elmi, yaxud didaktik əsərlərin müəyyən müddəalarını izah etmək üçün bəzi hallarda təhkiyədən istifadə edilir.

Tarixçi müəyyən bir tarixi faktı izah etmək üçün müəyyən həqiqətdən baş vermiş bir hadisəni nəql edir. A. Bakıxanov «Gülüstanı - İrəm» əsərini yazarkən təqribən yüzdən artıq məxəzdən istifadə etmişdir. Bu məxəzlər içərisində Herodot, Strabon, Tatsit, Plutarx, Moisey Xorenski, Təbəri, Məsudi, İbn-Hövqəl, İbnələsir, Yaqut Həməvi, Əbülfida, Həmdullah Qəzvini, Mirxond, Xandəmir, Şərəfəddin Yəzdi, Məhəmməd Pəfi Şirvani, Katib Çələbi, Qollikov, Karamzin, Ustryalov və s. bu kimi məşhur yunan, Roma, rus, erməni, Azərbaycan, ərəb və fars müəlliflərinin əsərləri vardır. Lakin bununla yanaşı A. Bakıxanov yalnız bu mənbələrlə kifayətlənməmiş, dövrünün tələbinə görə arxeologiya, epigrafiya, numizmatika, maddi mədəniyyət abidələri, xalq arasında yayılmış rəvayət və əfsanələrdən də istifadə etmişdir. Bu baxımdan «Gülüstanı - İrəm» fiksional təhkiyə olmasına baxmayaraq bədii mətn deyil. Yəni də Abbasqulu ağa Bakıxanov özünün "Təhziyə-əxlaq" əsərində biliklərin konkret, dəqiq və aydın olması ideyasını irəli sürmək, təhsil alanlara öz biliklərinə tənqidi yanaşmaq müddəasını izah etmək üçün hansı isə mətni uydurur, bu fiksional təhkiyədir, amma bədii mətn deyil. Bu onunla bağlıdır ki, bədii təhkiyə mətni fiksionallıqdan başqa daha bir əlamətə və xüsusiyyətə - estetikliyə, daha doğrusu, estetik funksiyaya malik olmalıdır.

Hər bir əsər nəzəri və praktiki funksiyalara malik ola bilər. İstənilən bədii nümunələrin təhlili zamanı bu funksiyaları asanlıqla üzə çıxarmaq olar. Lakin bədii əsərin funksiyaları arasında estetik funksiya aparıcı rol oynayır. Bədii mətnin müxtəlif funksiyaları arasında dialektik münasibətlər mövcuddur.

Bir çox hallarda bədii əsərin estetikadan kənar funksiyaları müəllif tərəfindən estetik funksiya kimi düşündüyünü sıxışdırıb aradan çıxarır və əksinə, estetiklikdən kənar mətn kimi düşünülmüş mətn estetiklik kəsb edə bilər.

Məsələn, Homerin dövründə "İlliada" sırf estetik funksiya daşıyırdı; axeylər çalib-oxuyurdular, dinləyicilər də bundan estetik zövq alırdılar. İndi hətta Yunanıstanın özündə də bu əsərdən təmiz estetik zövq alan adam təsəvvür etmək çətindir. Amma sonralar "İlliada" yunan mifologiyasını, axeylərin yaşayış tərzini öyrənmək üçün əvəzsiz nəzəri-praktiki mənbə rolunu oynamağa başladı. Təsədüfi deyil ki, Qədim yunan faciəvisləri öz əsərlərinin süjetlərini məhz "İlliada"dən əxz etmişlər. Oğuzların tarixi kimi yazılan "Kitabi-Dədə Qorqud" isə əksinə, bu gün ilk növbədə bədii nümunədir.

Beləliklə, fiksionallıq bədii təhkiyə nümunəsinin iki müstəqil, bir-birindən asılı olmayan fərqləndirici əlamətidir. Bununla yanaşı bu əlamətlərin hər ikisi əsərin qavranılmasına eyni şəkildə təsir edirlər. Lakin bununla yanaşı dünyanın (gerçəkliyin) insan tərəfindən dərk və şərh olunmasında, yəni təhkiyə obyektinə çevrilməsində müxtəlif yanaşma prinsipləri mövcuddur. Misallarla müraciət edək. Ziya Bünyadovun "Azərbaycan Atabəylər dövləti" əsəri tarixi təhkiyəyə misal ola bilər. Bu əsərdə Azərbaycan Atabəyləri dövlətində idarəetmə

üsulu məsələləri kompleks şəkildə nəzərdən keçirilir. Bu dövlətin mədəni həyatı, vergi sistemi, şəhər və saray iyerarxiyası, əkinçilik və torpaqdan istifadə edilməsi qaydası tarixi diskursun prinsipləri əsasında təhlil olunur. Tədqiqat prosesində Azərbaycan tarixinin bir sıra orta əsr yazılı mənbələrindən də istifadə edilmişdir. Bu əsərdə Ziya Bünyadov müəllif olaraq heç bir zaman hakim rolunda çıxış etmir, bu və ya digər tarixi personajın əməllərini ittiham etmir, bu gündən keçmişə emosional müdaxilələr göndərmir. Lakin eyni zamanda özünü tarixi hadisələrin və proseslərin iştirakçısı kimi aparır. Öz təhkiyəsi ilə arxiv qaynaqlarını "danışdıraraq" özünəməxsus reallıq effekti yaradır.

Fransız filosofu Rolan Bart "Tarixin diskursu" əsərində çox incə və maraqlı bir məqama toxunub. Bədii əsərdə son dərəcə nadir hallarda oxucuya müraciət olunur. Amma bədii əsərin strukturu intensional xarakter daşıyır, yəni onun niyyəti oxucuda maraq oyatmaqla bağlıdır. Əsərin süjeti də, dili də, bədii vasitələr sistemi də oxucunu cəlb etmək niyyətini güdür [5, səh-430]. Bu baxımdan tarixi diskurs isə oxucuya tamam biganədir. Bədii əsər yaltaqdır, yarımağa çalışır, tarixi əsər isə məğrurdur - yəni "istəyirsən məni oxu, istəmirsən oxuma.." ifadəsi ilə çıxış edir.

Alman ədəbiyyatşünas filosofu Odo Markvard gerçəkliklə fiktivliyin dialektik münasibətlərini şərh edərək yazır: "Həqiqətən elə bir dövr var ki, reallıq və fiktivlik həqiqətən qarşı-qarşıya qoyulurdular, lakin bu gün bu zaman keçib getmişdir; bu gün həyat və uydurma qovuşmuşlar və təmiz şəkildə onlardan heç birini fərqləndirmək olmaz: müsbət durumun özü uydurmadır. Reallıq özünə sadıq olanda antireallığı (yaxud incəsənəti) uydurmalar toplusu kimi nəzərdən keçirmək olardı. Lakin fiksiya gerçəkliyi "dolaşdırmaq" qərarına gələndən sonra ikinci get-gedə daha çox birinciyə güzəştə gedir, onların fərqi isə mənasızlaşır" [6, səh-217]. Həqiqətən də, sənət əsərinin yaranmasının və fəaliyyətinin zəruri atributu olan qeyri-reallıqla (uydurma) reallığın (mövcud olan) münasibətləri heç də müstəqilliyə və sərbəstliyə əsaslanmır: "O heç də kiminsə özbaşınalığı nəticəsində meydana gəlməmişdir, o, hansı isə qarşılıqlı razılıq əsasında ixtira olunmamışdır, xeyr, o, mövcud olanın əlaqələri əsasında strukturlaşdırılır, mövcud olanın tələbləri əsasında, onun qeyri-mükəmməlliyindən, çatışmazlıqlarından və ziddiyyətlərindən, onun potensial imkanlarından formalaşır. Bununla yanaşı bu münasibətlərdə real qarşılıqlı əlaqələrin izi hiss olunur" [4, səh-14].

Bu, Odo Markvardın fikrincə, gerçəkliyin uydurma toplusuna çevrilməsi səviyyəsindən asılı olaraq anti-uydurma dönməsinə dəlalət edir. Tədqiqatçı incəsənət anlayışının təkamülünü nəzərdən keçirərək onun dörd mərhələsini üzə çıxarmışdır: 1) fəlsəfi fiksionalizm; 2) dünyanın esxatoloji məhvi; 3) reallığın fiksiyaya yolu; 4) İncəsənət anti-fiksiya kimi [6, səh-218].

Məmməd Səid Ordubadinin "Qılınc və qələm" əsərində "tarixi" şəxsiyyətlər Nizami, Xaqani, Məhsəti, Atabəylər xanədanının hökmdarları ilə yanaşı uydurma personajlar Qətibə, Fəxrəddin, sərkərdə Hüsəməddin, Rəna və s. qələmə alınmışlar. Hər şeydən öncə qeyd etmək lazımdır ki, tarixi şəxsiyyətlərin təsvirində yazıçı mövqeyindən yanaşan heç də həmişə tarixi həqiqətə sadıq qalmır, təsvir olunan hadisələrin və personajların məntiqindən çıxış edərək gerçəklikdə baş verməmiş yeni epizodlar uydurur, heç bir tarixi sənədə istinad etmir. Lakin

əgər M. S. Ordubadi tamamilə tarixi həqiqətlərə sadıq qalsaydı, onun axarını qətiyyənlə tərk etməsəydi belə bir sıra uydurma qəhrəmanların əsərin korpusuna daxil edilməsi "Qılınc və qələm" romanına fiksionallıq səciyyəsi verəcəkdi. Demək əsərdəki baş verən fiktiv dəyişikliklərin, fiktiv personajların mövcudluğu real şəxsləri də sövq təbii fiktivləşdirir.

Müəllif iddia edir ki, əsərdə iştirak edən bütün personajlar tarixi şəxsiyyətlərdir və o cümlədən, təsvir olunan tarixi hadisələr həqiqətən baş vermişlər. Həqiqətən, bəzi hallarda təkcə M. S. Ordubadi deyil, bir sıra digər müəlliflər əsərlərini bütünlüklə tarixi faktlara əsaslandığını iddia edirlər və buna can atırlar. Lakin əsərin tamamilə sənədlərə əsaslanması heç də onu bədii fiksionalizmdən xilas etmir. Burada təhkiyəçi bədiiilik nəminə personajların ruhi aləminə müdaxilə edir və bu da bədii fiksional mətn yaradır, yəni artıq tarixi personajlar, hadisələr öz növbəsində fiktivləşirlər.

Fərman Kərimzadənin "Çaldıran döyüşü" əsərində biz bunun şahidi oluruq. Əsərdə həqiqətən tarixi mənbələrə istinad edilmiş baş verən hadisələrin təhkiyəçi tərəfindən təqdim olunması və tarixi - həqiqətən yaşamış personajların mövcudluğu əsərin fiksional durumundan yan keçə bilməmişdir. Təhkiyəçi personajların daxili dünyasını özünəməxsus deyim tərzilə ifadə edərək estetik funksiyaya malik bədii əsər yaratmışdır. Yaxud da eyni ilə Elçin Hüseynbəylinin "Şah Abbas" romanı tarixi mənbələrə əsaslanan təhkiyə yaratsa da tarixi personajların ruhi aləmini son dərəcə bədii boyalarla təqdim etdiyi üçün bədii mətn hesab olunur. Bu baxımdan fiksional xarakter daşıyır.

Deməli, personajın fiktivliyi onun durumunu da, iştirakçısı olduğu hadisələri də fiktivləşdirir. Beləcə bədii əsərin kontekstində real məkan da fiktivləşir.

ƏDƏBİYYAT:

Azərbaycan dilində:

1. Aristotel. Poetika (Mətn) /Aristotel; tərc. ed., ön söz və şərhlərin müəll. A. Aslanov.- B.: Şərq-Qərb, 2006.-120 s
2. Quliyev Qorxmaz Həsni oğlu, "XX əsr ədəbiyyatşünaslıq konsepsiyaları", Bakı-2012-343 s
3. Məmmədquluzadə Cəlil Əsərləri Dörd cildə, I cild, Bakı, "Öndər Nəşriyyat" 2004, 664 s.

Rus dilində:

4. Адорно Т.В. Эстетическая теория. И., "Республика", 2001, 527 с
5. Барт Polan . Система Моды. Статьи по семиотике культуры // пер. с фр., вступ. ст. и сост. С. Н. Зенкина. — М.: Издательство им. Сабашниковых, 2003. 512 с
6. Лиотар Жан-Франсуа. Состояние постмодерна Перевод с французского: Н. А. Шматко, «Институт экспериментальной социологии», Москва; Издательство «АЛЕТЕЙЯ», Санкт-Петербург, 1998- с.160.
7. Немецкое философское литературоведение наших дней.- Издательство С.-Петербургского университета, 2001, с.552

Abstract

FICTITIOUS NARRATIVE TEXT

Ulviya RAHIMOVA

Azerbaijan University, Ph.D on philology

Key words: narrative, fictitious, space recipient, methods

Literary and artistic work by its nature has fictitious character and from this perspective is the opposite of nature. The state identified particular artistic fictitiousness, addresses the problems of its penetration into every pore of the work, grounded fictitiousness status as a fundamental form of artistic expression.

Резюме

О ФИКТИВНОСТИ ПОВЕСТВОВАНИЯ ТЕКСТ

Ульвия РАГИМОВА

к.э.н., Азербайджанского Университета

Ключевые слова: нарратив, фиктив, пространство, реципиент

Литературно-художественное произведение по своей природе имеет фикциональный характер и с этой точки зрения составляет противоположность природе. В статье выявляются особенности художественной фикциональности, затрагиваются проблемы её проникновения во все поры произведения, обосновывается статус фикциональности в качестве основополагающей формы художественной выразительности.

KURT VONNEQUTUN FANTASTİKASINDA UTOPIYA VƏ ANTİUTOPIYA

Aygün MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Universiteti, magistr

Rəyçi: f.e.n., dos. Ülviyyə Rəhimova

Açar sözlər: Amerikan yazıçısı Kurt Vonnequt, Vonnequtun əsərlərində əxlaqi normalar, insan amili, insan amilinə fərdi baxış, utopiya, utopik cəmiyyət, elmi texniki inqilab, Vonnequtun elmi texniki inqilaba fərdi baxışı

Dünya ədəbiyyatında satirik-fantastik əsərləri ilə tanınan Vonnequt bir çox möhtəşəm əsərlərə, hekayələrə və romanlara öz imzasını atmışdır. O, dövrünün texnikadan asılılığını, insan əməyinin qiymətdən düşməsinə özünün 1952-ci ildə çap etdirdiyi “Mexaniki Piano” əsərində ortaya qoymuşdur. Bu əsər onun ilk və bəlkə də ən gözəl əsərlərindəndir. Əsəri oxuduqca Vonnequtun nəinki bir yazıçı, həm də bir filosof kimi hansı keyfiyyətlərə malik olduğu üzə çıxır.

Həm ədəbi janr, həm də dünyagörüş konsepsiyası kimi T.Mor dövründən bu günə qədər utopiyanın son dərəcə ziddiyyətli, ilk baxışdan qərribə görünən bir cəhəti üzə çıxmışdır: bir tərəfdən utopik əsərin müəllifi birmənalı şəkildə oxuculara təklif etdiyi cəmiyyətin ideal modelinin mövcud olmadığını elan edir, digər tərəfdən isə təkidlə öz konsepsiyası əsasında cəmiyyəti, insanlararası münasibətləri köklü şəkildə dəyişdirib yenidən qurmağı təklif edir. Vonnequt “Utopiya 14” əsərində eynilə bu məsələyə toxunur. Əvvəlcə insanları inkişafa, sonra rəqabətə, daha sonra isə mükəmməlliyə sövq edir. İnsanlar bu, qurub yaratdıqları cəmiyyətdə yaşayır, rahatlıqdan cana doyur. Əslində, həyatda bir fəaliyyətlə məşğul olmaq və onun bəhrəsini görmək insanın həyat eşqini artırır.

Obrazlı təfəkkürün əsas formalarından olan bədii ədəbiyyatın real həyatı əks etdirən gerçəkliyi ifadə vasitəsi kimi formalaşmasında gülüş, satira və yumor xüsusi yer tutur.

Komediya, satiraya fikir verməmək bədii fikrimizin sonrakı dövrlərində də baş verir. Elə buna görədir ki, ədəbiyyatda satiranın və komedyanın doğulmasını bir neçə əsr gözləmək lazım gəlib.

Kamil dünya üfiq xətti kimidir. Sən ona yaxınlaşdıqca o da səndən elə eyni məsafədə uzaqlaşır. Fransız tarixçisi E.M. Cioran çox doğru olaraq göstərir: “Utopiyalar yarada bilməyən və onlardan ilham alıb inkişaf etməyə can atmayan cəmiyyəti labüd şəkildə skleroz xəstəliyinə tutularaq və son nəticə etibarilə məhv olub viranəyə dönmək təhlükəsi gözləyir”.

Hər hansı bir ölkə üçün ideal və ədalətli konstitusiya tərtib edən, yaxud mövcud yamantlıqları, haqsızlıqları tamamilə aradan qaldırmağı nəzərdə tutan ən real təşkilatlar və qurumlar sistemi yaratmaq haqqında düşünən hər bir mütəfəkkir, yaxud siyasi xadim müəyyən mənada “utopiya” yaradıcılığı ilə məşğuldur.

Bəs nə üçün biz bu gün mövcud olan çatışmazlıqları gələcəkdə izah etməyi nəzərdə tutan bütün planların və proyektlərin müəlliflərini utopist hesab etmirik? Çox güman ki, bu cür

diferensial yanaşma bir sıra əsaslı faktorlarla bağlıdır. Bu, ilk növbədə irəli sürülən proyektin nə dərəcədə gerçəklik durumundan çıxış etməsi və ona əsaslanması, mövcud reallığı dəyişdirib, dəyişdirə bilməmək imkanlarından asılıdır.

Lakin bəzi hallarda bu və ya digər səbəbə görə xalqların, yaxud sivilizasiyaların təsəvvürləri puç olub yoxa çıxmaqda, yaxud həddindən artıq mürəkkəb ümitsiz bir sivilizasiya ilə üz-üzə gəldikdə, sosial, ideoloji və mənəvi-əxlaqi dəyərlər sistemi dağıldıqda, bu xalqlar gələcəyə baxmaqdan imtina edir və utopiya yaratmaq iqtidarından məhrum olurlar. Utopiya yaratmaq iqtidarından məhrum olmuş xalqın tənəzzülə uğraması və son nəticə etibarilə məhv olması labüddür.

Bir qayda olaraq, gündəlik danışığ dilində “utopiya” dedikdə xam xəyal, gerçəklikdə insanın hər an üz-üzə gəldiyi faktlarla hesablaşmayan, onları görə bilməyən, fantaziya və həyata keçirilməsi heç bir şəraitdə mümkün olmayan proyekt nəzərdə tutulur. Bu baxımdan utopist olmaq, real imkanları nəzərə almamaq, gerçəkliyin problemlərindən uzaq olmaq deməkdir. Utopiya çox zaman nəcib, lakin bu məkanda, bu zamanda, yəni verilən konkret şəraitdə həyata keçirilməsi ən azı müşkül olan bir proyektir.

Lakin utopiyaya xam xəyal damğası vurmaq, ona ictimai hadisə kimi münasibətlərdə məsələnin mahiyyətinin öyrənilməsinə keçməzdən əvvəl onun dəyərləndirmə metodologiyası tədqiqatçının əl-ayağını bağlayır, ona utopik konsepsiyanın meydana gəlməsinin tarixi səbəblərini üzə çıxarmağa, onun hansı elementlərinin həqiqətən “xam xəyal” sferasında yerləşdiyini hansı elementlərin və onların aspektlərinin isə gerçəkləşmək imkanlarına malik olduqlarını müəyyən etməyə mane olur.

Bizə belə gəlir ki, hal-hazırda, utopist düşüncə tərzilə antiutopist dünyagörüş mövqeləri arasında ziddiyyətlərin kəskinləşdiyi bir dövrdə həm ictimai, həm də ədəbi-bədii fikirdə utopiyanın hüdudlarının dəqiqləşdirilməsi, onun gerçəkləşmək imkanının mümkünlüyü və qeyri-mümkünlüyünün sosial situasiyasının dəyişməsi ilə bağlı utopiyanın təkamülü problemlərinin aydınlaşdırılması bir sıra, bu günə qədər dumanlı, hətta qaranlıq görünən mətləblərin həllini asanlaşdırardı.

Yuxarıda dediyimiz kimi “utopiya” dedikdə bəzən həyat həqiqətlərindən və reallıqlarından tamamilə təcrid olunmuş, yalnız xəyallar aləmində yaşayan insanlar tərəfindən irəli sürülən, gerçəkləşməsi qeyri-mümkün olan konsepsiyalar nəzərdə tutulur və “utopiya” anlayışı son dərəcə məhdudlaşdırılır.

Bəzən də hal-hazırda və gələcəkdə həyata keçirilməsi imkanlarından asılı olmayaraq bu gün mövcud olan, təbii ki, müxtəlif tipli nöqsanlardan xali olmayan, deməli, bu günkü vəziyyətdə qəbul olunması qeyri-mümkün olan, radikal islahatlara ehtiyacı olan, cəmiyyətdən bir sıra üstün cəhətləri ilə fərqlənən ictimai quruluş haqqında formalaşan təsəvvürlər sistemi “utopiya” adlandırılır. Polyak alimi A.Sventoxovski yazırdı: “İctimai münasibətlərin ideali kimi utopiya mənəvi aləmin ən ümumi elementidir. O, bütün dini inamların, etik və hüquqi nəzəriyyələrin, tərbiyə sistemlərinin, poetik əsərlərin, bir sözlə, insan həyatı üçün nümunə ola bilən hər cür biliyin və yaradıcılığın tərkibinə daxildir”.

İnsanın və yaxud cəmiyyətin bu və ya digər dərəcədə, bu və ya digər tərəflərini də-

yişdirməyə, xüsusiyyətlərini yaxşılaşdırmağa yönəlmiş, ümumiyyətlə cəmiyyətin ayrı-ayrı insanların həyatında hər hansı bir müsbət dəyişikliyi nəzərdə tutan ən pragmatik istiqamətli proyekt və konsepsiya da utopiya hesab oluna bilər. Ətrafına nəzər salıb nöqsan və çatışmazlığı görəndə və onları aradan qaldırmaq üçün imkanlar axtaran şəxslər qeyri-utopistlər sırasına yazıla bilərlər. Bir sözlə az qala bütün bəşər nəsli “utopist” elan olunur, “utopist” sözü düşündüyümüz adamin, daha mükəmməl, daha xoşbəxt sabaha can atan fərdin sinoniminə çevrilir.

Beləliklə utopiya dedikdə cəmiyyəti köklü şəkildə dəyişdirməyi təklif edən proyektlər nəzərdə tutulur və bu cür proyektlərin opponentləri onları “xəm xəyal” hesab edirlər. Lakin bəşəriyyətin tərəqqisinin əsas amillərindən biri olan utopiyanın bu şəkildə dəyərləndirmə metodologiyası son nəticə etibarilə bir sıra mühüm problemlərin diqqətdən kənarda qalmasına səbəb olur.

Hər şeydən əvvəl bu tipli proyektlərdə irəli sürülən cəmiyyətin dəyişməsinin yolları və metodları haqqında təkliflər sinxron kəsində, yəni proyektin özünün həyata keçirilməsindən əvvəl, onları reallaşdırmaq imkanları və xüsusilə hansı fəsadlarla nəticələnə biləcəyi reallaşmazdan əvvəl dəyərləndirilir. Bir çox proyektin müəllifi isə eyni zamanda yaşamış insanlar tərəfindən “utopist” kimi dəyərləndirilən proyektlər zaman keçdikcə öz həyatiliyini sübuta yetirir və gerçəkləşir.

Utopik fərziyyə yalnız müəyyən müddət keçdikdən sonra gerçəkləşmə prosesində- öz mənfəi və yaxud müsbət cəhətlərini üzə çıxarıb təsdiq, yaxud inkar oluna bilər.

Antiutopiya utopiyanın diametral şəkildə əksini təşkil edir; bu janrın nümayəndələri anti-ideal cəmiyyət modeli təsvir edir. Buna görə də, bu cür əsərlər oxucularda heyranlıq hissi yox, dəhşət oyatmalıdır. Antiutopist əsərlərdə təsvir olunan cəmiyyət insanı cəlb etməməli, onları çəkindirməlidir. Utopiyanın və antiutopiyanın bədii ifadə vasitələri bir-birinə oxşayır, əgər birincinin üsul və vasitələri müsbət emosiyalar formalaşdırmağı nəzərdə tutursa, antiutopistlərin əsərləri mənfəi hisslər oyandırmağa, çəkindirməyə xidmət edirlər: antiutopizm ilk növbədə utopizmin tənqidi əsasında yaranan inkarıdır. Antiutopiyada kamil cəmiyyət modelinin (utopiyanın) insanlara zorla qəbul etdirilməsi, onların arzu və istəklərinin nəzərə alınmaması ilə bağlı hansı vəziyyətə düşməsinə təsvir edir.

Kurt Vonnegutun “Mexaniki Piano” əsərinin digər adı “Utopiya 14” adlanır. “Utopiya 14” amerika ədəbiyyatında elmi-fantastikanın ən möhtəşəm nümunələrindən hesab olunur. Ancaq əsəri mənimsədikcə, bəzən bizə elə gəlir ki, əsər “Milli elmi-fantastika kitabxanasına” gələcəkdən, daha doğrusu, XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində ABŞ cəmiyyətindən bəhs etdiyinə görə daxil olub. Həm də ona görə ki, biz elmi-fantastikanı incəsənətin bir qolu hesab edirik, burada hadisələr nə indiki, nə də keçmiş zamanda baş verir. İqtisadi cəhətdən təkamül tapmış ölkələrdə ictimai avadanlıqların və məhsulların avtomatlaşdırılması və mexanikləşdirilməsi hər il milyonlarla işçi qüvvələrini ləğv edir, onları maşınlarla əvəz edir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Фантастика, научная или сказочная- неотъемлемая и незаменимая часть художественной литературы, Ольга Чумакова, Эхо- 2011-6 сентября

2. Çağdaş dünya ədəbiyyatı, Elmi-kulturoloji publisistika, Beşinci buraxılış- V cild, Bakı-2013
3. Azərbaycan satirasının inkişaf problemləri, Bakı –Elm –2000
4. http://royallib.com/read/vonnegut_kurt/utopiya_14_mehanicheskoe_pianino.html#0

Abstract

UTOPIA AND ANTIUTOPIA IN KURT VONNEGUT'S FICTION

Aygun MAMMADOVA

Graduate student of Azerbaijan University

Key words: American writer Kurt Vonnegut, the moral norms in Kurt Vonnegut's fiction, the human factor, the individual view to the human factor, utopia, utopian society, the scientific and technical revolution, Kurt Vonnegut's individual approach to the scientific and technical revolution

The article is about the literary works of one of the prominent writer's of XX century Kurt Vonnegut. Although Vonnegut was popular for his fiction novels, he mostly preferred science fiction. The important point of his fiction is that his science fiction is compatible to the truth. In his novels, he talks about the struggle of humanity with technology, fornication structure of capitalism, the black people's explosion to violence, revolts for the people's slavery life and for the unfairness towards them. He united the people to destroy the structure of slavery, and instead calls for the establishment of a prosperous and free society.

Резюме

УТОПИЯ И АНТИУТОПИЯ В ФАНТАСТИКЕ КУРТА ВОННЕГУТА

Айгюн МАМЕДОВА

магистр Университета "Азербайджан"

Ключевые слова: Американский писатель Курт Воннегут, моральные нормы в художественной литературе Курта Воннегута, человеческий фактор, индивидуальный взгляд на человеческий фактор, утопия, утопическое общество, научно-техническая революция, индивидуальный подход Курта Воннегута к научно-технической революции

Статья является одним из художественных творчеств писателя XX века Курта Воннегута. Несмотря на признание фантастических произведений мировой литературы, наиболее предпочтительные работы Воннегута является научная фантастика. Одним из важных пунктов фантастики Воннегута является соответствие действительности в его фантастике. Он рассказывает о борьбе человечества с технологией, безнравственности капитализма, постоянные насилия чернокожих, и говорит о людях живущих в рабстве и несправедливости вспыхнувших против них. Он вызывает людей объединиться и уничтожить структуру рабства и вместо этого создать процветающее и свободное общество.

“İPƏK YOLU” JURNALINA MƏQALƏLƏRİN TƏQDİM OLUNMA QAYDALARI

HÖRMƏTLİ MÜƏLLİFLƏR!

Azərbaycan Universitetinin (AU) məqalələr toplusu “İpək yolu” jurnalında elmin bütün sahələri üzrə məqalələr dərc olunur. Beynəlxalq, elmi, ictimai-siyasi və çoxprofilli “İpək yolu” jurnalı rübdə bir dəfə nəşr edilir. Müxtəlif ölkələrin alimləri redaksiya heyətinin üzvüdür.

“İpək yolu” jurnalına Azərbaycan, türk, ingilis və rus dillərində məqalələr aşağıdakı şərtlərlə qəbul olunur:

I. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı və əlaqə nömrələri göstərilməlidir.

II. Məqalənin həcmi 20 səhifəyə qədər, Word proqramında, 1.5 aralıq, Times New Roman şrifti ilə, 14 pt. hündürlüyündə olmalıdır. Məqalənin əvvəlində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmalı, sonunda isə işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.

III. Məqalədə açar sözlər (3-5 söz), başlıqdan sonra qara hərflərlə qeyd olunmalıdır, xülasələrə də tərcümə olunaraq əlavə edilməlidir.

IV. Məqalə jurnalın elektron ünvanına göndərilməli və ya CD-də redaksiyaya təqdim edilməlidir.

V. Azərbaycan və türk dillərində yazılan məqalələrin ingilis və rus, ingilis dilində yazılan məqalələrin Azərbaycan və rus, rus dilində yazılan məqalələrin isə Azərbaycan və ingilis dillərində xülasələri də yazı ilə birlikdə göndərilməlidir. Xülasələr minimum 500 simvol olmalıdır. Xülasədə məqalənin qısa məzmunu, məqsədi və nəticə yer almalıdır. Bundan başqa xülasələrdə müəllif(lər)in adı, titulları və məqalənin adı da göstərilməlidir.

VI. İstifadə olunan ədəbiyyat məqalənin sonunda yer almalı və iqtibaslar məqalənin içərisində [1, səh-342], [2, səh-78] və s. şəkildə göstərilməlidir.

- İstifadə olunan ədəbiyyat iqtibas olunan ədəbiyyatların mətnə rast gəlinədiyi ardıcılıqla nömrələnməlidir.

- İnternetdən (saytlardan) istifadə olunmuşdursa ədəbiyyat siyahısının sonunda, link tam şəkildə, götürüldüyü tarixlə birgə yer almalıdır.

Nümunə:

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə iqtisadi inkişafı dövlət Proqramı// “İqtisadiyyat” qəzeti. 29 aprel - 5 may 2009-cu il.

2. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IV cild., Bakı: “Elm”, 2000, 456 s.

3. Həbibov İ. Romantik lirikanın imkanları, Bakı: “Yazıçı”, 1984, 167 s.

4. <http://palm.newsru.com/finance/11mar2009/default.html> - 11 mart 2009, 19:00.

5. tr.wikipedia.org/wiki/Türkiye-Avrupa_Birliyi_ilişkiləri - 9 iyun 2009, 21:35.

VII. Jurnalə göndəriləcək məqalələr başqa yerdə yayımlanmamış və ya yayım üçün təqdim edilməmiş olmalıdır.

VIII. Məqalənin yayımlanmasına müvafiq (o cümlədən anonim) rəylər alındıqdan sonra jurnalın redaksiya heyəti qərar verir.

IX. Məqalənin hər səhifəsi 4 azn məbləğində qiymətləndirilir.

Qeyd: Azərbaycan Universitetinin magistrləri tamamilə pulsuz, müəllimləri, dissertant və doktorantları isə 50% güzəştə (yəni səhifəsi 2 azn olmaqla) məqalələrini təqdim edə bilərlər.

Məqalələrin göndəriləcəyi ünvan:

Azərbaycan Universiteti

Yasamal rayonu, General Akim Abbasov pr-84,

(Keçmiş Kiyev pr) Bakı, Azərbaycan

Tel: (+99412) 434 76 89-94, daxili 102

Faks : (+99412) 430 49 29

E-mail: venera.sharifzade@au.edu.az

RULES OF SUBMISSION OF ARTICLES TO İPEK YOLU PUBLICATION

DEAR AUTHORS,

Articles from all fields of science can be submitted to İpek Yolu publication of AU. Being an international, scientific, public-politic publication, İpek Yolu is published once in a term. Editorial board includes scientists for different countries.

Articles in Azerbaijani, Russian and English can be submitted to İpek Yolu according to the following rules:

1. Name, surname, employer and office address and email address of the author will be indicated.
2. The article will be submitted up to 20 pages in Word program, with 1.5 intervals, Times New Roman, 14 pt. The importance of the article will be indicated in the beginning with the novelty, use and economic benefits noted at the end.

3. Key word (3-5 words) will be written in bold after the name of the article and their translations will be added to the abstracts.

4. The article will be sent to the email address of the publication or be presented in CD. The review of the article will be included.

5. Resumes for the article in Azerbaijani will be in Russian and English; for articles in Russian will be in Azerbaijani and English; and for articles in English will be in Azerbaijani and Russian respectively. The abstracts will be 500 symbols at least. The abstract will include the short summery, purpose and results of the article, as well as the name(s), title of the author and the name of the article.

6. The used literature will be indicated at the end of the article with quoted indicated in the article as (1, p 342), (2, p 78).

- The literature will be numbered according to the order of the quoted literature.
- The data taken from websites will be added to the end of the list with the whole link and the date of the use indicated. Example:

Literature:

1. State Program (years of 2009-2013) on economic development of the regions of the Republic of Azerbaijan/"Economy" newspaper, April 29-May 5 2009
2. Azerbaijan history in 7 volumes, IV volume, Baku: "Science", 200, 456 pages.
3. Hebibov I. Options of romantic literature. Baku. "Yazichi", 1984, 167 pages.
4. Linki ozun at
5. tr.wikipedia.org/wiki/Türkiye-Avrupa_Birliyi_ilişkileri - 9 iyun 2009, 21:35.
7. The articles published in or submitted to other publications are not accepted.
8. The editorial staff of the publication decide on the article after obtaining reviews (including anonym reviews).

Note: Graduate students of AU can submit their articles for free, while AY faculty members and Ph. D. students will have 50% discount (2 AZN per page).

Articles will be send to:

Azerbaijan University
Yasamal district, General Akim Abbasov av., 84
Baku, Azerbaijan
Phone: (+99412) 4347689-94 ext. 102
Fax: (+99412) 4304929
Email: venera.sharifzade@au.edu.az

Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin Siyahısı”na daxil edilmişdir.

Журнал включён в «Список научных изданий, рекомендуемых для публикации основных результатов диссертаций в Азербайджанской Республике», утверждённый Высшей Аттестационной Комиссией при Президенте Азербайджанской Республики.

The magazine was inscribed in “The scientific edition list, recommended to publication of main results of the dissertations in Azerbaijan Republic”, confirmed by Superior Examination Board under President of Azerbaijan Republic.

Dergi Azərbaycan Cumhuriyyəti Cumhurbaşkanı yanında Yüksək Tasnif Komissiyonu tərəfindən onaylanmış Azərbaycan Cumhuriyyətində doktoraterlərin genel sonuclarının yayınlanması önerilen bilimsel yayınların listesine dahil edilmişdir.